

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВИПУСК 17

НА ПОШАНУ ФЕОДОСІЯ СТЕБЛІЯ

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України
протокол № 9 від 28.12.2021.

УДК 94(477.8)(091)

3 11

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 17: На пошану Феодосія Стебля. 216 с.

До наукового щорічника увійшли історіографічні розвідки, які характеризують формування української історичної науки в Галичині у XIX ст., просвітницькі практики українських інтелектуалів XIX – початку XX ст., уявлення галицьких українців XIX ст., комунікативну пам'ять сучасних львів'ян про польське і єврейське населення, що домінувало в місті до середини XX ст. Досліджено еволюцію парадигми уявлень про війну, простежено перебіг перших виборів до місцевих Рад у західних областях УРСР в повоєнний період, висвітлено наукову діяльність Феодосія Стебля – одного з найвідоміших українських істориків, опубліковано спогади про нього сучасників.

Для істориків, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією України.

From the history of Western Ukraine / Edited and compiled by Iryna Orlevych: National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021. Vol. 17: In Honor of Feodosii Steblii. 216 p.

The scientific yearbook includes historiographical investigations that characterize the formation of Ukrainian historical science in Halychyna in the 19th century, educational practices of Ukrainian intellectuals of the 19th – early 20th century, the ideas of Ukrainians of Halychyna of the 19th century, the communicative memory of contemporary Lviv residents about the Polish and Jewish population that dominated in the city until the middle of the 20th century, the study of the evolution of the paradigm of ideas about war, traced the course of the first elections to local councils in the western regions of the UkrSSR in the postwar period. The scientific activity of one of the most famous Ukrainian historians Feodosii Steblii is highlighted, and the memoirs of his contemporaries are published.

For historians, local historians and anyone interested in the history of Ukraine.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Орлевич Ірина Василівна, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Колб Наталія Михайлівна, канд. іст. наук (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Александрович Володимир Степанович, д-р іст. наук, пров. сп. (Україна)

Войтович Леонтій Вікторович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Єкабсонс Ерікс (Jakabsons Eriks), д-р іст. наук, проф. (Латвія)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Патер Іван Григорович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Пудлоцкі Томаш (Pudlocki Tomasz), д-р габіліт., проф. (Польща)

Середка Остап Володимирович, канд. іст. наук, доц. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 19969–9769Р від 17.05.2013 р.

ISSN 0536-079X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021

Ірина КОЛЕСНИК

*доктор історичних наук, професор, провідний
науковий співробітник відділу української історіографії*

Інституту історії України НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

e-mail: ikolesnyk2002@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ: ВАРІАНТИ ПРОЧИТАННЯ (до 90-річчя Феодосія Стеблій)

Стеблій vs Сарбей

Феодосій Стеблій – відомий дослідник українського національного відродження. Як і Віталій Сарбей, він стояв біля витоків вивчення цього феномену в незалежній Україні. Якщо В. Сарбей наслідував схему М. Грушевського і виділяв сім періодів в розвитку національного руху, то Ф. Стеблій додержувався концепції М. Гроха і виокремлював три стадії в національному відродженні (наукову, культурну, політичну). Водночас розглянуто схеми національного відродження таких діаспорних істориків, як Р. Шпорлюк, П. Магочій, І. Лисяк-Рудницький. Висвітлено соціокультурну концепцію українського національного відродження, запропоновану І. Колесник. Ця схема передбачає певні етапи у русі відродження: реставраційний, романтичний, громадівсько-народницький, націоналістичний і період націонал-комунізму. Проаналізовано і новітні версії українського національного відродження. Одні автори скептично ставляться до українського національного відродження, вважаючи сам термін застарілим. Другі сприймають його традиційно, редукуючи і спрощуючи. Треті шукають нові підходи. У категоріях глобальної історії національне відродження трактується як культурний трансфер ідей, людей, течій, ідеологій, соціально-політичних інститутів і суспільно-політичних рухів. Сам термін «відродження» належить французькому історику Ж. Мішле і набуває популярності на хвилі європейського романтизму в першій половині ХІХ ст., в епоху пробудження націй, народів і держав. Такий підхід надає можливість розглядати національне відродження як універсальний феномен і вписувати його у світовий контекст.

Ключові слова: українська історія ХІХ ст., українське національне відродження, концепції національного відродження Ф. Стеблій і В. Сарбея, схеми національного руху діаспорних істориків, соціокультурна концепція українського національного відродження, національне відродження як культурний трансфер.

Феодосій Стеблій – знаний дослідник історії України ХІІ ст. Важливим його доробком є аналіз українського національного відродження в західноукраїнських землях. Він стояв біля витоків вивчення цього складного феномену українськими істориками на початку 1990-х років, як відомо, тон у цей час задавали діаспорні історики.

«Українське XIX століття» й до сьогодні викликає чимало суперечок. М. Грушевський висвітлював історію XIX ст. у контексті українського національного відродження, радянські історики сприймали його крізь призму розвитку капіталізму, становлення капіталістичних відносин, пострадянські автори зосереджували увагу на процесах модернізації усіх сфер життя українського суспільства.

На початку 1990-х років тема українського національного відродження була надзвичайно популярною в масово-політичному дискурсі та академічній науці. Українські історики спрямовували свої зусилля на створення синтетичної історії України, позбавленої марксистських догм, на засадах націоцентричної історії. Перша спроба – двотомне видання Інституту історії України НАН України «Історія України: нове бачення» (1995).

Співавторами розділу про українське національне відродження стали Віталій Сарбей і Феодосій Стеблій¹, хоча керувалися різними ідейними настановами, висвітлюючи особливості та характер відродженського руху в Східній і Західній Україні. Цілком очевидно, що право на власну думку й можливість її відстоювати (про що не могли навіть мріяти радянські історики), було важливим здобутком українського історієписання перехідної доби. Цікаво зіставити погляди двох істориків на феномен українського національного відродження, його сенс, причини і загальні схеми. Автори розділу по-різному інтерпретували навіть саме явища національного відродження. Так, якщо В. Сарбей визначав «національне відродження в Україні» як складне явище, що містить національну свідомість, український рух і розвиток усіх галузей культурного життя українців, то Ф. Стеблій розумів національне відродження в сенсі відновлення на західноукраїнських землях перерваної іноземним поневоленням традиції самостійного громадсько-культурного, а згодом громадсько-політичного життя².

Причинами відродження В. Сарбей вважав кризу кріпосницького господарства та посилення колонізаторської політики російського царизму. Притому він використовував аналітичний інструментарій радянської історіографії, зокрема такі марксистські формули й ідеологічні конструкції, як: «утвердження капіталістичних відносин в народному господарстві», «об'єктивний процес формування націй», «капіталістичне товарне виробництво», «феодално-кріпосницькі порядки на Правобережжі», «промисловий переворот в Україні 60–80-х років», «розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформеної України (пруський і американський шляхи розвитку)».

Феодосій Стеблій намагався уникати марксистської термінології, надаючи перевагу нейтральним конструктам: «середній стан», «вільнонаймані робітники», «середній клас», «клас вільнонайманих робітників» (С. 302), «старий лад» (всесилля великих землевласників, система відробітків), «вільне підприємництво», «ринок вільнонайманої робочої сили» (С. 318), товариство сільського господарства, здійснення промислового перевороту (С. 319), «еміграційні рухи», «постійна і «сезонна еміграція».

Загальні схеми відродження у В. Сарбея і Ф. Стеблія мають суттєві лінії розмежування. В. Сарбей спирається на схему М. Грушевського, використовує просторово-регіональний чинник, відповідно до якого виокремлює такі етапи:

¹ Детальніше див.: Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2016. С. 202–206.

² Історія України: нове бачення / під ред. В. А. Смолія: у 2-х т. Київ: Вид-во «Україна», 1995. Т. 1. С. 325–326.

1. Перший осередок виникає на **Слобожанщині** (університет в Харкові, «гурток харківських романтиків, часописи «Украинский вестник», «Запорожская старина» І. Срезневського, творчість Г. Квітки-Основ'яненка, театри).

2. Другий осередок українського відродженського руху, з початку 1840-х років, – це Київ (**Київський університет**, фольклорні збірки, поширення національної свідомості та історичних знань, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, мета якого – утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом, творчість Т. Шевченка).

3. У 1850-х роках центр українського відродження (не в політичному, а в легальному культурно-просвітницькому руслі) переміщується до **Петербурга** (друкарня, часопис «Основа», петербурзьке земляцтво українців – перша громада). На початку 1860-х років поширюється громадівський рух. Громади В. Сарбей визначав як самодіяльні напів- чи нелегальні організації соціально-етнічного складу. У громадах не було програм і статутів, «їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті»³.

4. У 1870-х роках центром національного відродження стає **Женева**, пов'язана з діяльністю М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика, згодом М. Зібера, часописом «**Громада**», видавці якого відкидали ортодоксальний марксизм, адже їхнє кредо – «громадівський соціалізм», тобто об'єднання робітничих і землеробських громад.

5. У 1880–90-ті роки старі громадівці об'єднуються навколо часопису «**Киевская старина**» (Київ, 1888).

6. З 1890-х років осередок українського руху перемістився на **Галичину**, на початку XX ст. виникають перші українські політичні партії, до яких вступають колишні громадівці: РУП, НУП, УСП, Спілка, УДП, УРП, УСДРП, ТУП⁴.

7. Нарешті, завершальний етап українського національного відродження, на думку історика, локалізується **від революції 1905–1907 рр.** (піднесення національного руху, посилення соціальної боротьби, формування М. Грушевським ідеї самостійної і незалежної держави) **до початку Української національно-демократичної революції 1917–1918 рр.**⁵.

Феодосій Стеблій у своїй концепції українського національного відродження в західноукраїнських землях орієнтується на класичну схему Мирослава Граха національного відродження «неісторичних» народів (1 – наукову; 2 – культурну або організаційну; 3 – політичну). За Ф. Стеблієм, відродженський рух представлений такою схемою:

1. Фазу 1820–1840 рр. національного відродження в західноукраїнських землях – **наукову** – дослідник пов'язував з новою хвилею просвітництва, що набувало національних рис, зокрема з Перемишльським культурно-освітнім осередком (20–30-ті роки XIX ст.)⁶. З 1830-х років вже відчутний вплив романтизму слов'янських Відроджень на суспільно-політичне життя краю. В 1830–1840-х роках центром національного руху стає **Львів**, де виникає об'єднання романтиків «Руська Трійця», які відчували вплив літературних сил Наддніпрянщини. «Русалка Дністрова» разом із Кобзарем

³ Там само. С. 288.

⁴ Там само. С. 293, 308.

⁵ Там само. С. 308.

⁶ Там само. С. 323.

стали духовним орієнтиром національно-патріотичних сил в західноукраїнських землях на тривалу перспективу⁷.

2. У 1860–1880 рр. стадія національного відродження – **організаційна або культурна** – починається з революційних подій 1848–1849 рр., коли основним вогнищем українського національного руху стала Східна Галичина. Щобільше, український рух в Галичині, на думку Ф. Стебля, за обсягом завдань набуває характеру революції, яка сприяла виникненню українського національного руху на Закарпатті та активізації селянських мас у Північній Буковині. З 1860-х років, після 10-річного «антракту» в умовах конституційної ери, крайової автономії та айстро-угорського дуалізму, спостерігається новий виток національного руху, коли в суспільно-політичному житті західноукраїнського регіону домінували москвофіли (русофіли). У 1860–1870-х роках виникає народовський рух, який у 1870–1880-ті роки остаточно витісняє москвофільство. В 1870-х роках формується радикальна течія в народовському (національному) русі на чолі з І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким. За висловом Ф. Стебля, «народовський рух 60–80-х років відродив організаційній (культурній) період з історичними домішками стадії політичної»⁸.

3. З **1890-х** років національний рух в західноукраїнських землях вступив в **політичну** стадію розвитку, що характеризувалась діяльністю політичних партій на Галичині (РУРП УПДП, УСДП тощо), зростанням національної свідомості, масовим національним рухом, головним гаслом якого стає ідея політичної самостійності України (вільна держава українського люду). У Львові друкується трактат М. Міхновського «Самостійна Україна» й розпочинається діяльність лідера національного руху М. Грушевського⁹.

Отже, якщо концепція національного відродження в Україні, запропонована В. Сарбеем, органічно поєднувала просторово-регіональний принцип періодизації (7 етапів) з культурно-історичними чинниками, то схема відродження в західноукраїнських землях Ф. Стебля наслідувала класичну західну схему відродження «бездержавних»/«неісторичних» народів (наукова, організаційна, політична стадії).

Схеми національного відродження діаспорних істориків. Більшість схем національних відроджень у бездержавних народів (фламандців, норвежців, фінів у Західній Європі, чехів, словенців, литовців, українців у Східній Європі) ґрунтуються на узагальнювальних схемах національних відроджень, запропонованих чеськими вченими Мирославом Грохом, Юзефом Хлебовчиком, Емілем Нідергаузером. Майже класичною стала схема національного відродження в «неісторичних», маргінальних народів, впроваджена М. Грохом. Він розрізняє: 1) період наукових інтересів, коли свідома частина інтелігенції накреслює перші контури національної свідомості; 2) період патріотичного відродження, коли у цей процес залучаються народні маси; 3) період масового національного руху з політичними течіями та наслідками¹⁰.

⁷ Історія України: нове бачення... С. 329.

⁸ Там само. С. 338.

⁹ Там само. С. 341.

¹⁰ Hroch M. How Does Nation Formation Depends on Nationalism. *East European Politics and Societies*. 1990. Vol. 4. № 1. P. 101–115.

Американський дослідник української історії Р. Шпорлюк виділяє три фази в українському національному відродженні: 1) академічну; 2) культурну; 3) політичну. Перший етап почався в 1780 р. після скасування автономного устрою, коли освічені українці, вважаючи, що українська національність вмерла, почали збирати для майбутності історичні документи, народні пісні, легенди, різні народні вироби тощо. На базі цих матеріалів писали наукові студії з історії, мовознавства, літератури, етнографії. Другий етап національного відродження в східних українських землях почав бурхливо розвиватися після 1905 р., і навіть 1917 р. основної мети не було досягнуто¹¹. В Галичині друга фаза почалася у 1830–1840-х роках «і дуже швидко, бо вже 1848–49 рр. “наклалася” на неї фаза політична»¹².

Схема канадського дослідника П. Магочія передбачає три етапи процесу відродження у східнослов'янських народів: 1) доба збирання спадщини; 2) організаційна доба, коли виникають культурні установи (театри, бібліотеки, школи, музеї, навчальні заклади, наукові та популярні видання); 3) політична стадія, на якій з'являються масові організації, партії, течії, активні в політичному процесі. Як і Р. Шпорлюк, П. Магочій розрізняє етапи національного відродження в східних і західних українських землях. Щодо Наддніпрянської України, дослідник називає такі етапи: 1) збирання спадщини (1780–1840); 2) організаційний (1840–1900); 3) політичний (1900–1917). Перший етап почався з шукання історичного минулого, але стимулом було не бажання знання, а соціально-економічні потреби – узаконення дворянського статусу нащадків козацької старшини. Побічним продуктом цих намагань були публіцистичні трактати, історичні праці, етнографічні компіляції, народження нової української літератури. Важливу роль на другому етапі національного відродження в підросійських землях відіграв центральний уряд, за ініціативою якого був відкритий університет у Києві, створена Археографічна комісія, з'явилися наукові видання в Україні і за її межами («Киевлянин», «ЧОИДР»). Працю нового покоління культурних діячів репрезентувала нова трійця – М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. З огляду на те, що до кінця XIX ст. політика уряду коливалася між періодами толерантності та репресій, українське національне відродження не пішло далі організаційного етапу. Незважаючи на це, політичний етап почався на початку XX ст. внаслідок зростання нелегальних політичних рухів та революційних подій 1905 р. Завершилася політична стадія подіями 1917–1918 рр. і конкретними спробами здобути автономію, а згодом державну незалежність¹³.

У Західній Україні кожна з трьох стадій національного руху, на думку дослідника, була розвинута повніше, і порядок їх був не такий, як у Східній Україні. Національне відродження в підавстрійській Україні почалося з організаційної стадії. Цей етап, «накинута згори», був ініційований політикою австрійського імперського уряду в останні десятиліття XVIII ст. (урівняння Греко-Католицької Церкви з панівною Римо-Католицькою, відкриття початкових шкіл з викладанням рідної мови, вищих навчальних закладів, переважно духовних семінарій, призначених для української інтелігенції, відновлення греко-католицької митрополії у Львові). Згодом політика

¹¹ Див.: Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть. *Наука і культура*. 1991. Вип. 25. С. 159.

¹² Там само. С. 164.

¹³ Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 101.

австрійського уряду змінилася і українському національному відродженню довелося починати наново: 1) етап збирання спадщини (1816–1847); 2) організаційний етап (1848–1860); 3) політичний етап (1861–1918)¹⁴.

Значимо, що інтерпретація загальних схем східнослов'янських відроджень на матеріалах української історії не завжди є виправданою і на практиці ускладнює визначення специфіки та закономірностей національного руху на українському Сході та Заході.

Осібнo в цьому переліку стоїть схема І. Лисяка-Рудницького, згідно з якою українське національне відродження проходить три стадії: 1) шляхетську (з кінця XVIII ст. до 1840-х років); 2) народницьку (1840–1880); 3) модерністичну (від 1890-х років до Першої світової війни). Рушійна сила першої доби – дворянська верства – плекала занепадницькі настрої, що віддзеркалювало невтішне становище українського дворянства, яке було знесилене миколаївським режимом, кризою кріпацької системи, моральним відчуженням від народу. Незважаючи на дворянський декаданс, місце шляхетської доби в процесі відродження І. Лисяк-Рудницький вбачав у формуванні української національної свідомості, яка «творить ланку тяглості між козацькою та новітньою Україною»¹⁵. Щодо народницької доби, то дослідник вирізняє в її межах два підперіоди (етапи): «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців) та «позитивістичний» (покоління Старої Громади)¹⁶. Для доби «модернізму» характерним було послаблення системи самодержавства, розклад російської державної машини, економічний розквіт підросійської України, швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення. На цей період припадає і пролетаризація селянства, і початки політичних рухів та партійної диференціації¹⁷.

Аналіз схем національного відродження в Україні свідчить, що їхні автори керуються різними критеріями періодизації «відродженського» руху: класовими, організаційними, політичними, культурологічними тощо. Отже, в ситуації розмаїття підходів проблема критеріїв періодизації українського національного відродження постає як вирішальна.

Соціокультурна концепція українського національного відродження. У 2000 р. в підручнику «Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)» я запропонувала нову концепцію українського національного відродження¹⁸. Вважаю, що поняття українського національного відродження не підлягатиме жорстким дефініціям, радше йдеться про його інтерпретацію у певному контексті. Українське відродження (або націоналізм у широкому розумінні слова) – це водночас національна свідомість, принцип національної державності та національно-визвольний рух¹⁹. У своїх розвинених, рефлексивних формах націоналізм як форма свідомості пройшов

¹⁴ Магочий П. Українське національне відродження... С. 103–104.

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Історичні есе*: в 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 174.

¹⁶ Там само. С. 178.

¹⁷ Там само. С. 184.

¹⁸ Колесник І. І. Українська історіографія (XVII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. С. 204–254.

¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Історичні есе*: в 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 247.

певні етапи еволюції. В останні десятиліття XIX ст. націоналізм стає формою активної національної свідомості, яка прямо ототожнювалася з **почуттям патріотизму** (українського, південноруського, регіонального, локального тощо).

Другий етап у розвитку ідеології націоналізму – це **самостійництво**, яке виникає напередодні Першої світової війни. Ідеологом самостійництва був наддніпрянський публіцист Микола Міхновський, який у 1900 р. видав у Львові книжку під назвою «Самостійна Україна», останні слова з якої стали гаслом самостійницького руху: «Одна, єдина, нероздільна, вільна й самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Щоправда, остаточно український рух звернувся до самостійницької ідеї вже у 1917 р.

На початку 1920-х років націоналізм постає як *політичний рух і партійна ідеологія* у формі **інтегрального націоналізму**. Інтегральний націоналізм виникає як реакція на виклик поразки державницьких змагань на початку другого десятиліття XX ст. в колах національно свідомого галицького студентства, що опинилось в еміграції. Найбільш впливовим ідеологом націоналізму був Д. Донцов, автор книжки «Націоналізм». Прибічники доктрини інтегрального націоналізму неприхильно ставилися до українства, традицій національного руху дореволюційної пори з властивими для нього ідеалами гуманізму та демократизму. Дореволюційний національний рух вони ототожнювали з «провансальством», провінціалізмом, комплексом меншовартості, другорядності. Гострої критики з боку ідеологів інтегрального націоналізму зазнав М. Драгоманов. Основу визвольної концепції націоналізму становить програма «революції», мета якої – відродження української державності. Етика інтегрального націоналізму відкидає індивідуальне людське щастя, натомість плаче такі риси, як хоробрість, вірність, самопосягання, традиційні моральні цінності цілком підпорядковані вимогам політичної доцільності (мета освячує засоби). Психологічним ідеалом націоналізму є сильна людина із непохитною волею, яка фанатично віддана ідеалам національного руху, готова на пожертви собою та іншими²⁰.

Українське відродження, як рух і тип свідомості, орієнтовано на відновлення державності в Україні, має свої «ідейні формули»*. Одна з таких формул містить ідею народності, що виникає стихійно як тенденція до самовизначення, яка згодом набуває науково-філософського сенсу та літературного оформлення. Друга формула пов'язана з поняттям батьківщини, ідеєю єдності українців Сходу і Заходу, Наддніпрянщини і Галичини, єдиного територіального простору українців, яка виникає у другій половині XIX ст., але остаточно програма територіальної єдності українців була реалізована після Другої світової війни.

З нашої точки зору, суттєвою ознакою процесу українського національного відродження є *надмірна ідеологізація науки, культури, духовного життя України, політизація світогляду та мислення української інтелігенції*. Ці процеси були типовими для жорстких політичних режимів, до яких належала Російська імперія. Якщо в таких умовах розумові зусилля російських інтелектуалів були спрямовані до витвору різноманітних соціально-політичних та теократичних утопій, то духовна енергія

²⁰ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. С. 249.

* Термін належить І. Лисяку-Рудницькому.

українських інтелектуалів зосереджувалася здебільшого на обороні права історичного буття свого народу, справі власної ідентифікації, національного самовизначення²¹.

Виходячи з цих міркувань, *критерієм періодизації процесу українського національного відродження є зміна політичної ідеології, ідеологічних настанов українства*. Відповідно до цього критерію можна виділити такі періоди процесу українського відродження: 1) реставраційний (80-ті роки XVIII ст. – перша чверть XIX ст.); 2) романтичний (20–60-ті роки XIX ст.); 3) народницько-громадівський (60–80-ті роки XIX ст.); 4) національний, або національно-політичний (90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.); 5) доба націонал-комунізму (1917 р. – 20-ті роки XX ст.).

Реставраційний період знаменує ще не відродження, а радше прагнення свідомого українства до реставрації решток автономного устрою України в межах Російської імперії. Це період не тільки і не стільки збирання спадщини (за термінологією М. Гроха), скільки повернення спадщини. Провідною політичною ідеєю цієї доби була ідея українського автономізму, яка простежується від історичної публіцистики Г. Полетики до прагнень українських масонів та Малоросійського товариства 20-х років XIX ст. Спроби відновлення решток автономного устрою, які зберігалися на теренах Лівобережної та Слобідської України, пов'язані з практикою формування козацьких полків у 1812 р. та 1830 р. Політичну платформу реставраційних ідей і проєктів українських автономістів становить історичний легітимізм, метою якого було «відновлення старої державності в її давніх границях»²². Носієм цієї ідеології, лідером тодішнього національного руху виступала найбільш культурна й активна верства українського суспільства – дворянство.

Романтична доба посідає особне місце в процесі українського національного відродження. Ідея народності, що виникає в європейській поезії та літературі наприкінці XVIII ст. і досить динамічно поширюється на такі сфери інтелектуальної діяльності, як право, філософія, мистецтво, економіка, історія, на українському ґрунті дала чудові паростки. Одним словом, ідея народності влучно збіглася з напівстихийними рухами і течіями, які мали на меті національну самоідентифікацію, самовизначення власної народності, народного характеру через вивчення народної культури, звичаїв, побуту, фольклорної творчості. Під впливом національних рухів слов'янських народів, так званих слов'янських відроджень, у сфері політичної ідеології українства відбувається поворот від автономізму до ідеї слов'янської єдності, міжслов'янського федералізму. Невипадково саме на романтичній стадії українського відродження виникає перша політична організація і перша політична програма українства на засадах федералізму в особі кирило-мефодіївців.

Народницько-громадівська доба українського національного відродження почала формуватися під впливом російського народництва. Втім, українське народництво мало свою специфіку та регіональні ознаки. Цікаво, що селянське питання в українському народництві було сформульоване раніше, ніж у російському. Однією з його провідних ідей в політичному спектрі стала національна окремішність. Специфічною рисою українського народництва була його культурницька, просвітницька спрямованість, про що свідчить активна освітянська діяльність, відкриття недільних шкіл,

²¹ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Історичні есе*. Т. 1. С. 150.

²² Там само. С. 145.

видання підручників, утворення культурно-громадських установ (читалень, бібліотек, музеїв, театрів, друкарень), публікація джерел та документів, історичних пам'яток. У різних українських землях народницький рух мав свої регіональні ознаки та форми. На Слобожанщині та Лівобережжі було поширене народництво, найбільш близьке до російського – народолюбство. На Правобережжі формою народницького руху стало хлопоманство. На Галичині народництво репрезентоване народовським рухом.

Національна або національно-політична доба становить вершину процесу відродження в українських землях. Саме у другій половині XIX ст. виникають перші форми національної рефлексії, ідеології націоналізму у вигляді активної національної свідомості, тобто усвідомлення українством себе як етнічної, мовної і територіальної спільноти. На цьому етапі відбувається остаточно організаційне оформлення національного руху, активного в політичному процесі. До національного руху поступово втягуються широкі народні маси в західних регіонах, виникають політичні партії, течії, численні партійні об'єднання, починається ідейна диференціація українства на радикальне і консервативне. Для цієї доби національного відродження характерна кристалізація ідеї державності в структурах масової і наукової свідомості. Зрозуміло, що хронологічні межі основних етапів процесу українського відродження мають доволі рухомий характер. В окремих регіонах ці періоди тривали по-різному, що зумовлювалось відмінним геополітичним становищем, характером ідейно-політичних впливів, соціальною структурою населення, історичними і культурними традиціями, емоційно-психологічним настроєм різних станів українського суспільства, наявністю інтелектуальної еліти.

Доба націонал-комунізму. Як вважав І. Лисяк-Рудницький, «підрадянський український націоналізм» був «націонал-комунізмом» і означав прагнення до емансипації України від влади центру при збереженні радянського устрою²³. Він був зумовлений двома чинниками: по-перше, нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом; по-друге, частина представників українського руху пішла на співпрацю з більшовиками для збереження державних і національно-культурних прав України, що порушувались з боку радянської Росії²⁴. Завершився цей період «розстріляним відродженням» на початку 1930-х років.

Національне відродження та українська історіографія. На XIX ст. припадає процес перетворення української історіографії зі складової загальноросійської історичної науки на самостійну ідейно-організаційну структуру зі своїми установами, кадрами, науковою ідеологією, незалежними від російської, польської чи німецької історичної науки. Цей процес відбувався в контексті національного відродження, що й зумовило глибокий взаємний вплив української історіографії та відродженського руху.

Річ у тому, що історична свідомість, історична думка в умовах політичної невольності, дисконтинуїтету державної традиції, культурної тяглості, етнічної та територіальної розпорошеності українського етносу були занадто сполітизовані та заідеологізовані. Українська історіографія також була надмірно ідеологізована, історичні теорії та концепції мали певний суспільно-політичний підтекст. Політична платформа історичного легітимізму становить підґрунтя локального малоросійського

²³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. С. 247.

²⁴ Бевз Т. Націонал-комунізм як дилема національного відродження. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 314–325.

патріотизму, ідеології українського автономізму та панславистських федералістичних концепцій, які проіснували протягом усього XIX ст. і поступилися лише ідеям націоналізму та самостійництва на зламі XIX–XX ст.

Значний вплив на розвій українського історіографічного процесу мали суспільні рухи – слов'янські відродження, громадівсько-народницький рух, з притаманними йому ідеалами співпраці інтелігенції і народу, культом народної мови й письменства, практикою розв'язання селянського питання. Репресивна політика центру проти українського руху, скутість, аморфність суспільно-політичного життя в українських землях, загострене почуття патріотизму, національної самоцінності – усе це спонукало діячів українського відродження спрямовувати політичну та інтелектуальну енергію у сфери культурницької діяльності, розумової, літературно-наукової роботи, що знайшло відображення в численних етнографічних та історичних розвідках.

Специфіка духовного життя українського народу полягала в тому, що його суспільні ідеали, ідеологічні настанови, політичні програми висловлювалися в історичних та етнографічних працях. Значний вплив на процес витвору української історіографії відчувався з боку російської та польської історичної науки. Українська історіографія XVIII ст. набуває саме наукових форм завдяки більш розвиненій російській науці, використовуючи її ідеї (критичної, наукової історії), організаційні установи (академічні комітети, наукові програми, етнографічні експедиції), цінний досвід у царині збирання, обробки і критики джерел.

Українська історіографія увібрала новітні віяння європейської філософсько-історичної думки. Ідеї французького просвітництва (історія громадянського суспільства), німецького романтизму (принцип народності, поняття народного духу, народного характеру, ідея самотності, національної виключності, польська концепція гміновладдя), позитивізм із його культом природознавчої методології та інтересом до природничих наук (історична географія, психологія, етнологія, обласництво) – усе це було в арсеналі української історіографії XIX – початку XX ст.

Потрібно брати до уваги і таку її особливість, як «спресованість часу», «змішування стилів та епох». Українська історіографія XVIII ст. несе ознаки європейського ренесансу (інтерес до людської особистості, «місцевої античності») та бароко (риторичність, пишномовність, дидактично-моралізаторський стиль). Така відома риса науки XVIII ст., як енциклопедизм була притаманна українській історіографії протягом усього XIX ст., про що свідчить оформлення синтетичної сфери знання – українознавства. Ця комплексна наукова дисципліна включала до свого складу вивчення минулого українського народу, його характеру, свідомості, фольклору, народної творчості, етнографії, мови, літератури, музики, звичаїв, культури тощо. Найбільш поширений тип представництва української історіографії XIX ст. асоціювався з образом широко освіченої людини, фахівця в галузі історії, етнографії, археології, мовознавства, археології, фольклористики, літератури та культури українського народу.

Суттєвий вплив на розвиток українського історіографічного процесу мала суспільно-політична думка. Ідеї французької революції XVIII ст. та епоха наполеонівських війн відгукнулися в українських землях ростом патріотизму, відродженням ідей свободи, незалежності, ностальгією щодо історичної державності, почуттям національної самоцінності й гідності.

Вплив східнослов'янських відроджень, до яких мали відношення і революційні події у Франції, спричинився до поширення в колах активного українства

федералістичних ідей і теорій, ідеалів слов'янської єдності. Романтичні уподобання української історіографії були певною мірою нав'язані революційними подіями в Європі 1830, 1848 рр., причиною «польської легенди», польською революційною пропагандою. Події 1848 р. в Австрійській імперії сприяли пошквалюванню не лише громадського життя, а й літературно-просвітницької діяльності українства в Галичині та Буковині.

Різновиди українського «слов'янофільства»: хлопоманство, народовство, народолюбство, також мали значний вплив на перебіг української історіографії. Важливу роль у процесі формування української історичної науки відіграла ідеологія націоналізму, яка на початковому етапі існувала у вигляді активної національної свідомості. Саме таке сприйняття національної ідеї одухотворювало розвиток української історіографії, сприяло її організаційно-інституціональному та ідейно-концептуальному оформленню.

Заразом історіографія мала і зворотний вплив на процеси національного відродження в Україні, виступала засобом його ідейно-теоретичного обґрунтування. По-перше, історіографія слугує інструментом формування як масової національної свідомості, так і професійної, історичної. Апеляція до минулого українського народу, ідеалізація козацтва, форм козацької державності, виправдання боротьби проти польського та турецько-татарського елементів, пошуки витоків рідної історії та мови, археографічні й археологічні розвідки прислужилися до відновлення ідеї історичної тягlosti, політичної та культурної традиції української нації.

По-друге, наукова історична праця активістів національного руху сприяла обґрунтуванню політичних програм українства. Історичні документи і матеріали з родинних архівів нащадків української старшини укупі з першими науковими спробами української історіографії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. створювали ідеологічне підґрунтя програми історичного легітимізму від Г. Полетики до князя М. Репніна, яка передбачала реставрацію скасованого автономного устрою України – політичної системи гетьманату, прав і привілеїв козацької старшини, відновлення старосвітських звичаїв. Не випадковий і той факт, що перша політична програма виникає в середовищі кирило-мефодіївських братчиків, які професійно займалися етнографічними та історичними студіями (Костомаров, Куліш, Гулак, Маркович та ін.).

Ідея державності як теоретичний постулат та живе явище української історії залучена до ідейного арсеналу українського національного відродження завдяки українській історіографії. Ідея державності в історичній та суспільно-політичній думці XIX – початку XX ст. існувала в різних формах: від самодержавної монархії через козацький республіканізм до спадкового гетьманату. Провідною в розбудові державницької проблематики була тенденція щодо «поглиблення» часів виникнення державної традиції в Україні – від доби Хмельниччини в глиб віків аж до старокиївської доби. Згодом ідея державності стає однією з чільних в українській історіографії і зумовлює появу цілого напрямку, репрезентованого працями С. Томашівського, В. Липинського, Д. Дорошенка, істориками й правниками першої та другої хвиль української еміграції.

По-третє, українська історіографія тісно пов'язана з культурно-громадською просвітницькою діяльністю. Багато сил віддавали українські історики організації вищої і середньої історичної освіти в Україні на базі Харківського, Київського, Новоросійського та Львівського університетів. Популяризації та розповсюдженню знань про минуле рідного краю, Україну й український народ сприяла активна археографічна діяльність відомих учених, літераторів, етнографів, знавців старовини: М. Цертелєва,

І. Срезневського, М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, П. Лукашевича, М. Номиса (Матвій Симонов), П. Чубинського, В. Антоновича, О. Лазаревського. Історіографічна практика відіграла певну роль в організаційному творенні українського руху у формі науково-літературних осередків, наукових товариств, університетських центрів, теоретичних напрямів, наукових шкіл. Наприклад, Стара Громада гуртувалася навколо Київського університету та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, НТШ укупі із Львівським університетом, Одеським товариством історії та старожитностей, Товариством Нестора-літописця, Науковим товариством у Києві, редакційним гуртком довкола «Киевской старины», київської школи документалістів на чолі з професором В. Антоновичем, львівської школи М. Грушевського, харківської школи Д. Багалія.

На відміну від інших національних історіографій, українська мала свої специфічні форми організаційного буття та самовизначення. Спорідненість із процесами національного відродження зумовила схожі форми існування української історіографії у вигляді літературно-наукових гуртків, студентських громад, професорських корпорацій, наукових шкіл. Ідея повної критичної історії України, як відомо, виникає в середовищі освічених «петербурзьких малоросів» – О. Безбородька, В. Рубана, Г. Калиновського, Д. Трошинського, Я. Марковича – наприкінці XVIII ст. Перша наукова історія України Д. Бантиш-Каменського була створена у гуртку князя М. Рєпніна за його ініціативою та безпосередньою допомогою. Ідеї просвітництва, організації системи шкільництва та освіти, проблеми рідної мови та письменства обговорювали в гуртку О. Паліцина – «Попівській академії», гуртку мукачівського єпископа А. Бачинського, гуртку намісника Угорської Русі А. Добрянського.

Осередками романтичного напрямку в українській історіографії були харківські гуртки 1920-х років, насамперед гурток харківських романтиків (І. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський), об'єднання уніатської молоді, студентів Львівської семінарії, відомого під назвою «Руська трійця», петербурзький гурток Є. Гребінки, де захоплювалися усім українським: літературою, історією, природою, мистецтвом. Інтерес до українського минулого пронизує творчість представників «української школи» в польському письменстві та школи «малоросійських повістей» в російській літературі.

Народницький напрям в українській історіографії кристалізувався в працях діячів української науки та літератури, які згуртувалися довкола першого українознавчого видання «Основа». Статусу національної українська історіографія набуває завдяки діяльності професорської корпорації, яка становила цвіт українознавства. До її складу входили В. Антонович, К. Михальчук, П. Житецький, О. Кістяківський, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Довнар-Запольський, М. Владимирський-Буданов, Д. Багалій, М. Грушевський. Київський та Львівський університети укупі з НТШ стали тією базою, на якій з'явилися перші наукові школи в українській історіографії. Свої відгалуження вони мали в Харківському й Одеському університетах. Справжніми осередками української історичної думки й праці стали гурток навколо «Киевской старины» та Наукове товариство, створене у Києві за ініціативою М. Грушевського²⁵.

З погляду методологічно точки зору важливе питання періодизації української історіографії XIX – початку XX ст. Як і процес національного відродження, вона

²⁵ Онопрієнко В., Рєєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. Київ, 1998. 243 с.

не має сталих хронологічних меж, періоди розвитку історичної праці дещо умовні й рухомі. Керуючись твердженням, що історіографія – природний чинник процесу національного відродження, засіб його історичного обґрунтування, визнаємо, що етапи розвитку історіографії збігаються з ходом національного відродження в Україні. Так, критерієм періодизації українського історіографічного процесу є зміна теоретико-методологічних настанов і організаційних засад історичної праці, які мають ідеологічну забарвленість та політичну спрямованість. Визначною рисою української історіографії, що зумовлює її перебіг, є надзвичайна ідеологізація праці історика, заангажованість історичної науки суспільно-політичною думкою.

Перший період в українському історіографічному процесі XIX – початку XX ст. припадає на початок XIX ст. Це *просвітницький* період, що відповідає реставраційній добі процесу українського відродження із притаманною їй ідеологією історичного легітимізму (встановлення решток державної автономії України в межах російського імперського світу). Наукова, або критична, історія є логічним підсумком процесів, що охопили російську історичну науку, складовою якої на той час і була українська історіографія. Зміст цих нових процесів становило з'єднання історичного письменства, історіописання (репрезентованого козацькими літописами Г. Граб'янки, С. Величка, першими науковими розвідками з історії України Г. Міллера, О. Рігельмана, В. Рубана, Я. Марковича та ін.) та антикварної діяльності (пов'язаної з укладанням топографічних описів українських земель, щоденників, діаріушів військових та гетьманських урядовців, мемуарів приватних осіб, представників давніх старшинських родин із залученням сімейних кронічок і документів із власних архівів). Поєднання цих двох напрямів спричинилося до виникнення нового типу історичного дослідження – критичної історії. Критична, або наукова, історія – це такий різновид дослідження, коли автор повної систематичної історії поєднується в одній особі з критиком та збирачем текстів, історичних пам'яток і джерел. Цей тип історичного дослідження в українській історіографії репрезентує «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, в якій вигадливо сплетені ідея великоросійської державності та малоросійського патріотизму, а також історичні праці О. Мартоса, М. Маркевича, представника галицької історичної думки Д. Зубрицького.

Наступний період починається з другої чверті XIX ст., його сенс полягає у формуванні *романтичного* напрямку в українській історіографії. Він пов'язаний із виокремленням специфічних рис національної свідомості (героїзація козацтва, ідеалізація козацької державності) і першими спробами організаційно-політичного оформлення національного руху українства. У розвитку духовного життя України, її культури, науки, літератури романтизм постає як досить розвинене явище, що має певні хронологічні межі (20–60-ті роки XIX ст.). Якщо стисло, то формула романтичного світогляду містить чуття народності та ідею самобутності, перекинуті в минуле. Ідея народності виникає як антитеза просвітницькому вченню про незмінну природу людини, яка виступає суб'єктом історії. У романтичному світосприйнятті суб'єктом історичного процесу є колективна особистість – народ, народність, нація, конкретна соціальна страта (козацтво), – що усвідомлюється через такі поняття, як народний дух, народний характер, душа народу. Ідея самобутності, складова «формули романтизму», сприймається як реакція на просвітницький ідеал універсалізму. Усвідомлення минулого людства можливе лише через історичну індивідуальність окремих народів. Ось чому на романтичному ґрунті ідея самобутності постає як ідея

національності і набуває форм географічного та мовно-етнічного самовизначення. У царині історіографії ідея національної самобутності (виключності) реалізується за допомогою принципу локального колориту, що означає розкриття своєрідних рис певної історичної епохи в національному та географічному виявленні. Звідси особлива увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, культури, фольклору, народної творчості. Згідно з романтичною ідеологією, національна окремішність, історична індивідуальність будь-якого народу, народності, нації є доробком його минулого, глибинних, таємничих, ірраціональних засад його історичного буття протягом століть та тисячоліть. Одним словом, суттєвим чинником романтичного світогляду стає ідея часу, ідея історії, що наскрізь пронизує свідомість романтиків, які просто задихаються в тісних рамках сучасного (М. Зеров).

Специфіка українського романтизму пов'язана з інтересом до фольклору в поезії, музиці, етнографії, історії, утворюється справжній культ народної пісні, її сприймають як «сховище народних думок та відчуттів» (М. Цертелєв). Коло зацікавлень романтиків становлять словесність, фольклор, історія, етнографія, археографічна діяльність. Саме у цей період з'являються перші історико-етнографічні збірки, розвідки, статті М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, харківських романтиків А. Метлинського, М. Костомарова та ін. На Галичині розгортає діяльність гурток львівських романтиків «Руська трійця» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Примітно, що романтична доба тривала в галицькій історіографії аж до 1890-х років.

Наступний, *позитивістський*, період охоплює 60–80-ті роки ХІХ ст. і характеризується утвердженням народницької ідеології в національній свідомості та історіографії українців. Цей період відповідає народницько-громадівській добі процесу відродження. Українське народництво, як і романтизм, має лінгвоцентричну модель розвитку, що взагалі становить типову рису процесу відродження бездержавних народів. Центральною категорією в арсеналі українських народників стала категорія народності. Справжнім представником народності, носієм цінностей народної культури, відповідно до народницької доктрини, постає народ, бо панівні верстви українського суспільства були або спольщені, або зросійщені. Інша риса українського народництва – культ рідної мови. Цікаво, що саме народництво «відкрило» мовну й етнічну єдність усіх українських земель, що входили до складу двох гігантських імперій – Російської та Австрійської. В ідеології народництва скристалізувалась ще одна ключова ідея – ідея окремішності української історії. Український народ постає як незалежний і самостійний суб'єкт історичного процесу. На відміну від романтичної, народницька історіографія ставила на чолі соціальну та побутову історію народу, який ототожнювався насамперед із селянськими масами. Якщо в романтичній історіографії переважав емоційно-психологічний підхід до минулого, принцип співпереживання, розуміння, фантазії, то народницька історіографія міцно стоїть на засадах наукової історії, принципах позитивізму. Для народницького напрямку в українській історіографії притаманним було знецінювання середньовічної доби української історії – козацької старовини, дегероїзація козацтва, нехтування державницькими намаганнями і прагненнями гетьманського уряду та старшини. Народницькими ідеалами пройнята діяльність активістів українського руху, які на початку 1860-х років гуртувалися довкола одного з перших часописів широкого українознавчого профілю «Основа» в Петербурзі. У 1870-х роках центр народницького руху українства переміщується до Києва, його ідейним лідером стає Стара Київська громада. Провідні постаті цієї

доби в українознавстві, зокрема в історіографії – М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, В. Антонович, Т. Рильський, П. та О. Єфименки, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Житецький та ін. Внаслідок досить жорстких репресій царського уряду проти українства, які, до речі, мали мовно-політичну спрямованість, народницький рух у Лівобережній Україні в 1880 р. набуває характеру аполітичного культурництва. Свідома деполітизація, широке вживання російської мови в наукових виданнях та часописах – дорога ціна за право на існування, тяглість наукових дослідів на різних ділянках українознавства, насамперед історіографії. Осередком культурної, наукової та літературної діяльності українських народників у 1880-х роках стає редакційний гурток часопису «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським.

Доба з початку 90-х років XIX ст. до перших десятиліть XX ст. становить вирішальний період у процесі витвору національної української історіографії, яка характеризується її остаточним ідейно-концептуальним та організаційним оформленням. Цей *академічний* період збігається з національно-політичним етапом національного відродження в Україні, стрижень якого становлять процеси націотворчості та творення активної національної свідомості (патріотизму) як початкової форми ідеології націоналізму. На тлі економічного піднесення підросійської України зростає політична активність населення, починається політична диференціація, національний рух поширюється на різні верстви українського суспільства. Національна ідея йде в робітничі маси. Література й історична наука набувають національного статусу і виконують важливу соціальну функцію. У цей період українська мова стає мовою науки, витворюється власний понятійний апарат української національної науки. Діячі української історіографії цілком усвідомлюють її самодостатність, відмінність від таких чужих структур, як російська, польська чи німецька історична наука. Не випадково у цей період з'являються й перші начерки з минулого української історіографії О. Пипіна, О. Лазаревського, М. Василенка, братів О. та М. Грушевських²⁶. Власна рефлексія української історіографії, безперечно, свідчить про її теоретично-концептуальну зрілість та інституціональне самовизначення. Наукові товариства, історичні часописи, діяльність НТШ, що виконувало функцію національної Академії наук²⁷, університетські кафедри української історії, практика студіювання українською мовою, популяризація української історії в Московському та Петербурзькому університетах, підготовка власних кадрів істориків – усе це підтверджувало факт існування історичної науки в українських землях як самостійного соціального інституту. Доробком національної української історіографії цієї доби стало утворення модерної концепції української історії. До ідейного і фактуального обґрунтування цієї концепції сприяли, зрозуміло, історики народницького напрямку, насамперед В. Антонович

²⁶ Пыпин А. Н. История русской этнографии. СПб., 1891. Т. 3: Малорусская этнография; Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. *Киевская старина*. 1894. № 12. С. 349–387; 1895. № 2. С. 170–186; 1897. № 1. С. 92–111; № 2. С. 275–303; Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. *Киевская старина*. 1894. № 11. С. 242–270; Грушевський О. З початків нової української історіографії. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 57–63; Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петербург, 1914. Т. 1. С. 1–37.

²⁷ Історія наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.

і його школа київських документалістів, автори та діячі редакційного гуртка довкола «Киевской старины». Втім, провідна роль у створенні наукової концепції української історії належить М. Грушевському і його львівській школі. На протигагу представникам народницької історіографії, які нехтували значенням українського середньовіччя, М. Грушевський і його послідовники, учні, співробітники доводили історичну тяглість нової та середньовічної доби української минувшини: між Київською Руссю (через Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руську державу) та Козацькою державою. Новаторство схеми М. Грушевського, її специфіка полягали в поєднанні ідеалів та історичних формул народництва із принципом історичної державності. Остаточну руйнацію народницької схеми української історії довершувала концепція «повнокласовості» українського суспільства В. Липинського. Всупереч народницькій доктрині, згідно з якою націю утворювали виключно селянські маси, Україна, в інтерпретації державницького напрямку, постала як розвинене суспільство з класами та соціальними прошарками. Внеском послідовників В. Липинського в українську історіографію на початку ХХ ст. було закріплення у науковій свідомості та дослідницькій практиці принципу державності, проблеми влади й політичного проводу, ідеї еліти та її соціокультурного призначення.

Сучасний стан розробки проблеми національного відродження. На цьому етапі існують різні підходи щодо вивчення проблем українського національного відродження. Одні автори скептично ставляться до нього, наголошуючи, що сам термін безнадійно застарів і його аналогом є націоналізм. Інші дотримуються традиційного, консервативного погляду на процес відродження. Українське національне відродження сприймають у звичних категоріях ХХ ст., точніше, спрощують, редукують саме поняття. Національне відродження другої половини ХІХ – початку 30-х років ХХ ст. подають просто як національний рух, котрий не має ні визначення самого феномену, ні його періодизації²⁸.

Існує також новітній, перспективний підхід щодо визначення поняття національного відродження. В літературі з глобальної історії феномен відродження трактують як культурний трансфер²⁹. Поняття культурний трансфер – винахід європейської історіографії. Він акцентує увагу на процесах передачі, прийому й адаптації нових матеріальних і культурних цінностей, а також поведінкових моделях, наукових і технологічних відкриттях та орієнтований на вивчення груп людей поза межами політичних конфігурацій їхніх урядів. До «процедур» культурного трансферу можна віднести процеси культурного обміну й передачі, прийому, наслідування, відродження тощо, які здійснюють малі чи великі групи людей, із меншою вірогідністю – окремі особи.

У категоріях глобальної історії відродження постає як культурний трансфер ідей, людей, течій, ідеологій, суспільно-політичних інституцій та громадсько-політичних рухів³⁰. Існує думка, що будь-яке відродження (зокрема ренесанс) є резуль-

²⁸ Семергей Н. В. Новітня історіографія українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: автореф. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 36 с.

²⁹ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять, 2019. С. 267–273.

³⁰ Schmale W. A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; Schmale W. Cultural Transfer URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

татом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Ренесанс XIV–XV ст. – це трансфер ідей та ідеалів античності. Культурні трансфери (перенос) зазвичай ініціюють недержавні мережі різного ґатунку (родини, співтовариства гуманітаріїв, економістів, музикантів, художників, митців). З історії відомо, що більшість їх припала на період італійського ренесансу, який і створив нову культурну модель³¹.

До речі, сам термін «відродження» виникає у XIX ст. і належить французькому історичному Жулю Мішле. Л. Февр у своєму есеї описує драматичні події його особистого життя, що спричинилися до виникнення терміна, адже власний психологічний досвід (вихід із важкої депресії після втрати близьких, хвороба та повернення до активного життя) автор інтерполював на культурну епоху, яку вивчав, назвавши її «ренесансом»³².

Невипадково концепт «відродження» виникає саме на хвилі європейського романтизму першої половини XIX ст., його сприймають як «новий ренесанс» із притаманним злетом духа, багатством і процвітанням. Народжений в епоху суцільного відновлення культурного життя, політичного пробудження народів, націй, держав, цей концепт набуває універсального змісту, стає релевантним при висвітленні будь-якої історичної епохи, відзначеної рисами піднесення людського духу, самосвідомості, економічного зростання та політичної стабільності.

Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної і політичної думки, польського та інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик.

Українське національне відродження можна розглядати як культурний трансфер ідей, людей і суспільно-політичних рухів. Відомо, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами та громадськими діячами в Наддніпрянській Україні, свідомо

³¹ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. С. 276.

³² Л. Февр називає автора поняття «відродження» й час виникнення – Жюль Мішле та 1840 рік. Прагнучи розкрити таємницю виникнення концепту, дослідник подає механізм перетворення банального, звичного слова на історичне поняття, адже Мішле «створив не слово: він створив історичне поняття. Слово, яке було призначено для сухих шкільних підручників, враз наповнилося щедрим життям, яке історик носив в собі». Л. Февр відштовхується від образів та метафор самого Мішле, який вважав, що «історія – шалена гуманітарна хімія, де мої особисті пристрасті перетворюються на узагальнення, де народи, які я вивчаю, перетворюються на мене, де моє 'я' повертається, щоб надихнути життя в 'мої народи'». У такий спосіб Л. Февр занурюється у внутрішній психоемоційний стан історика, особливості його історичної уяви та фантазії, соціологію й естетику творчості. Смерть дружини, зустріч з новою «музою», ностальгічний потяг до смерті, віра у безсмертя – все вкупі сприяло творенню нового поняття внаслідок внутрішнього відродження історика-митця: «Усю свою скорботу людини, котра щойно зазнала втрати, скорботу, що його пригнічувала, та всю свою надію у витоків пристрасті, що його воскрешала. Так народилось, так піднялось з глибин його душі це поняття, таке плідне, таке оригінальне: Відродження». (Февр Л. Как Жюль Мишле открыл Возрождение. *Февр Л. Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. С. 377–387).

експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці XIX ст. виникає справжній «український П'ємонт».

В умовах культурних, мовних та етнічних традицій формувалися ідентичності українців часів національного відродження XIX ст., причому у вигляді двох моделей. Перша – численних лояльностей (ідеологія шляхетського автономізму, федералізму, загальнослов'янської єдності як ідеал кирило-мефодіївців, місцевого патріотизму). Так, на індивідуальному рівні, зокрема у свідомості П. Куліша, перетиналися українофільські, русофільські, турецькофільські, польські лояльності. Друга модель – виключної ідентичності (самостійництво, інтегральний націоналізм). На персональному рівні носієм виключної української ідентичності був Т. Шевченко.

У підсумках зазначимо, що погляд на українське національне відродження як культурний трансфер заслуговує на увагу серед інших схем. Такий підхід надає можливість вивести феномен відродження за національні межі й розглядати як універсальне соціокультурне явище, що вписується у світовий контекст.

REFERENCES

- Bevz, T. (2008). Natsional-komunizm yak dylema natsionalnoho vidrozhennia. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 40, 314–325 [in Ukrainian].
- Fevr, L. (1991). Kak Zhiul Mishlie otkryl vozrozhdeniie. *Fievr L. Boi za istoriiu*. Moskva, 377–387 [in Russian].
- Hroch, M. (1990). How Does Nation Formation Depends on Nationalism. *East European Politics and Societies*, 4, 1, 101–115 [in English].
- Hrushevskiy, M. (1914). Razvitiie ukrainskikh izuchienii v XIX v. i raskrytiie v nikh osnovnykh voprosov ukrainoviedeniia. *Ukrainskii narod v yego proshlom i nastoiashchiem*, 1, 1–37 [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (1914). Z pochatkiv novoi ukrainskoi istoriohrafii. *Ukraina*, 2, 57–63 [in Ukrainian].
- Istoriia naukovoho Tovarystva im. Shevchenka (1949). New York: Munich [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2000). *Ukrainska istoriohrafia (XVII – pochatok XX stolittia)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2016). *Instytut istorii Ukrainy: Nove ukrainske vidrozhennia* (V. Smolii, Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2019). *Hlobalna istoriia. Istoriia poniat*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lazarievskii, A. M. (1894). Priezheniie izyskatieli malorusskoi stariny. *Kiievskaiia starina*, 12, 349–387, 195; 2, 170–186; (1897), 1, 92–111; 2, 275–303 [in Russian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Intelktualni pochatky novoi Ukrainy. *Istorychni ese*, 1, 173–191 [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Natsionalizm. *Istorychni ese*, 2, 247–259 [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Rolia Ukrainy v novitnii istorii. *Istorychni ese*, 1, 145–171 [in Ukrainian].
- Mahochnyi, P. (1991). Ukrainske natsionalne vidrozhennia. Nova analitychna struktura. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 97–104 [in Ukrainian].

- Onopriienko, V., Reient, O., & Shcherban, T. (1998). *Ukrainske naukove tovarystvo: 1907–1921 roky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pypin, A. N. (1891). *Istoriia russkoi etnografii* (Vol. 3) [in Russian].
- Schmale, W. (2010). A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration. Retrieved from <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en> [in English].
- Schmale, W. (2012). Cultural Transfer. Retrieved from <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en> [in English].
- Semerhei, N. V. (2021). *Novitnia istoriografii ukrainskoho natsionalno-kulturnoho vidrozhennia druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX stolittia* [The latest historiography of the Ukrainian national and cultural revival of the second half of the XIX – first third of the XX century] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Shporliuk, R. (1991). Ukrainske natsionalne vidrozhennia v konteksti yevropeiskoi istorii kintsia XVIII – pochatku XIX stolit. *Nauka i kultura*, 25, 159–167 [in Ukrainian].
- Smolii, V. (Ed.). (1995). *Istoriia Ukrainy: nove bachennia*, 1, 188–341 [in Ukrainian].
- Vasylenko, N. P. (1894). K istorii maloruskoi istoriografii i maloruskogo obshchie-stviennogo stroia. *Kiievskaiia starina*, 11, 242–270 [in Russian].

Iryna KOLESNYK

Doctor of Sciences in History, Professor

Leading Researcher at the Department of Ukrainian Historiography

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

e-mail: ikolesnyk2002@gmail.com

UKRAINIAN NATIONAL RENAISSANCE OF THE 19TH CENTURY: READING OPTIONS (ON THE 90TH ANNIVERSARY OF FEODOSII STEBLII)

F. Steblii is a well-known researcher of the Ukrainian National Renaissance. Like V. Sarbei, he stood at the origins of the study of this phenomenon in independent Ukraine. If V. Sarbei followed the scheme of M. Hrushevskyy and singled out 7 periods in the development of the national movement, then F. Steblii adhered to the concept of M. Groch and distinguished 3 stages in the national renaissance (scientific, cultural, political). Also, the schemes of the national renaissance by such diaspora historians as R. Shporliuk, P. Magocsi, I. Lysiak-Rudnitskyi are considered. The article presents the socio-cultural concept of the Ukrainian national renaissance proposed by I. Kolesnyk. This scheme assumes such periods of the national movement as: the restoration, the romantic, the hromada-populist, national, and the period of national communism. The recent versions of the Ukrainian national renaissance are also analyzed. Some authors are skeptical about the Ukrainian national renaissance and consider the term obsolete. Others think traditionally, reduce and simplify this concept. Still, others are looking for new approaches. In the categories of global history, the national renaissance is interpreted as a cultural transfer of ideas, people, trends, ideologies, socio-political institutions, political movements. The term «Renaissance» itself belongs to the French historian J. Michelet. It becomes popular during the wave of European Romanticism of the first half of the 19th century during the awakening of nationalities, peoples, powers. This approach makes it possible to evaluate the Ukrainian national renaissance as a universal socio-cultural phenomenon and fit it into the global context.

Keywords: Ukrainian history of the 19th century, Ukrainian national renaissance, concepts of the national renaissance by F. Steblii and V. Sarbei, schemes of the national movement of diaspora historians, socio-cultural concept of the Ukrainian national renaissance, national renaissance as a cultural transfer.

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>
e-mail: leoza10@gmail.com*

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ГАЛИЧИНІ У ХІХ СТОЛІТТІ: ЕТАПИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Історична думка українців у ХІХ ст. пройшла процеси модернізації під впливом ідей європейського Просвітництва і Романтизму та формування національної самосвідомості («національне відродження»). Русини-українці Галичини від кінця ХVІІІ ст. перебували у складі імперії Габсбургів і зазнавали потужного впливу з боку польської національної еліти, яка прагнула відбудувати польську Річ Посполиту, а також Російської імперії, яка претендувала на Галичину. Під впливом ідей «слов'янського національного відродження» серед єдиного інтелектуального прошарку українців – греко-католицького духовенства – виникло прагнення зберегти національну самобутність і обґрунтувати право на існування окремого народу. До 1830-х років української історіографії в Галичині практично не існувало, а зусилля церковних діячів зосереджувались на збереженні русько-української мови та історії Церкви. Особливо активними були діячі «Руського інституту» (Studium Ruthenum) Львівського університету І. Лаврівський, М. Гриневецький, М. Гарасевич, В. Компаневич, а єдиною українською релігійно-просвітницькою організацією в цей час залишався Ставропігійський інститут у Львові. Другий етап формування української історіографії в Галичині охоплює 30–60-ті роки ХІХ ст. Переломове значення в розвитку українського національного руху мала діяльність «Руської трійці» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), яка піднесла «народний дух» русинів-українців, і впливи історієписання в українських землях Російської імперії. Водночас формувалася табір «русофілів», які шукали зв'язків з минулим Давньої Русі й підтримки з боку Росії (Д. Зубрицький). Русофілам вдалося проникнути у громадські структури українців Галичини, які виникли після подій «Весни народів» і конституційної перебудови монархії Габсбургів. На третьому етапі розвитку історіографії у 60–90-х роках ХІХ ст. в суспільному житті галицьких українців взяла гору «народовецька» («українофільська») течія, представники якої почали формувати модерну національну версію минулого українського народу, створили перші науково-просвітницькі осередки – товариство «Просвіта», Товариство ім. Шевченка, очолили кафедри у Львівському університеті (О. Барвінський, І. Шараневич). Перетворення Товариства ім. Шевченка на наукове і створення кафедри історії України у Львівському університеті (й прихід на неї М. Грушевського) свідчили про модернізацію української історіографії в Галичині та її інтегрування з українською ідеєю.

Ключові слова: історіографія, Галичина, модернізація, українська ідея.

Історична свідомість руського (українського) населення Галичини після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. перебувала під впливом архаїчних взірців народної культури, які апелювали до давніх християнських традицій Давньої Русі та її спадку. Впродовж перебування в складі Королівства Польського (з XIV ст.), а тоді Речі Посполитої воно поступово втрачало свої вищі верстви, покликані розвивати культурний потенціал народу відповідно до нових суспільних обставин, а разом усвідомлення спільного минулого. Історична пам'ять зберігалась переважно в усній творчості, фольклорі. З початком процесів модернізації в Європі і поширенням наукового знання постало питання про етнічну самобутність європейських народів, зокрема русинів-українців, що проживали в різних тогочасних імперіях, насамперед Габсбургів і Романових. У пошуках відповідей на питання про національну належність (ідентичність) русини Центрально-Східної Європи, розділені державними кордонами, спиралися на близькість мови, традицій, культури, що формували самобутність народу, позбавленого державності. Оскільки споріднену назву «русские» привласнили собі творці Російської імперії, то ідея консолідації руського населення регіону в умовах модернізації XIX ст. трансформувалась в «українську ідею» (від географічно-територіальної одиниці) і появу українського національного руху¹.

Історичне знання завжди було, є і буде одним з головних (поряд з мовою) чинників творення суспільної, національної свідомості – як індивідуальної, так і колективної; воно належить до обов'язкового елементу колективного мислення і діяння. Формування української науки можна виводити з найдавніших часів, але власне українською і наукою вона стала тільки в XIX ст., коли поширилось і утвердилось уявлення про українців як окрему націю. Наукового характеру історичні знання почали набувати зі становленням класичної парадигми науки часів Просвітництва, коли вивчення історичних джерел поєдналося з філософським осмисленням змін у часі й просторі. Відтоді завдяки Романтизму і Позитивізму історія перетворилась на академічну науку, творчість істориків зазнала професіоналізації, інституалізувалась у вищій і середній освіті більшості розвинутих країн світу. Цей період знов-таки припадає на XIX ст.² Історіографія набула статусу «наукової дисципліни».

У цьому нарисі зроблено спробу узагальнення нагромаджених знань про формування модерної української історіографії в Галичині впродовж XIX ст. Своїм завданням ми бачимо пояснити етапи та особливості появи новочасного українського історієписання в Галичині, його суспільно-політичні, кадрові та інституційні характеристики.

¹ Про виникнення ідеї України та формування української нації написано чимало праць. У цьому місці залишимо покликання лише на окремі з них: Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ, 2021. 432 с.; Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ, 2012. 932 с.; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 351 с.; Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів, 2001. 401 с.; Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936; та ін.

² Література про історію історіографії є розлогою і різноманітною. Тому обмежимося тільки кількома покликаннями, на які ми спираємось у своїх узагальненнях: Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. Rzeszów, 2005; Grab-ski F. F. Dzieje historfiografii, Poznań, 2003; та ін.

Розвиток української галицької історіографії не належить до ґрунтовно розроблених у науці тем. На сьогодні маємо передусім низку узагальнювальних студій, написаних в різні часи і за різних обставин³, а також чимало розвідок, присвячених окремим аспектам і постатям української історичної думки XIX ст. Проте становлення новочасної української історіографії в Галичині та її центри – Львові – майже до кінця XX ст. розглядається як маргінальне явище загального розвитку української історичної думки і науки аж до приїзду сюди М. Грушевського в 1894 р. Такі оцінки зазвичай пов'язані із заплутаною ідейно-політичною ситуацією, що прослідковувалася в розвитку українського національного руху в Галичині в XIX ст., формуванням тут досить потужної свого часу русофільської течії. Однак з погляду спадкоємності історичних знань і традицій цей період не можна ігнорувати. Ми вважаємо доцільним простежити етапи формування історичної думки та інституцій галицьких українців, а також чинники, які впливали на цей процес⁴.

XIX ст. в українській історіографії характеризується як час «національного відродження», під яким здебільшого розуміють формування новочасної національної ідеології, що забезпечила творення модерної української нації шляхом реконструкції «перерваної тяглості історичної традиції» і складання на базі етнічної маси новочасної спільноти⁵. У річищі пошуку складових цієї традиції «перерваної тяглості», за висловом І. Лисяка-Рудницького, українські історики Наддніпрянщини першої половини XIX ст. намагалися віднайти її елементи насамперед у давньослов'янській старовині. Ці пошуки збіглися з періодом стрімкого поширення просвітницьких і романтичних ідей. Просвітництво сприяло становленню науково-дослідного, критичного пізнання навколишнього світу і zarazом піднесенню суспільного престижу науки як такої. Завдяки просвітницьким ідеям історія поступово «онаучнювалась», спираючись на критичний аналіз джерел і залучення філософських доктрин, а творчість історика – професіоналізувалась.

Романтизм прийшов до Європи внаслідок переосмислення ліберальних ідей Французької революції і змусив інтелектуалів відмовитися від глобальних підходів до історичного процесу, шукати і виявляти особливі й неповторні риси минулого

³ Подамо тільки деякі узагальнювальні праці з української історіографії: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ, 1996. 188 с.; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ, 1959. 259 с.; Колесник І. І. Українська історіографія XVIII – початок XX століття. Київ, 2000. 256 с.; Калакура Я. Українська історіографія. Київ, 2004; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття. Київ, 2005; та ін.

⁴ Див.: Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. Тернопіль, 2006. Про це також доводилось писати й автору цього нарису: Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.). *Lwów: Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* / pod red. H. W. Żalińskiego i K. Karolczaka. Kraków, 1998. Т. II. С. 387–402; Зашкільняк Л. Формування новочасної української історіографії в Галичині у XIX столітті. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / pod red. J. Maternickiego i L. Zaszkilniaka. Rzeszów, 2007. Т. V. С. 42–53.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. *Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 24–25.

розвитку етнічних спільнот – носіїв «унікального національного духу»⁶. Звідси виникла особливо гостра увага до вивчення генезису народів-націй, формування їхнього культурного поля і, як наслідок, ідеалізація ранніх стадій походження.

Перша половина XIX ст. – це період прискіпливої уваги до ранньослов'янської історії. Представники різних слов'янських народів повернулися обличчям до вивчення ранньої історії слов'ян, спираючись на письмові джерела й усну народну творчість. «Слов'яноманія» заторкнула всі тогочасні історіографії: чеську, польську, російську, сербську, хорватську й українську.

Якщо в Росії українська історична думка, представлена працями Д. Бантиш-Камєнського, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова та інших, була змушена відстоювати історичну самостійність і тяглість українського етносу у полеміці з російською історіографією, то в Галичині перші українські слов'янознавці зіткнулися з потужною протидією польських дослідників. Обидва табори представників «історичних націй» – російської і польської – з однаковою наполегливістю заперечували окремішність русько-українського народу, включаючи його в історичну ретроспективу («великий наратив») своїх великодержавних історій⁷.

Проте з кінця XVIII ст. етнічні й релігійні відмінності русько-українського та польського населення Галичини знайшли відбиття у формуванні відмінних національних ідеологій, у яких історичне минуле слугувало головною підставою для обґрунтування етнонаціональних прав і вимог. Якщо ідеологи та представники польського табору апелювали здебільшого до традицій Речі Посполитої, то ранні ідеологи русько-українського руху відкривали для себе і громадськості давньоруську Київську державу й апелювали до козацтва. Обидві візії минулого містили тривалі елементи протистояння і суперництва, хоча спочатку видавалося, що обоєпільне захоплення ранніми слов'янами приведе у підсумку до зближення позицій у розумінні і поясненні спільного минулого.

У становленні новочасної української історіографії в Галичині можна виокремити декілька цілком відмінних етапів. Перший етап, що охоплював період з кінця XVIII ст. до початку 30-х років XIX ст., характеризувався майже повною відсутністю русько-українського національного життя, занепадом освіти, поступом полонізації та онімічення. Тільки після наполеонівської окупації з'явилися паростки відродження інтересу до мови і культури руського народу, пошуки власної ідентичності, що спиралася на історичну традицію мовної та релігійної окремішності⁸.

Фактично до 30-х років XIX ст. української історичної думки в Галичині не існувало. Культурне відродження русинів-українців розпочалося з тяжкої боротьби за руську мову і початкову освіту, які на початок XIX ст. перебували в повному занепаді. Греко-католицьке духовенство – єдиний інтелігентний шар української спільноти – поступово полонізувався. Тільки окремі особи докладали зусиль, щоб повернути

⁶ Докладніше див.: *Историография истории нового времени стран Европы и Америки*. Москва, 1990. С. 108–115; Колесник І. І. *Українська історіографія XVIII – початку XX століття*. С. 217–218.

⁷ Когут З. *Коріння ідентичності...* С. 187–194.

⁸ Маковей О. *З історії нашої фільології*. Три галицькі граматики (Ів. Могильницький, Й. Левичський, Й. Лозинський). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1903. Т. 51. С. 3–4.

руську мову й освіту народним масам і запобігти полонізації⁹. Але, за етнографічними дослідженнями, історична пам'ять русинського населення Галичини міцно зберігала уявлення про спільність свого походження з русинами-українцями інших українських земель, насамперед Наддніпрянщини. Про це свідчить розлога усна творчість русинів Галичини або Червоної Русі, де в народних думках і піснях дуже багато була представлена козацька тематика, цілком споріднена з фольклором інших частин українських земель. Український етнограф Платон Лукашевич (1806–1887) у збірці виданих 1836 р. в Петербурзі думках і піснях русинів Галичини із захопленням писав (щоправда, з проросійських позицій!), що галицькі русини зберігають тісну «прив'язаність до свого походження та імені», а «Малоросія є для їх серця обітована земля, до якої прагнуть їхні помисли і думи». Він дивувався, що «галицький пастух знає значно більше про героїв України та її історію, ніж посивілий малоросійський козак»¹⁰.

У другому–третьому десятиліттях XIX ст. багатогранну патріотичну діяльність розгорнули у Львові визначні представники національного Просвітництва, які зосереджувалися навколо теологічного факультету Львівського університету, зокрема його так званого «Руського інституту» (*Studium Ruthenum*): І. Лаврівський, М. Гриневецький, М. Гарасевич, В. Компаневич. Здебільшого вони опікувалися питаннями мови і літератури. Але література виводила їх на давні історичні тексти, котрі вони розглядали з філологічного боку. Від мови й літератури неминуче пролягав шлях до історії, яку вони управляли в консервативному описово-хронологічному порядку. Так, професор Львівського університету, ліцею і семінарії Іван Лаврівський (1773–1846), прихильник освіти народу, на відміну від інших професорів-русинів, читав свої лекції «руською» мовою, готував і видавав підручники з її граматики, але також взявся за підготовку популярної історії Русі, переклав польською мовою літопис Нестора¹¹.

Серед перших галицьких просвітників, які захоплювалися старовиною і намагалися писати «історію», чи не найпершим був священник і професор Львівського університету Михайло Гарасевич (1763–1836). У 1809 р. він написав латиною книгу «*Annales Ecclesiae Ruthenae*», в якій змалював історію Української Церкви на противагу Католицькій¹². Це знання стало історичним обґрунтуванням для відновлення Галицької митрополії у Львові (1808). Інтелектуальне життя галицьких русинів замикалося в межах Греко-Католицької Церкви, яка хоча й виступала в обороні

⁹ Докладніше див.: Маковей О. З історії нашої фільології... С. 1–51; Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924. С. 11–33; та ін.

¹⁰ [П. Лукашевич]. Малоросійскія и Червонорусскія народныя думы и песни. Санкт-Петербург, 1836. С. 103–104. Цитати подаємо в сучасній транскрипції. Про те саме писав і перший у Галичині видавець українського фольклору львівський етнограф Вацлав Міхал Залеський (1799–1849): *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego z muzyką instrumentową przez Karola Lipińskiego / zebrał i wydał W. M. Zaleski. Lwów, 1833*. Значно більший цикл галицьких народних пісень і дум про козацтво і Україну вмістив український філолог і етнограф Яків Головацький (1814–1888): Головацкий Я. Ф. Народныя песни Галицкой и Угорской Руси. Москва, 1878. Ч. I: Думы и думки.

¹¹ Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 1995. Вип. 2. С. 60–62.

¹² Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. Львів, 1909. С. II.

культурно-релігійної самотності руського народу, але дуже слабо реагувала на нові ідеї, була оплотом консерватизму й австрофільської орієнтації.

Першим істориком-краєзнавцем серед українців Галичини був Варлаам Компаневич (1777–1858) – високоосвічений монах-василіанин, знавець багатьох іноземних мов, викладач гімназій і монастирів. Упродовж всього життя він цікавився давньою історією Русі й Галичини, збирав матеріали і публікував історичні нариси з окремих питань минулого – історії галицьких монастирів, друкарства, історії Львова. Зокрема, склав зведені літописи львівських монастирів, брав участь в перекладі «Хроніки міста Львова» Ю. Зиморовича (1835), виступав у пресі зі статтями про старовинні пам'ятки Галичини і навіть провадив перші археологічні дослідження на Пліснеському городищі біля с. Підгірці. Разом з іншими польськими та українськими прибічниками поширення освіти і науки він у 1817 р. підписав звернення до австрійського імператора та уряду про необхідність створення у Львові окремої бібліотечної установи – Інституту (закладу) ім. Оссолінських¹³.

Єдиною українською релігійно-просвітницькою організацією в цей час залишався Ставропігійський інститут у Львові, створений 1788 р. на базі Успенського ставропігійського братства, реорганізованого австрійською владою. Проте це була вузька елітарна організація, яка виявляла малу активність на громадському полі, хоча й мала слугувати зразком добродійності, релігійності та моральності для своїх єдиновірців, виступати провідником русько-українського народу¹⁴. Просвітницька роль Ставропігії була вкрай мізерною: маючи в своєму розпорядженні друкарню, вона обмежувалася рідкими виданнями переважно релігійної літератури, та й то церковнослов'янською мовою – малозрозумілою для народу.

Другий етап становлення української історіографії в Галичині охоплює 30–60-ті роки XIX ст. У національному русі він характеризується активізацією інтересу до народної мови і культури, намаганнями ідентифікувати себе з русинами-українцями Австрії та Росії, розробкою національної політичної програми. Важливою віхою в розвитку національного руху є «Весна народів». У 1848 р. було проголошено «Відозву до руського народу» Головної Руської Ради, в якій поставлено політичні вимоги галицьких русинів-українців щодо забезпечення їхніх національних і соціальних прав у Габсбурзькій монархії¹⁵. Треба підкреслити, що ідеологи тогочасного русько-українського руху у своїх документах покликалися на давній історичний спадок – Київську і Галицьку Русь, ідеалізовані образи яких вже були міцним елементом історичної свідомості принаймні нечисленної галицької інтелігенції, переважно греко-католицького духовенства.

Активізація просвітницької діяльності освічених одиниць галицьких русинів була умовою і результатом мовно-літературних, етнографічних та історичних студій молодого покоління українців, яке прийшло до громадського голосу в 1830–60-х роках і прагнуло знайти коріння своєї ідентичності. У сучасній літературі утвердився канон, згідно з яким українське національне відродження розпочалося з діяльності

¹³ Олег Антонович [О. А. Купчинський]. Варлаам Компаневич (1777–1858). URL: <http://ntsh.org/content/varlaam-kompaneich-1777-1858>

¹⁴ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і роки XIX ст.). Львів, 2001. С. 98–99.

¹⁵ Див.: Зоря Галицька. 1848. 15 мая.

представників «Руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького й І. Вагилевича¹⁶. Не заперечуючи його, треба зазначити, що на діяльність і погляди молодих семінаристів значний вплив мала не тільки тогочасна ідея слов'янської спільності, що набирала сили внаслідок творчості чеських, сербських та російських вчених і літераторів, а й її розвиток на галицькому ґрунті групою впливових місцевих дослідників. Серед них помітну роль відіграв Денис Зубрицький (1777–1862), який від початку 1830-х років активно діяв у Ставропігійському інституті. Ще раніше, перебуваючи в лавах польського патріотичного руху, він захопився ідеями слов'янофільства, які привели його в табір прибічників російського панславізму¹⁷. Відтоді в історичній творчості Д. Зубрицький підтримував ідею єдиного «руського народу» з його «галицькою гілкою», апелюючи до минулого Давньої Русі як великої і єдиної держави, яка мусить бути відновлена під скіпетром «правильних» російських царів. Із цих позицій він писав свої численні твори, що торкалися історії Галичини – частки «великоруського» спадку, відторгнутого Польщею в XIV ст. Д. Зубрицькому вдалося під егідою Ставропігії створити історичну школу, яка чинила переважний вплив на історичну свідомість галицьких українців майже до кінця XIX ст. і проводила ідеї культурного і політичного русофільства та його крайніх форм – москвофільства. До грона її adeptів належали майже всі провідні галицькі історики середини XIX ст. – Я. Головацький, І. Шараневич, А. Петрушевич, Б. Дідицький, І. Гушалеви́ч та інші, основна діяльність яких розгорнулася у 60–90-х роках XIX ст., а також низка істориків наступної генерації, що прийшли в науку по їхніх слідах¹⁸. Д. Зубрицький сприяв посиленню уваги до історичних джерел давньоруської історії, опублікував низку розвідок з історії галицьких земель, наприклад, популярну «Хроніку міста Львова» (1844), на той час найґрунтовнішу історичну працю про місто, побудовану на матеріалах упорядкованого ним-таки Львівського магістратського архіву.

На вибір русофільської орієнтації галицьких русинів значно вплинула позиція ідеологів польського національного руху, котрі після Листопадового повстання 1830 р. продовжували нехтувати виявами елементів окремої національної самосвідомості серед русинів-українців Галичини і Наддніпрянщини, а в історичному плані покликалися на «нецивілізованість» русинського народу. Саме тому праці Д. Зубрицького, що з'явилися в 1830 роках, нав'язували до давньоруської державності («Літопис Ставропігійського братства», 1832, «Рис до історії народу руського в Галичині та церковної ієрархії в тому ж королівстві», 1837), знаменували поширення в Галичині ідеї генетичної спільності галицьких русинів з росіянами і малоросами Росії. Для Д. Зубрицького, як і для багатьох галицьких українців, Росія виступала єдиним

¹⁶ «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України / відп. ред. Ф. І. Стеблій. Київ, 1987. С. 3 і наст.

¹⁷ Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія. С. 283.

¹⁸ Киричук О. Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864–1890 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000. Вип. 7: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія. С. 141–149.

збереженим і могутнім оплотом давньоруської державності і культури, заснованої на православ'ї¹⁹.

До 1848–1849 рр. ідея генетичної спорідненості русинів і росіян ще не відіграла політичної ролі, як це сталося пізніше. Вона акцентувала увагу на оригінальності призабутої культури й державності Русі і так сприяла формуванню насамперед місцевої регіональної русько-української ідентичності, яка оголосила про себе під час революційних подій «Весни народів». Документи Головної Руської Ради у 1848 р. були наскрізь просякнуті ідеями давньої слов'янщини і Русі. Показовим у цьому відношенні є звернення «Кілька слів, написаних на захист руської народності», підготовлене істориком і соратником Д. Зубрицького – А. Петрушевичем та опубліковане Ставропігією в 1848 р. (польською мовою!). У ньому автор подав промовистий епіграф: «Збудимо самих себе, скажемо собі в очи, що ми однак є братами одної матері Слов'янщини!». Далі автор, звертаючись до українців і поляків, подавав короткий опис історії Галичини, яку «брати-ляхи-слов'яни» відірвали від «решти Русі» і гнітили аж до 1772 р., коли «Русь попала в кращі для неї руки» й австрійці відновили руське Королівство Галиції та Лодомерії і дали свободу русинам²⁰. З цього звернення видно, що його автор неприязно ставився до поляків і польських прагнень, а Росію вважав гарантом відродження давньоруських традицій.

Рубежем у справі творення інституційних підстав української науки в Галичині став і 1848 р. 16 червня цього року за рішенням ГРР було створено товариство «Галицько-руська матиця», яке повинно було опікуватися виданням корисних для народу книг з метою розширення знань і виховання. Проте вузьке коло осіб, що вступили до товариства, не змогло нічого запропонувати, окрім видання трьох релігійних книжок. Тому в жовтні цього ж року за ініціативою ГРР у Львові зібрався з'їзд українських учених («Собор учених»), в якому взяли участь 118 діячів, переважно з греко-католицького духовенства. Одним із його завдань, окрім консолідації національних наукових сил, було створення «інституту народного» за взірцем «Матиці чеської», який би проводив дослідження, видавав праці, збирав «пам'ятки історические роду нашего и языка», щоб був «органом взаємности всеславянской, отношения нашего з учеными всех инных щепов словянских»²¹. Одною з дев'яти секцій з'їзду була секція історії і географії. Унаслідок обговорення назрілих проблем сформували програму наукової діяльності, яка, крім іншого, передбачала створення історичного товариства, видання популярного підручника з історії України тощо. На з'їзді було проголошено створення «Товариства народної освіти» на зразок «академійки», що мала діяти в межах матиці²². Проте для задуманого наукового товариства виявилось недостатньо сил і надалі функціонувала тільки матиця.

Віденський уряд мусив рахуватися з лояльною та навіть прогабсбурзькою позицією українського політикуму в роки революції і піти на певні поступки галицьким

¹⁹ Куций І. Денис Зубрицький. *Історіографічні дослідження в Україні* / відп. ред. Ю. А. Пінчук. Київ, 2005. Вип. 15. С. 3–34.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 765. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–37.

²¹ Зоря Галицка. 1848. 5 вересня.

²² Там само. 31 жовтня; Стеблій Ф., Криль М. Галицкая матица во Львове. *Славянские матицы XIX век*. Москва, 1996. Ч. I. С. 200–203.

русинам. Створився складний вузол внутрішньоукраїнських і внутрішньогалицьких суперечностей між українцями, поляками й австрійською адміністрацією, але насамперед між українським і польським національними рухами, який створював у краї вибухонебезпечну атмосферу. Одним із здобутків революції для галицьких українців стало створення кафедри української мови та літератури («руської мови і словесности») у Львівському університеті, керувати якою було призначено випускника цього університету і громадського діяча Якова Головацького (1814–1888). На початку 1849 р. (18–25 січня) у стінах Львівського університету фактично вперше прозвучали лекції з історії України, виголошені Я. Головацьким. Хоча офіційно його лекції мали філологічний характер («Три вступні лекції про руську словесність»), але на ділі у них він виклав загальну схему історії України в її романтичному забарвленні. Головні положення схеми полягали в тому, що в кожного народу є свої фізичні і духовні особливості, серед яких мова і звичаї мають особливу роль; руський народ, як один зі слов'янських народів, здавна виявив свої культурні здібності, залишивши видатні пам'ятки мови і писемності; історія русько-українського народу є історією окремого народу, який в своїй еволюції пройшов три періоди: від прийняття християнства до середини XIV ст., тоді – до кінця XVIII ст., а далі до сучасності; Київська Русь була великою і могутньою європейською державою середньовіччя, яка впала під ударами татар, але продовжувала зберігати свою народну окремішність у складі Литовської і Польської держав, зродивши, зокрема, козаччину, яка, однак, зазнала поразки в «народно-релігійній війні» (під проводом Б. Хмельницького); нарешті, після поділів Речі Посполитої в межах Австрії, русини Галичини і Наддніпрянщини почали «пробуджуватись» від сну і сприймати європейську просвіту і культуру²³.

Викладений Головацьким матеріал, який він неодноразово повторював у своїх лекціях в університеті до 1867 р., окреслював філологічні, історичні та етнографічні підстави окремішності розвитку русинів-українців в минулому і майбутньому, апелював до патріотизму русинів-українців, поєднуючи їх з українцями («малорусинами») під владою Росії. І хоча згодом Головацький все більше схилився до москвофільства, а після 1867 р. виїхав назавжди до Росії, однак посіяні ним зерна окремішнього українського «духу» дали невдовзі добрі паростки. У виданій напередодні виїзду із Галичини збірці документів присвячених історії Галичини, він укотре повторив виклад схеми української історії, підкресливши особливу роль давнього Галицько-Володимирського князівства, яке стало спадкоємцем Київської держави й розвинуло низку характерних рис українського суспільства – високий культурний розвиток простого народу, його громадського життя і «общинного біту» (самоврядування)²⁴.

Подальші суспільно-політичні події ускладнили активний розвиток українського національно-культурного життя в Галичині, відбилися на розвитку науки. У 50–60-ті роки XIX ст. намітився союз панівних кіл імперії з польською аристократією, який супроводжувався обмеженням національно-культурних прав українців (політика намісника А. Голуховського). Зневіра української галицької інтелігенції у можливостях національного поступу створила сприятливий ґрунт для російського панславізму,

²³ Головацький Я. Три вступительніи преподаванія о русской словесности. Львов, 1849. С. 1–28.

²⁴ Головацький Я. Ф. Памятники дипломатического и судебно-дѣлового языка русского въ древнемъ Галицко-Володимирскомъ княжествѣ и в смежныхъ русскихъ областяхъ в XIV и XV столѣтияхъ. Львовъ, 1867. С. 1–3.

який прийшов на зміну ідеям слов'янської єдності. Панславізм, пропагований російськими слов'янофілами (М. Погодін, М. Катков, І. Аксаков, О. Пипін та ін.) у їхніх стосунках з галицькими діячами, зокрема членами Ставропігійського інституту, поширював думки про вищість російської цивілізації над західною і про її месіянську роль серед слов'янських народів²⁵. Своєю чергою росіяни демонстрували інтерес до наукової діяльності вчених, що гуртувалися навколо Ставропігії, підтримували їх у протистоянні з польським табором.

У період конституційних реформ 60-х років XIX ст. в Австрії, коли польська шляхта й аристократія опинилася на чолі провінції, основна група впливових галицьких діячів змінила австрофільські позиції і перейшла до орієнтації на Росію та єдиний «общерусській народ». З того часу всі основні українські громадські організації – Ставропігійський інститут, Галицько-руська матиця – опинилися під повним контролем русофілів. Упродовж тривалого часу вони задавали тон у культурно-політичному житті галицьких українців, надаючи йому консервативно-панславистського забарвлення. У 1890 р. один з молодих українських учених В. Охримович у праці «Кілька критичних думок про життя і розвій галицько-руської інтелігенції» з роздратуванням писав: «Серед неї [інтелігенції – Л. З.] панують допотопні, застарілі погляди на світ, жите і людей, консервативна основа і кастова польська заскоружливість; коли відтак бачу, що наша інтелігентна суспільність наскрізь статична, до знане не цікава, до діла неохоча і незавзята, що серед неї прояви сервілізму нерідкі, що много затрачених талантів, а мало людей з ідеєю і характером»²⁶.

У 60–80-х роках XIX ст. русофіли розгорнули досить потужну наукову і видавничу діяльність, прагнучи довести належність українців до «общерусского народа». Численні видання Ставропігії, матиці і Народного дому видавалися штучною мовою – «язичієм» – сумішшю української, церковнослов'янської і російської із запозиченнями з інших мов. Як згодом зазначав відомий український історик Д. Дорошенко, все, що вони видавали, «носило на собі своєрідну печать схоластичної мертвечини»²⁷. Напевно, така крайня оцінка була не зовсім справедливою, оскільки, незважаючи на перешкоди, галицькі москвофіли зуміли розбудувати наукову періодику, опублікували численні документальні видання, монографії і статті. Основну роль відігравав Ставропігійський інститут, який дбав про видання наукової літератури, в той час як матиця і Народний дім, а згодом Товариство ім. М. Качковського (з 1874 р.), видавали здебільшого популярну, навчальну і художню літературу.

Ставропігійський інститут публікував свої праці переважно російською мовою або язичієм, іноді польською та німецькою. Провідні позиції в інституті після смерті Д. Зубрицького посіли І. Шараневич (1829–1901), який став першим університетським професором з історії серед українців, А. Петрушевич, Ф. Свистун, О. Калужняцький та ін. Наукова робота Ставропігійського інституту зосереджувалася навколо написання історії Галицької Русі, яка б утверджувала віру руського народу у власні сили. У зв'язку з цим на перше місце серед українських істориків висунувся І. Шараневич,

²⁵ Киричук О. Ідеологія діячів Ставропігійського інституту у Львові в 1848–1869 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 308.

²⁶ ЦДАЛ України. Ф. 372. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

²⁷ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... С. 182.

який у 1863 р. опублікував «Історію Галицько-Володимирської Русі», що майже до кінця XIX ст. використовувалась як підручник у середніх навчальних закладах, а потім низку інших історичних праць, заснованих на джерелах, розпочав археологічні дослідження тощо. Його справу у вивченні історії Галичини продовжував Богдан Дидицький (1827–1908). Він був літератором і журналістом, але підготував і опублікував «Народну історію Русі від початків до новітніх часів» у трьох частинах (1868–1870). Історик і філолог, майбутній професор Чернівецького університету Омелян Калужняцький (1845–1914) склав і опублікував «Огляд слов'яно-руських пам'яток мови і письма, що знаходяться в бібліотеках і архівах львівських» (1877). Филип Свистун (1844–1916) підготував і оприлюднив працю «Спір про варягів і початки Русі» (1877), в якій виступив з критикою норманської теорії походження давньоруської держави, а також «Галицька Русь в європейській політиці» (1886) та ін.

Окрему сторінку в науковій роботі Ставропігійського інституту склали дослідження з історії Греко-Католицької Церкви. Найбільший вклад в цю справу зробив Антін Петрушевич (1821–1913), опрацювавши архіви Унівського й Онуфріївського монастирів і опублікувавши численні праці з історії інших монастирів та церковної ієрархії, а також Берестейської унії. Йому ж належить опрацювання і публікація «Зводного Галицько-руського літопису», що охоплював XVII–XVIII ст. – тритомного видання загальним обсягом 3 343 сторінки (1874–1897) та інші праці²⁸. Треба згадати й низку істориків, які стали популяризаторами історичних знань, переважно з минулого Галичини. Це були В. Ільницький, Ю. Пелеш, А. Добрянський, А. Кралицький²⁹. Історичні публікації галицьких русофілів мали антипольське спрямування, але вони вводили до наукового обігу важливий джерельний матеріал, відновлювали забуті сторінки історії русинів-українців Галичини, відокремлювали історію русинів від історії Польщі та поляків.

Певний науковий доробок можна записати на рахунок Галицько-руської матиці, насамперед щодо видання наукових збірників, в яких публікували історичні документи і красномовні дослідження багатьох галицьких авторів: «Галицький історичний збірник» (3 випуски, 1854–1860), «Науковий збірник» (8 книг, 1865–1858), «Літературний збірник» (12 томів, 1869–1908). До 1900 р. матиця видала 89 книжок, серед них 15 наукових праць³⁰.

Проте загальною проблемою української історіографії залишалася відсутність фахових кадрів істориків, підготовлених на тогочасному рівні. Тільки одиниці з тих, хто писав на історичні теми, мали фахову освіту, здобуту у Львівському або зарубіжних університетах. Назагал для історичної продукції москвофільського табору в Галичині властиве переважання двох провідних ідей: перша – про спільні витоки всіх слов'янських народів, для яких характерний особливий історично-цивілізаційний розвиток, відмінний від Заходу і Сходу, протиставлення європейству і католицтву; друга – про Галичину як невід'ємну частину спадку Давньоруської держави, яка створила особливий «руський світ» на етнічних підставах східних слов'ян і православ'я,

²⁸ Киричук О. Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту... С. 143–149.

²⁹ Докладніше див.: Ваврик В. Р. Краткий очерк галицко-русской письменности. Лувен, 1973. С. 7–75.

³⁰ Стеблій Ф., Криль М. Галицкая матица во Львове... С. 213–217.

світ, що залишається незмінним до нового часу. Давньоруська доба стала для них мірилом вартості всіх інших історичних періодів. Така закоріненість у давнині в поєднанні з переконанням про провідну цивілізаційну роль вищих станів суспільства була яскравою ознакою консерватизму і провіденціалізму галицьких русофілів. Власне ці ідеї служили для них дороговказом та імперативом і при збиранні історичних документів, і при визначенні тематичної спрямованості історичних праць. Можна сказати, що їхній історіографічний доробок вкладався в рамки консервативного романтизму із значними впливами середньовічного провіденціалізму.

Збудувавши певну інституційну та ідеологічну базу для розвитку окремої русько-української історіографії в Галичині, русофіли знехтували доробком українофільської хвилі національного відродження, яка в другій половині XIX ст. уже активно розвивалася у так званій Наддніпрянській Україні у складі Російської імперії, звідки розходилися і обґрунтовувалися ідеї окремого українського народу, як рівноправного серед інших слов'янських націй. Саме з Києва ці ідеї прийшли в Галичину у 60-х роках XIX ст. (після заборон і переслідувань так званого Валуєвського циркуляру 1863 р. в Росії), поклавши початок «народовському» напрямку історичної та суспільно-політичної думки. Цей напрям в Галичині почав набирати сили після створення Товариства «Просвіта» (1868) і Товариства ім. Т. Шевченка (1873). До нього приставало молоде покоління галицьких русинів, яке сприйняло нову ідею «українства» як вияв модернізації суспільних відносин³¹. Організовані за ініціативи і безпосередньої участі українців з Наддніпрянщини, ці товариства і люди, що гуртувалися навколо них, розпочали просвітницьку діяльність, відмінну від русофілів³². Своїм завданням вони вважали заперечення москвофільських поглядів на минуле і сучасне русинів-українців, формування і поширення новочасних наукових знань про Україну та українців, заснованих на передових методах дослідження, переважно позитивістських. Ще 1867 р. вони підносили питання про відкриття у Львівському університеті «кафедри руської історії» як «історії народу»³³. Саме з цим напрямом суспільно-політичної думки можна пов'язувати подальший розвиток української науки в цілому та історичної зокрема³⁴.

Українофіли розпочали з популяризації праць істориків і літераторів з Наддніпрянщини, зокрема М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького. Невдовзі з'явилися й історичні праці галицьких народовців, серед яких найбільш помітними були священник і політик Степан Качала (1815–1888) та історик і політик Олександр Барвінський (1847–1926). Останній 1886 р. розпочав публікацію серії видань «Руської історичної бібліотеки», яка згодом налічувала 24 томи студій з історії України-Русі. Вона відкривалася полемічною роботою С. Качали «Коротка історія Руси» (1886), в якій автор відмежував історію русинів-українців від історії Росії та росіян і цим давав поштовх

³¹ Труднощі виникнення «народовецької» течії добре описані в праці О. Середи: Середа О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861–1867). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 199–214.

³² Див.: Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Коматинець, І. Мельник, А. Середяк. Львів; Краків; Париж, 1993; Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948. Нью Йорк; Мюнхен, 1949.

³³ З Університету. *Русь*. 1867. 23 травня. С. 3.

³⁴ Див.: Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки... S. 387–402.

розробці окремої схеми української історії³⁵. Його робота не вирізнялася знанням джерел і вмінням узагальнювати фактичний матеріал, але відстоювала окремішність русинів-українців як народу.

Наступним помітним явищем галицької історіографії можна вважати працю О. Барвінського «Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків» (1890), в якій автор представив минуле України як нерозривний зв'язок Київської і Галицько-Волинської держав із Козацькою, хоча й не подав для цього переконливих аргументів. Покладена в основу праці (власне підручника) ідея лінійного розвитку від давньої Русі до Гетьманщини відмежовувала українську історію від російської і лягла у підстави творення концепції української національної історії. У цьому ж році працював також український історик Юліан Целевич (1843–1892)³⁶.

Проте українофільська версія минулого не відразу поширилася в Галичині, русофіли доклали багато зусиль для її заперечення, а освічених кадрів істориків в народівському таборі бракувало. Рубежем у справі наукового обґрунтування історії України стало перетворення Товариства ім. Т. Шевченка в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (1892) і створення кафедри історії України у Львівському університеті (формально – Кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом щодо Східної Європи і руської мовою викладання, 1894 р.). Це дало змогу поєднати дослідження минулого України з новітніми методологічними та ідеологічними підходами і започаткувати нову сторінку в історії української історіографії.

Так, на відміну від інших європейських історіографій, українська історична наука в Галичині у своєму становленні і розвитку в XIX ст. мала особливі риси, пов'язані насамперед із розділеністю українського населення між різними імперіями і відсутністю суспільної та інтелектуальної еліти, здатної її фахово конструювати. Галицька українська спільнота, що складалась із селянства і греко-католицького духовенства, через слабкість своїх суспільних позицій тривалий час залишалась у консервативному таборі монархії Габсбургів, шукаючи захисту своїх інтересів у Відні. Ідеї Просвітництва і Романтизму спричинили активізацію молодих генерацій русинів Галичини в першій половині XIX ст., вони почали пошук своїх історичних коренів у світлі нових ідей. Перші історичні студії галицьких інтелігентів мали цілком аматорський характер і не завжди вписувалися в межі тогочасної історичної науки. Брак фахової історичної підготовки не завжди вдавалось компенсувати за рахунок громадської активності, а створені громадські організації (Галицько-руська матиця, культурно-освітні товариства) здебільшого перебували під впливом представників галицького русофільства. Зростання напружених відносин між українським і польським національними рухами в Галичині спричинило переважно антипольську спрямованість праць галицьких істориків і полегшило проникнення в історичну думку панславістських ідей. Тільки зміцнення позицій проукраїнського табору в Галичині завдяки перенесенню туди наукової та культурно-освітньої діяльності українців із

³⁵ Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.)... С. 9. Це, по суті, переробка полемічної праці С. Качали з історії українсько-польських стосунків в Галичині з розлогом екскурсом у середньовіччя.

³⁶ Див.: Міщук А. Громадська та наукова діяльність Юліана Целевича (1843–1892). Косів, 2009; Zaskilniak L. Julian Celewyc (1843–1892). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / pod red. nauk. J. Maternickiego, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2014. S. 115–130.

Наддніпряниці, привело до переорієнтації нового покоління українських істориків на модерні рейки історіописання, що сталося після створення в останньому десятилітті XIX ст. Наукового товариства ім. Шевченка і кафедри історії України у Львівському університеті. Галицькі українські історики XIX ст. виконали тільки одну частину «соціального замовлення» українського національного руху – почали відокремлювати українську історію від польської. Але не змогли і не встигли зробити те саме щодо російської. Це завдання припало на наступні покоління істориків.

REFERENCES

- Antonovych, O. [Kupchynskyi, O. A.]. *Varlaam Kompanevykh (1777–1858)*. Retrieved from <http://ntsh.org/content/varlaam-kompaneovich-1777–1858> [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. I. (1996). *Ohliad ukraïnskoi istoriohrafii. Derzhavna shkola: Istoriiia. Politolohiia. Pravo*. Kyiv [in Ukrainian].
- Grabski, F. F. (2003). *Dzieje historfiografii*. Poznań [in Polish].
- Holovatskii, Ya. (1849). *Tri vstupytelni predpodavaniia o ruskoï slovesnosti*. Lviv [in Russian].
- Holovatskii, Ya. F. (1867). *Pamiatniki diplomaticheskoho i sudebno-delovoho yazyka russkoho v drevnem Halytsko-Volodimirskom kniazhestve i v smezhnykh russkikh oblastiakh v XIV i XV stoletiiakh*. Lviv [in Russian].
- Holovatskyi, Ya. F. (1878). *Narodnyia pesni Halitskoi i Ugorskoi Rusi* (Pt. 1). Moscow [in Russian].
- Hrytsak, Ya. (2021). *Podolaty mynule: Hlobalna istoriia Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
- Istoriiia Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. *Z nahody 75-richchia yoho zasnuvannia 1873–1948*. (1949). New York; Munich [in Ukrainian].
- Istoriografiia istorii novogo vremeni stran Yevropy i Ameriki. (1990). Moscow [in Russian].
- Ivanychuk, R., Komatynets, T., Melnyk, I., & Serediak, A. (1993). *Narys istorii «Prosvity»*. Lviv; Kraków; Paris [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya. (2004). *Ukrainska istoriohrafia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoï ta modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. I. (2000). *Ukrainska istoriohrafia XVIII – pochatok XX stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kutsyi, I. (2005). Denys Zubrytskyi. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 15, 3–34 [in Ukrainian].
- Kutsyi, I. P. (2006). *Ukrainska naukovo-istorychna dumka Halychyny (1830–1894 rr.): retsepsiia natsionalnoi istorii*. Ternopil [in Ukrainian].
- Kyrychuk, O. (2000). Istorychni doslidzhennia diiachiv Stavropihiiskoho instytutu u Lvovi (1864–1890 roky). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 7, 141–149 [in Ukrainian].
- Kyrychuk, O. (2001). Ideolohiia diiachiv Stavropihiiskoho instytutu u Lvovi v 1848–1869 rokakh. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 9, 308 [in Ukrainian].

- [Lukashevych, P.]. (1836). *Malorossiiskii i Chervonorusskii narodnyia dumy i pesni*. Saint Petersburg [in Russian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Formuvannia ukrainskoho narodu y natsii. In *Istorychni ese* (Vol. 1, pp. S. 24–25). Kyiv [in Ukrainian].
- Makovei, O. (1903). Z istorii nashoi filolohii. Try halytski hramatyky (Iv. Mohylnytskyi, Y. Levytskyi, Y. Lozynskyi). *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 51, 3–4, 1–51 [in Ukrainian].
- Marchenko, M. I. (1959). *Ukrainska istoriografii (z davnikh chasiv do seredyny XIX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Maternicki, J. (2005). *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*. Rzeszów [in Polish].
- Mishchuk, A. (2009). *Hromadska ta naukova diialnist Yuliana Tselevycha (1843–1892)*. Kosiv [in Ukrainian].
- Nakonechnyi, Ye. (2001). *Ukradene imia: Chomu rusyny staly ukraintsiamy*. Lviv [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2001). Denys Zubrytskyi: shtrykhy do portreta istoryka i hromadskoho diiacha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 9, 283 [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2001). *Stavropihiiskyi instytut u Lvovi (kinets XVIII – 60-i roky XIX st.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Raivskyi, I. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskom zhytti Halychyny XIX stolittia*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Riuzen, Y. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia*. Lviv [in Ukrainian].
- Sereda, O. (1999). Natsionalna svidomist i politychna prohrama rannikh narodovtsiv u Skhidnii Halychyni (1861–1867). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 34, 199–214 [in Ukrainian].
- Shelukhyn, S. (1936). *Ukraina – nazva nashoi zemli z naidavnishykh chasiv*. Prague [in Ukrainian].
- Steblii, F. (1995). Pochatky ukrainskoho natsionalnoho rukhu v Halychyni. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 2, 60–62 [in Ukrainian].
- Steblii, F. I. (Ed.). (1987). «*Ruska triitsia*» v istorii suspilno-politychnoho rukhu i kultury Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
- Steblyi, F., & Kryl, M. (1996). Halytskaia matitsa vo Lvove. In *Slavianskii matitsy XIX vek* (Pt. 1, pp. 200–217). Moscow [in Russian].
- Stelmakh, S. (2005). *Istorychna nauka v Ukraini epokhy klasychnoho istoryzmu XIX – pochatok XX stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Studynskyi, K. (1909). *Korespondentsiia Yakova Holovatskoho v litakh 1835–49*. Lviv [in Ukrainian].
- Vavrik, V. R. (1973). *Kratkii ocherk halytsko-russkoi pismennosti*. Louvain [in Russian].
- Vozniak, M. (1924). *Yak probudylosia ukrainske narodne zhyttia v Halychyni za Avstrii*. Lviv [in Ukrainian].
- Z Universytetu. (1867, Traven 23). *Rus*, 3 [in Ukrainian].
- Zaleski, W. M. (Comp.). (1833). *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego z muzyką instrumentową przez Karola Lipińskiego*. Lviv [in Polish].

Zashkilniak, L. (1998). Lviv yak tsentr formuvannia ukrainskoi nauky (druha polovyna XIX st.). In H. W. Żaliński, K. Karolczak (Eds.), *Lwów: Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* (Vol. II, pp. 387–402). Kraków [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2007). Formuvannia novochasnoi ukrainskoi istoriohrafii v Halychyni u XIX stolitti. In J. Maternicki, L. Zashkilniak (Eds.), *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* (Vol. V, pp. 42–53). Rzeszów [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2007). *Suchasna svitova istoriohrafia*. Lviv [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2014). Julian Celewycz (1843–1892). In J. Maternicki, P. Sierżęgi, L. Zashkilniak (Eds.), *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* (pp. 115–130). Rzeszów [in Polish].

Zoria Halytska. (1848, Mai 15) [in Ukrainian].

Zoria Halytska. (1848, Veresen 5) [in Ukrainian].

Zoria Halytska. (1848, Zhovten 31) [in Ukrainian].

Leonid ZASHKILNIAK

Doctor of Sciences in History, Professor

Head of the Department of History of Central and Eastern Europe

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>

e-mail: leoza10@gmail.com

UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY IN HALYCHYNA IN THE 19TH CENTURY: STAGES OF MODERNIZATION

The historical thought of Ukrainians in the 19th century underwent modernization processes under the influence of the ideas of the European Enlightenment and Romanticism and the formation of national identity («national revival»). Ruthenian-Ukrainians in Halychyna have been part of the Habsburg Empire since the late 18th century and have been strongly influenced by the Polish national elite, which sought to rebuild the Polish Commonwealth, and the Russian Empire, which claimed Halychyna. Influenced by the ideas of the «Slavic national revival» among the only intellectual stratum of Ukrainians – the Greek Catholic clergy – there was a desire to preserve national identity and justify the right to exist of a separate nation. Until the 1830^s, Ukrainian historiography was virtually non-existent in Halychyna, and the efforts of church leaders focused on preserving the Russian-Ukrainian language and church past. I. Lavrivskyi, M. Hrynevetskyi, M. Harysevych, and V. Kompanevych, activists of the Russian Institute (Studium Ruthenum) of Lviv University, were especially active, and the Stauropean Institute in Lviv remained the only Ukrainian religious and educational organization at the time. The second stage of the Ukrainian historiography formation in Halychyna covers the 30^s – 60^s of the 19th century. The activity of the «Russian Trinity» (M. Shashkevych, I. Vahylevych, Ya. Holovatskyi), which raised the «folk spirit» of the Ruthenian-Ukrainians, and the influences of historical writing in the Ukrainian lands of the Russian Empire had crucial importance in the development of the Ukrainian national movement. At the same time, a camp of «Russophiles» was formed, who sought connections with the past of Ancient Rus and support from tsarist Russia (D. Zubrytskyi). Russophiles managed to seize the public structures of Ukrainians in Halychyna, which emerged after the events of the «Spring of Nations» and the constitutional restructuring of the Habsburg monarchy. At the third stage of the development of historiography in the 60^s and 90^s of the 19th century in the public life of Halychyna Ukrainians prevailed «populist»

(«Ukrainophiles») trend, whose representatives began to form a modern national version of the Ukrainian nation's past. They created the first scientific and educational centers – Society «Prosvita» («Education»), Shevchenko Society, and headed the history department at Lviv University (O. Barvynskyi, I. Sharanevych). The transformation of the Shevchenko Society into research one and the creation of the Department of Ukraine History at the University of Lviv (and the arrival of M. Hrushevskyi) testified to the modernization of Ukrainian historiography in Halychyna and its integration with the Ukrainian idea.

Keywords: historiography, Halychyna, modernization, Ukrainian idea.

Роман ГОЛИК

*доктор історичних наук
старший науковий співробітник
відділу нової історії України*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>

e-mail: roman_holyk70@ukr.net

ЗБРОЯ І ВІРА: ВІЙНА ТА РЕЛІГІЯ В КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ*

Досліджено розвиток ідеї/концепту війни у взаємозв'язку з ідеєю/концептом віри/релігії впродовж першої половини ХХ ст. Наголошено, що в цей період ідея війни була тісно пов'язана з розвитком релігійного мислення, однак зі зміщенням акцентів. Простежено основні напрямки еволюції парадигми уявлень про війну в ідеологічних системах України, Європи та світу ХХ ст. Підкреслено, що передумови до зміни цих парадигм заклала міжвоєнна ситуація на європейському континенті. На це вплинув розвиток тоталітарних систем СРСР, Італії, Німеччини, а в позаєвропейському просторі – Японії. З'ясовано, що саме в цей період виразно виявилися політичні релігії, в основі яких лежали ідеї нації, держави, культ вождя, сакралізація світської влади. Творці цих систем намагалися вплинути на традиційні релігії (фашизм, нацизм, японський мілітаризм) або ж усунути їх і замінити власною світською вірою (комунізм). Звернуто увагу на те, що одним з чинників вибуху Другої світової війни стала також і маніпуляція релігійними доктринами (війна з комунізмом як атеїзмом). Вона ж викликала появу релігійних діячів-державних провідників (як у Словаччині) та звинувачення релігійних середовищ (католицьких, православних) у колабораціонізмі з нацистами й фашистами. Наголошено на функції релігій в екстремальних умовах геноциду (Голокост) та злочинів проти людяності в Галичині.

Розглянуто відмінності у сприйманні проблем віри та війни в різних конфесійних середовищах, зміну моральних пріоритетів в екстремальних умовах, порушено проблему стратегій виживання й адаптації вірян у цих контекстах. Акцентовано на проблемі виникнення містичних культів та рухів у руслі воєнних подій. Встановлено, що Друга світова війна змінила розвиток не лише світського, але й релігійного мислення в бік радикалізації.

Ключові слова: війна, релігія, культурна пам'ять, світова історія, регіональна історія, Європа, Україна, Галичина.

* Ця стаття – друга частина дослідження «Віра й зброя: релігія та війна в історії культурної пам'яті», опублікованого в попередньому випуску «З історії західноукраїнських земель».

Релігія, атеїзм, вождизм: шлях до нової війни ХХ ст. Офіційною доктриною комуністів/більшовиків був атеїзм із відкиданням ідеї Бога, відокремленням релігії від держави, знищенням віри в надприродне. Але й сам атеїзм як войовниче безбожництво став новою вірою². Антирелігійна пропаганда була особливо спрямована на Червону армію. Тут церковних діячів зображали союзниками політичних і військових лідерів антикомуністичного руху, а саму релігію – потенційною небезпекою для радянських збройних сил. На сторінках радянських видань для червоноармійців Церква й релігія поставали частиною «хрестового походу» проти комунізму і «Країни Рад» із часів Громадянської війни: «Денікін, Колчак, Врангель, Юденич, Петлюра та інші контрреволюційні генерали ... вели ... боротьбу з радянською владою. А попи православні, магометанські мулли, юдейські равини, протестантські пастори, сектантські проповідники й старці, католицькі ксьондзи були їхніми діяльними помічниками», – читаємо у спеціальному підручнику³. Більшовицькі агітатори називали монастирі складами зброї і динаміту, підкреслювали роль християнської символіки в обмундируванні («хрест, який попи рекомендували нашивати на рукавах білогвардійців»), заявляли, що «попи» власноручно розстрілювали воїнів Червоної армії тощо. Акцент робили й на формуванні негативного образу Війська Польського як організації, де «ксьондзи» «ідеологічно обробляють» солдатів в дусі антикомунізму та «служать капіталізму»⁴. Як противагу серед червоноармійців пропонували формувати осередки Союзу войовничих безбожників, які мали б власну літературу й бачення священних текстів різних конфесій, передовсім християнства та юдаїзму⁵.

² Невипадково Ф. А. Оссендовський у книзі «Ленін» формував образ «Бога безбожних», негативну копію російського народного Господа, «описаного в Четьях-Мінеях»: «Мав ним бути сам Христос, Христос червоний, мстивий, Христос, який розбиває черепи людей, які думають інакше, аніж ... потомок Пугачова, який прибирає собі ім'я фальшивого царя, або сектанта Капустіна, повсюдно визнаного селянами за Христа, який знову прийшов на світ, ... щоб відітнути кривди народу... І ось Ленін... Петро Перший, протопоп Авакум, Пугачов, "Христос"-Капустін, а почасти навіть Распутін, все у ... мініатюрі й карикатурі» (Ossendowski F. A. Lenin. 3 wyd. Poznan, 1930. S. IX). Цей підхід демонстрував усю складність релігійного погляду на революцію в Росії. Більшовизм вважали навіть аналогією комунізму кримських духоборів та їхнього лідера ХІХ ст. Савелія Капустіна (Савелий Капустин), хоч представники цієї секти відмовлялися від участі в збройних конфліктах та знищували зброю. Натомість у поемі Олександра Блока (Александр Блок) «Дванадцять» (1918) уявний Христос очолював революційний більшовицький загін з дванадцяти бійців. Це сакралізувало червону владу та її армію.

³ Красноармейский антирелигиозный учебник / сост. Г. Берлиным и др.; под общей ред. Ф. Родионова. Москва: Изд.-во «Безбожник», 1931. С. 13.

⁴ Там само. С. 14–17.

⁵ Його засновник Ємельян Ярославський/Міней Губельман у «Біблії для веруючих и неверуючих» («Біблії для віруючих і невіруючих», яку перекладали й українською) звинувачував Старий і Новий Заповіт в освяченні конфліктів та висміював біблійні описи війн: «Ні вогнепальної зброї, ні рушниць, ні кулеметів, ні гармат ... бог винайти не міг. Якби тепер хто-небудь задумав отакі прогулянки з попами і оркестрами музики навколо обложеної кріпості, їх начисто скосили б з кулеметів. А біблейський бог кидає камінням з неба... Та всякий червоноармієць його б з гвинтівки пристрілив...» (Ярославський Ом. Біблія для віруючих і невіруючих. 2-ге вид. Київ, 1976. С. 273).

Одними з перших у Галичині з антирелігійною атмосферою зіткнулися ті, хто опинився в більшовицькому воєнному середовищі, зокрема під час радянсько-польської війни 1920 р. мешканці Галицького Поділля, на території якого епізодично існувала Галицька Радянська Соціалістична Республіка. Антицерковна діяльність більшовиків із Галревкому була незрозуміла і воїнам ЧУГА, і українським міщанам та селянам Галичини, що відразу викликало напруження між ними й новою владою⁶. Це відображено в літературі, яка фіксувала пам'ять про фрагменти регіональної історії⁷.

Водночас інформація з-над Збруча у 1920–1930 рр. свідчила про масові знищення церков, репресії і вбивства священників та атеїстичний імператив радянської влади, зокрема у військовій сфері. Про це писали й галицькі релігійні видання, переважно критикуючи ставлення до релігії в СРСР⁸.

Особливо різко дилема релігії, війни й миру в цілій Європі постала в другій половині 1930-х років, напередодні Другої світової війни. Про це свідчили передвісники світового воєнного катаклізму, зокрема Громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр., де фалангісти й прихильники генерала Франсіско Франко (Francisco Franco) стали на бік Католицької Церкви. Натомість республіканці, частина яких підтримувала комунізм та атеїзм, почали вважати її своїм ворогом⁹. У 1936 р. ця логіка

⁶ Галичани стали жалітися на антирелігійну діяльність військових, які, зі свого боку, вважали її природною й допомагали агітаторам, що вели антиклерикальну пропаганду: «...селяни скаржилися ..., що в селах хазяюють підозрілі типи, грабують населення, замикають церкви й тероризують священників. У цьому їм помагають червоноармійці, що теж грабують все, що попало», – згадував представник червоної УГА Никифор Гірняк (Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Нью-Йорк, [1959]. С. 237).

⁷ Схований за криптонімом А. Р. автор критичної супроти «злих» священників п'єси «З обіймів в обійми» твердив, що спочатку галичани сприймали ставлення нової влади й армії супроти духовенства як досить демократичні: «В справі духовенства, як зачуваю, вони здаються на опінію місцевого населення. Якщо населення заявиться, що воно й на далі хоче мати в селі священика, то якщо заявляється за цим священиком, який був в селі, що він чоловік людяний не надто високих вимогів ... щодо церковних требів, то лишаять його в супокою, тільки відберуть землю і скажуть людям: коли ви ще такі дурні,... що попа (Ах, прости Господи за це богохульне слово!) потрібуєте, то держіть собі його, але ж і самі собі його удержуйте!» – переказував ці погляди автор устами одного зі своїх персонажів. («З обіймів в обійми». Сценки з червоних днів 1920 р. на дві дії. Джерсі-Сіті, 1923. С. 13). Дійсність виявилася песимістичнішою і порятунком став швидкий кінець радянської Галичини 1920 р.

⁸ Католицький календар «Місіонаря», який видавали у Жовкві ченці ЧСВВ наприкінці 1930-х років, повідомляв, що «військовий комісар ... заборонив членам совітської армії входити до святинь у військових одностроях. Хто не послухав би приказу, то цього гостро покарають і виженуть з армії... Таких людей, як зрадників, не допускають до жадних товариств. Їм не дадуть ніяких запомог. Одним словом: їх викидають на вулицю, де їх чекає голодова смерть» (Чи свобода релігії в Світах? *Календар «Місіонаря» на 1938 р.* Жовква, 1937. С. 99).

⁹ Засновник фалангізму й теоретик антисоціалістичного повстання Хосе Антоніо Прімо де Рівера (José Antonio Primo de Rivera) намагався погодити концепцію католицького томізму з доктриною насильства, націоналізму й фашизму як засобу боротьби з комунізмом. Він був переконаний, що вчення Томи з Аквіну виправдовує застосування насильства проти «тиранії секти», тобто антикомуністичне повстання.

призвела до збройного заколоту, який переріс у громадянську війну. Католицька Церква в Іспанії виступила союзником військових під проводом Франко та прихильників Прімо де Рівери з «Фаланги», які стали знищувати adeptів «Народного фронту». Соціалісти ж та комуністи вбивали і фалангістів (на чолі з розстріляним 1936 р. Прімо де Ріверою), і католицьких монахів та священників¹⁰. Організатор «національних сил» генерал Ф. Франко частково перейняв фалангістський і католицький дискурс, через що його стали репрезентувати «Вождем Іспанії Милістю Божою» (*Caudillo de España por la gracia de Dios*). Одним з ключових для тогочасної консервативної Європи став міф захисників Алькасару – фортеці в Толедо¹¹. Їхніх ворогів (іспанських соціалістів, комуністів та анархістів), як згадував згодом Лев Білас, у цих середовищах вважали «безбожними варварами», наводячи, як приклад, репресії проти Католицької Церкви. Календар «Місіонар» Чину св. Василя Великого з 1938 р. описував, на противагу «большевицькому царству», війну в Іспанії якраз із поглядом «повстанців»¹². Проте культ Франко як вождя – каудільйо, апеляція

¹⁰ Так сформували дві пам'яті: одна творилася лівими силами, інша – фалангістськими та католицькими середовищами. Як наслідок, Католицька Церква у 2007 р. беатифікувала 500 священників, монахів та монахинь, яких розстріляли представники міліції під час Громадянської війни в Іспанії. Водночас у лівих та ліберальних колах проблема католицької віри та Церкви у громадянському протистоянні залишається складною (Пор.: Rager H. *La Espada y la cruz, La Iglesia 1936–1939*. Barcelona, 1977; Rager H. *Gunpowder and Incense. The Catholic Church and the Spanish Civil War*. London; New York: Routledge, 2007; Thomas M. *Martyrs, Memory and Misrepresentation: The Spanish Catholic Church, Religious Persecution and the Spanish Civil War. International Journal of the Iberian Studies*. 2018. Vol. 31. No 3. P. 143–162).

¹¹ Тут на перший план виступала легендарна розмова коменданта оточеної комуністами/соціалістами фортеці, полковника Хосе Москардо Ітуарте (*José Moscardó Ituarte*) з сином Луїсом, захопленим у полон інтернаціоналістами та представником толедської міліції Кандідо Кабельо (*Cándido Cabello*). Республіканці нібито мали вимагати від полковника здати фортецю в обмін за життя сина. Москардо, на прохання самого Луїса, відмовився здати укріплення і, за фалангістською версією, наказав синові вмерти зі словами «Хай живе Христос – Цар!» або «Слава Христу-Царю!» і «Вперед, Іспаніє!» («¡Viva Cristo Rey!» і «¡Arriba España!»). Розмова, ймовірно, була конструкцією іспанського націоналістичного дискурсу, але сина Москардо справді розстріляли. Слова та вчинки батька й сина з цієї легенди робили їх мучениками воюючого християнства, що добре сприймали католицькі кола, зокрема в Галичині. Лозунг «¡Viva Cristo Rey!» був характерним також для іншої релігійної війни, яка тривала десятиріччя перед іспанським конфліктом (у 1920-х роках) в Мексиці. Тут на тлі конфлікту між Католицькою Церквою і владою (антиклерикальна конституція, реквізиції церковного майна позбавлення священників виборчих прав і права перебувати у священницькому одязі в публічних місцях, заборона релігійної освіти) вибухнуло повстання «крістерос» (*Guerra de los Cristeros*) – прихильників Церкви, які вимагали вернути їй права як новітні «хрестоносці». (Детальніше див.: *La guerra de religión in México (1926–1929)* / ed. M. F. R. Padilla. México, 2014).

¹² Республіканці і їхні союзники виглядали тут «збільшевиченими товпами населення», «які палили церкви, вбивали монахів і священників». Натомість націоналісти/фалангісти/«добровольці» на чолі з генералом Франко були зображені борцями, які «вмирають за Бога й лобу Іспанію», християнськими лицарями, які носять на грудях хрест і «відзнаку Христового Серця», відмовляють в казармах «Ангел Господній» та вервицю, «благають

не лише до християнської, але й до «маврської» спадщини Іспанії не зовсім збіглися з доктриною Католицької Церкви, фалангізм претендував на роль політичної релігії. Представники комуністично-соціалістично-анархістських інтербригад (які воювали на боці республіканців і частину з яких вербували з-поміж «лівих» Західної України) намагалися перешкодити захопленню римо- й греко-католицького середовища краю фалангізмом/іспанським націоналізмом у 1936–1939 рр.¹³ Однак такі заклики для галицьких католиків були, радше, маргінальними та ворожими.

На Апеннінському півострові, в Італії, ще з 1920-х років склалася інша ідеологічна конфігурація. З одного боку, тут існував компроміс із католицизмом. Його репрезентували Латеранські угоди 1929 р., що визначали офіційний статус Ватикану як незалежної держави на території Риму та у формі конкордату регулювали відносини між Апостольським Престолом і новою італійською (фашистською) державою. Цю тенденцію зближення підтримував клерико-фашизм/клерикальний фашизм («Il clerico-fascismo», «fascismo clericale»). З іншого боку, фашисти на чолі з Беніто Муссоліні (Benito Mussolini) намагалися відійти від офіційного християнства. Фашизм нібито апелював водночас до середньовічної італійської християнської традиції («Божественна комедія» Данте Аліг'єрі) та воєнної ідеології Давнього Риму, від якої прихильники Муссоліні намагалися вести «духовну генезу». Ці елементи злилися в світську політичну релігію, що поєднувала католицьку традицію (а водночас і антисемітизм), віру в харизму Дуче з культом великої сильної Італії – спадкоємниці Риму і захисниці його спадщини¹⁴. Образ італійського фашизму в Галичині як своєї рідної «парарелігії» ще з 1920 р. ретранслював «Літературно-науковий вістник»/«Вістник»

Марію о поміч). Каудільйо зображали захисником «католицької релігії», «цілої християнської культури» (цивілізації), будівничим «Іспанії, яка вірить у Бога»: «Еспанці знають, що не переможуть сатани і його червоних наймитів, як їм у боротьбі не pomoже Бог ... Еспанія не тільки зброєю, але й молитвою хоче вибороти собі кращу долю... Є надія, що повстанці при Божій помочі переможуть більшовиків. Перемогою національних сил в Еспанії повинні тішитись і в Україні. Бо як упаде більшовизм в Еспанії, то буде більша надія на його упадок в Україні» (За Бога й Батьківщину (Війна в Еспанії). *Календар Місіонаря на 1938 р.* Жовква, 1937. С. 95).

¹³ «Чи не обурює Тебе брехня... чорносотенних гумат (sic!), що ... злочинців і царських російських охоронників з легії та маврів висловлюють як ... “оборонців” християнської віри і цивілізації? Чи не безчестить Твоїх релігійних почувань, віруючий католику, словословлення попами злочинців і душогубства фашистів на безборонних дітях і жінках, відправлення богослужінь на честь бандитів і маврів?» – задавали риторичні питання автори львівських «Досвітніх вогнів» у 1937 р. (Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: зб. документів і матеріалів / відп. ред. Ю. Сливка. Київ, 1988. С. 102).

¹⁴ Gentile E. Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation. *Totalitarian Movements and Political Religions*. 2004. Vol. 5. No. 3. P. 326–375).

за редакцією Дмитра Донцова¹⁵. Водночас вони підкресливали мілітарну генезу фашизму¹⁶.

Ще за часів Пія XI (Акіле Ратті/Achille Ratti) у 1922–1939 рр. Ватикан мусив відносно мирно співіснувати з творцями «нової релігії», які будували тоталітарну державу й вели загарбницькі війни. Згодом Італія виступила на боці Німеччини та її союзників у Другій світовій війні – частково під гаслами боротьби за християнську цивілізацію проти комунізму та лібералізму. Однак це поставило в невідгдане становище католицьку срархію Ватикану, передовсім інтронізованого у 1939 р. нового папу Пія XII (Еудженіо Марія Джузеппе Джованні Пачеллі/Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli), який закликав до миру. Це породило конфлікти інтерпретацій сучасної культурної пам'яті¹⁷.

¹⁵ «Життєві правила фашистів збудовані на вимогах цілковитої чистоти, містичної віри в свій ідеал: Фашист повинен служити Італії в чистоті духа, в непохитній вірі і в незломній волі, погорджуючи вигодою, компромісами і навіть життям, рішений на всякі жертви, свідомий страшного тягару післанництва вратувати спільну матір Італію» – заявляв Р. Міхельс у статті «До соціології фашизму», яку опублікував «Літературно-науковий вістник» у 1928 р. (Міхельс Р. До соціології фашизму. *Літературно-науковий вістник*. 1928. Ч. 6. С. 179). «Разом з цим вихованням в Італії народилась нова релігія. Звичайно вона не має в собі нічого церковного. Це навіть, якщо хочете, світська релігія, яка тим не менше має свій закінчений культ. Божество – це батьківщина. Цей культ, яким оточена батьківщина, має свою священну термінологію. Так само, як всі її сестри, ця фашистська релігія уважає, що вона посідає цілковиту і абсолютну правду», – твердив П. Гентізон у статті «Італійська молодь», що з'явилася у «Вістнику» за 1933 р. (Гентізон П. Італійська молодь. *Вістник*. 1933. Ч. 11. С. 843–844).

¹⁶ «Фашисти – се партія учасників війни ... партія фронтних борців з інтелігентів...», – констатував Р. Міхельс (Міхельс Р. До соціології фашизму... С. 177). Фашисти майже відразу апелювали до воєнної ідеології, спочатку у відносно «романтичній», згодом – у відкрито імперіалістичній формі. Першу репрезентував один з прихильників фашистської доктрини, поет Габріеле д'Аннунціо/Рапаньєтта (Gabriele d'Annunzio/Rapagnetta), ще у 1919–1920 рр. захопивши Ріску/Італійське Фіуме і ставши військовим диктатором невизнаної Фіумської республіки (Італійського регентства Карнаро/Reggenza Italiana del Carnaro), яка мала ґрунтуватися на ідеології, близькій до анархізму, синдикалізму й пізнішого фашизму. Колоніальну ж доктрину відродження Риму як імперії підтримував сам дуче, Беніто Муссоліні. Вона виявилася в італійсько-абіссінському воєнному конфлікті 1935–1936 рр. Окрім іншого, тут йшлося про війну двох релігійних доктрин: політичної квазірелігії фашистів з культом напівсакралізованого вождя та растафаріанського авраамічного монотеїзму, який сакралізував постать лідера Ефіопії, імператора Раса Тафарі (Ras Tafari) – Хайле Селассіє I (Qädamawī Haylā Səllasé) як земного втілення Бога. Однак справжнім підґрунтям війни було італійське бажання територіальної експансії – так само, як і у війні та окупації Албанії 1939 р.

¹⁷ Частина післявоєнних авторів стали закидати Пієві XII співіснування з фашистським режимом, толерування Голокосту в Італії, непряму підтримку нацистського режиму в Німеччині, називаючи його «папою Гітлера». Інша ж частина закликає відкинути концепцію взаємодії між папою й диктатором, наводячи як приклад порятунок євреїв у час Шоа, і (як Юзеф Майка) вважає, що впродовж війни папа відстоював принципи католицького персоналізму (Zucconi S. Under his very windows: The Vatican and the Holocaust in Italy. New Haven: Yale University Press, 2000; Cornwell J. Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII. New York; London:

Однак саме нацистський режим у Німеччині і його відношення до релігії викликають найбільше контрверсій в Європі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Після приходу до влади Адольфа Гітлера 1933 р. в нацистській Німеччині почала складатися строката ідеологічна матриця. Популізм (який частково наслідував фашистську доктрину), ідеології милітаризму й реваншизму були суміщені зі зверненням до християнства, зокрема католицизму та протестантства. Але в політичній релігії нацистів була своя «сакральна» книга: «Моя боротьба» («Mein Kampf») Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) і додаткові «коментарі» до доктрини у вигляді книг Альфреда Розенберга (Alfred Rosenberg) про «Міф двадцятого століття» («Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts»). Ця релігія концентрувалася довкола постаті майже обожествленого вождя-фюрера. Його зображали середньовічним «лицарем світла», що воює проти «сил темряви» (зокрема комунізму та «світового єврейства» – основних демонізованих ворогів нацизму). Нацистські ідеологи надавали релігійну підоснову ніцшеанській концепції «надлюдини» й арійській теорії, що робило їхню політичну релігію ксенофобною. Це призвело до оголошення «неарійців» (зокрема євреїв як представників юдаїзму) та комуністів (як атеїстів) ворогами Райху¹⁸. Для демонстрації нової політичної віри вживали ритуалів,

Penguin, 2000; Rivelli M. «Dio è con noi!»: La Chiesa di Pio XII complice del nazifascismo. Milano, 2002; Rabbi Dalin D. G. The Myth of Hitler's Pope: How Pope Pius XII Rescued Jews from the Nazis. Washington: Regnery Publishing, 2012). Ще в 1965 р. Павло XV (Джованні Монтіні, Giovanni Montini) зробив крок до канонізації Пія XII, а в грудні 2009 р. Бенедикт XVI (Йозеф Ратцінгер, Joseph Ratzinger) проголосив його блаженним (venerabilis). Водночас окремі видання встигли назвати самого Бенедикта XVI «папою-наці» через те, що він виховувався в гітлер'югенді, а в час Другої світової війни був солдатом зенітного батальйону й Австрійського легіону, хоч і дезертирував звідти. Зараз існує три парадигми оцінки діяльності римських пап у питаннях війни та миру. «Радикальний» погляд повністю чи частково засуджував політику Апостольської столиці та її очільників. Цього погляду дотримувалися, зокрема, автори СРСР і колишніх країн соціалістичного блоку (так, як засновник Союзу безбожників та історик релігії Михайло Шейман (Михаил Шейман) чи радянський розвідник-диверсант та історик папства Йосиф Григулевич (Juozas Grigulevičius)). Згодом його поділяла також частина новітніх дослідників (наприклад, сербський дослідник Растислав Петрович (Растислав В. Петровић) у книзі «Геноцид са благословом Ватикана» (1992), де йшлося про католицизм і усташизм, та інші вчені. Ліберальний погляд, репрезентований книгою Еймона Даффі (Eamon Duffy), де образи пап подаються крізь дихотомію святих і грішників «Saints & Sinners: A History of the Popes» (1997). Апологетичний чи близький до апологетичного погляд репрезентований українською історією папства о. Ізидора Нагаєвського «Історія Римських Вселенських Архиєреїв» (1964–1979). Прикметно, що як військовий капелан дивізії «Галичина», І. Нагаєвський зіштовхнувся, власне, з категоричною критикою політики Пія XII з боку німецького командування, що його особливо вразило.

¹⁸ Також почалося формування синкретичної «арійської неорелігії» з давньгерманських культів, містицизму таємних європейських орденів та «арійських» релігій Азії (наприклад, ламаїзму). (Goodrick-Clarke N. The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. New York, 1992). Вживання свастики як герба, «магічних рун» на мундирах, апелювання до давніх германських вірувань вказували, що А. Гітлер та його оточення вагалися між офіційним християнством (котре також хотіли зробити «німецьким» та підпорядкувати Райхові) та «давньоарійськими» й окультними практиками. У частину таких уявлень нацисти, вірили; іншу – використовували для публічного ефекту та легітимізування своїх дій.

які (завдяки фільмам Лені Ріфеншталь) впливали на німців і прихильників правих ідеологій, зокрема і в Галичині¹⁹. Основою нацистської ідеології було «розширення життєвого простору» Німеччини, а ціла містико-релігійна система ставала релігією війни й наступу. Агресивна німецька експансія у Європі, починаючи з «аншлюсу» Австрії аж до війни 1939–1945 рр., проходила у формі «хрестового походу проти комунізму» та під гаслом «З нами Бог». Із погляду ідеологів Великонімеччини, це мало не просто виправдовувати воєнні злочини нацистів проти інших народів, а й робити їх частиною парарелігійного «порятунку світу».

Тоді ж союзниця Німеччини на Далекому Сході, Японія, згуртована довкола сакралізованого імператора, спиралася на національну релігію – синтоїзм. Образ синтоїстичного японського мілітаризму 1930-х років захоплював не лише праві, а й ліберальні кола Східної Європи, Галичини теж. Європейців вражала сакралізація імперської влади, приваблювало уявлення про військову та воєнну спрямованість японського мислення, базовану на самурайському кодексі честі²⁰. Релігійним підґрунтям війни в Японії стало уявлення про надприродне походження краю, що наділяло його та його жителів божественною місією й робило їх азійськими «надлюдьми». Це відобразилося уже 1937 р. у війні Японії проти Китаю, а потім у війні проти СРСР, США та країн антигітлерівської коаліції, вплинуло на воєнну мотивацію японців. Образ божественного вітру-камікадзе (що, за переконанням середньовічних японців, допоміг перемогти монгольський флот Хубілай-хана) у 1945 р. став основою віри в надприродну силу воєнних смертників, використаних проти американських військ. За таких умов релігія ставала зброєю одних спільнот проти інших.

Віра й Катастрофа: рецепції Другої світової війни. Світова війна у вересні 1939 р. гостро поставила проблему Церкви/віри та війни, насилля у Східній Європі загалом та в Україні й Галичині зокрема. До цього спричинилася поява у 1938 р.

¹⁹ Ті з подивом споглядали маніфестації біля німецьких «храмів слави», що мали нагадувати античні святині, де роль грецьких божеств відігравали символічні втілення Німеччини. Водночас у 1930-ті роки навіть прихильники інтегрального націоналізму в Галичині вважали незрозумілим сліпе сакралізування фіюрера, хоч і намагалися його пояснити: «Фанатичний ентузіазм натовпу того дня дійшов до того, що деякі спритярі, накопавши нашвидку землі з того місця, що його топтали Гітлерові підшви, тут же продавали її. Нехай в цих випадках багато кумедного, але вони свідчать про фанатичну віру в ту одну людину, яка охопила всі верстви німецької людности, створивши з неї монолітну масу», – підкреслював Г. Явір у «Вістнику» за 1933 р. (Явір Г. З німецьких вражінь. *Вістник*. 1933. Ч. 11. С. 817).

²⁰ «Бо надзвичайним є, що від початку Японії аж по сьогоднішній день нею правила одна династія: династія мікадо, законних синів соняшної богині Аматерасно-Огоміками, які за “мон”, тобто герб, мають білу хризантему... Одна особа сполучала в собі гідности первосвященника й володаря. Сила, яка є божеського походження, не підлягає жадній дискусії. Тому мікадо були з початку абсолютними володарями, що мали під собою ціле духовенство, в яким переважали ченці; вони ж стояли на чолі військової гієрархії», – стверджувала стаття про «Душу Японії» К. Фарера, яку публікував донцовський «Вістник» у 1934 р. (Фарер К. Душа Японії. *Вістник*. 1934. Ч. 2. С. 130), і продовжувала: «В Японії лицарський кодекс ніколи не дозволяє піддатися! Коли когось образили він має вбити свого напасника, або себе самого. Іншого вибору не має. Не вистарчає хіба цього прикладу, щоб зрозуміти, що японці далеко гнучкіші і субтельніші за нас європейців, є більш невмолимі і тверді як діамант?» (Фарер К. Душа Японії... С. 131).

автономної, а у 1939 р. незалежної (хоч невизнаної) Карпатської України, яку очолив священник і суспільно-освітній діяч о. Августин Волошин. Душпастир та педагог, промотор просвітництва міжвоєнної Підкарпатської Русі, о. А. Волошин мав значний авторитет серед прихильників українського Закарпаття. Тому його роль як політичного лідера новоутвореної держави сприйняли позитивно. Прихильники А. Волошина вважали його «батьком народу», представником Греко-Католицької Церкви (ГКЦ), який став ще й очільником держави: спочатку «Високопреподобним отцем Прем'єром», згодом – «Високопреподобним отцем Президентом». Як і митрополит А. Шептицький, Августин Волошин також бачив себе водночас представником духовної влади (послання «Мир людям доброї волі» 7 січня 1939 р. чи Різдвяна промова 1939 р.) і керівником держави, здатної не лише до миру, а й до війни (промова на вічі в Ужгороді 26 жовтня 1938 р.)*. Однак державу о. Августина Волошина було швидко знищено, а він мусив переїхати до Праги. У заповіті з 1944 р. колишній отець-президент знову звертався до теми війни, вважаючи її наслідком внутрішньонаціональної роз'єднаності й конфліктів та апелюючи до надприродних сил (Діви Марії) і призначення (Божого допущу). Далі його чекала трагічна доля: арештований у 1945 р. радянськими спецслужбами, А. Волошин помер у Москві, в Лефортовській в'язниці. У культурній та історичній пам'яті діяльність Августина Волошина залишається роздвоєною: одні бачать в ній прагнення сформувати українську державність на християнській основі, інші – потенційний намір збудувати систему, близьку до тієї, що виникла у воєнній Словаччині**.

На сусідніх із Закарпаттям територіях колишньої Чехо-Словаччини в 1939–1945 рр. існувала інша держава, що поєднувала релігійний і воєнно-політичний компонент, Перша Словацька республіка (*Slovenská republika*). Формування цієї державності (за сприяння Адольфа Гітлера) очолив парохіяльний священник-декан, міжвоєнний політик, а з 1938 р. – президент Словацької автономії Йозеф Тісо (*Jozef Tiso*). Він продовжив справу іншого священника й політика клерикально-національного спрямування, о. Андрея/Андрія Глінки (*Andrej Hlinka*), з ініціативи якого була створена глінківська Словацька народна партія і на честь якого заснована напіввійськова Глінкова гвардія (*Hlinkova garda*). З одного боку, це мало нагадувати

* Звідси релігійний детермінізм політичного дискурсу о. А. Волошина. Проте невдовзі після проголошення незалежності держава Волошина стала предметом міжнародних торгів та збройної анексії з боку Угорщини Міклоша Горті (*Miklós Horthy*). Як «міністер-президент», греко-католицький священник, який закликав до миру з сусідами, мусив стати водночас і керівником збройного опору проти держави, яка також репрезентувала католицизм. До того ж він «звернувся з апелем о поміч до Фюрера та до інших Великих Потуг», на який не отримав відповіді. Це була пастка: збройні сили Угорщини діяли у згоді з лідером Великонімеччини.

** Прихильники Карпатської Русі/України наголошували, що держава, яку очолив греко-католицький священник, була толерантною і до православ'я, римо-католицизму та юдаїзму, відмежовувалася від антисемітизму. Для тогочасних галичан і представників еміграційних середовищ Карпатська Україна (на відміну від УРСР) була прообразом вільної, незалежної (демократичної) держави, жителями якої вони хотіли бути. Натомість противники такого трактування (Юрій Радченко) закидають збройним формуванням Карпатської України насильство проти євреїв, а о. А. Волошина і його державний апарат звинувачують в орієнтації на націоналістичні сили та прагненні до «самостійності під протекторатом Райху».

про католицьку генезу Словаччини на протигагу «атеїстичним»/секуляризованим структурам Чехії й Чехо-Словаччини²¹. З іншого боку, Глінкова гвардія брала участь в антисемітських акціях, а державний механізм тогочасної Словаччини був спрямований на побудову тоталітарної системи з культом самого Й. Тісо. Доля усіх цих структур, які формували також і священники, вельми двозначна. Від самого початку держава, яку очолив Тісо, була колаборантською і підтримувала курс нацистської Німеччини на побудову « нової Європи ». Роль самого Й. Тісо ставала щораз більш амбівалентною. Як священник, він підтримував зв'язки з Апостольською столицею, але як президент виконував умови держав Осі²². Крім того, активно будувався його культ, що вело до громадянської/політичної (нео)релігії²³. Тісо прагнув виглядати відносно толерантним, іноді дистанціювався від радикальних заходів, які пропонували нацисти і прем'єр-міністр Войтех Тука (Vojtech Tuka). Хоча його прихильники стверджували, що Й. Тісо також намагався рятувати єврейське населення, проте у 1942 р. він підписав закон про депортацію євреїв у концентраційні табори, що розходилося із принципами Ватикану та папи. Прихильники священника-президента перебирали елементи політичного дискурсу, символіки та ритуалів нацистів і фашистів: орел Глінкової гарди, який в чомусь нагадував нацистського, поруч з ним могли вміщувати й свастику; «зигування», ліквідація інакودумства та принцип «Один Бог – одна нація – одна організація» (Глінкова партія). Так, все чіткішими ставали риси «клерикального фашизму». Зрештою, колаборація о. Й. Тісо викликала Словацьке національне повстання й окупацію Словаччини нацистськими військами, які його придушили. Після визволення країни військові та напіввійськові формування, зокрема Глінкову гвардію, звинуватили у співпраці з нацистами, а Й. Тісо, попри священницький сан, арештували й засудили. Йому інкримінували низку злочинів: від радикального вирішення «єврейського питання» до побудови тоталітарно-фашистської держави, знищення демократії, переслідування політичних опонентів, нагородження нацистських злочинців державними відзнаками, підтримки німецької окупації Словаччини та придушення національного повстання у 1944 р. Священника було визнано винним і 1947 р. страчено. У нинішній словацькій культурній пам'яті постать о. Андрея/Андрія Глінки як провідника нації, національного героя відокремлено від постаті о. Йозефа Тісо. Образ останнього вписаний або у м'якшу парадигму («Священник і президент»), або в максимально жорстку («Священник, політик, колабораціоніст»)²⁴. Водночас для меншої частини словаків, зокрема словацької діаспори, Тісо є також героєм і мучеником²⁵. Під час війни за ситуацією у Словаччині частково стежили і в Галичині.

Відгомін у галицькому краю мали воєнні й релігійні події в Сербії та Хорватії. Передовсім ішлося про утворення під протекторатом Італії та Німеччини Незалежної Держави Хорватії (НДХ, *Nezavisna Država Hrvatska*, NDH). Її лідер, Анте Павеліч (Ante Pavelić), у 1941 р. виголосив лозунг «Bog i Hrvati!»/«Бог і Хорватія», а в своїй

²¹ Sokolovič P. *Hlinkova garda 1938–1945*. Bratislava, 2009.

²² Jozef Tiso: *Kňaz a prezident / zostavila E. Hrabovec*. Bratislava, 2017.

²³ Hruboň A. *Budovanie kultu Jozefa Tisa. Kultúrne dejiny*. Ružomberok, 2017. Roč. 8. Č. 2. S. 213–239.

²⁴ Mace Ward J. *Jozef Tiso – Kňez, politik, kolaborant*. Praha, 2018.

²⁵ Rychlík J. *Jozef Tiso: můj nepřítel – tvůj hrdina? Soudobé dějiny*. 2018. No. 3–4. S. 348–365.

клятві просив заступництва у «всемогутнього Бога». Законодавство НДХ проголошувало рівність західного й східного католицизму, євангельсько-аусбурзького та гельветського християнства, а також мусульманства²⁶. Помітною була відсутність у цьому списку юдейського віровизнання. Фактична влада в НДХ належала усташам («ustaše») повстанці, представники організації «Ustaša – Hrvatski revolucionarni pokret»), які декларували відданість католицизмові²⁷ та прагнення захистити хорватів від «ворогів»: православних сербів, визнавців юдаїзму/євреїв і комуністичних партизанів хорвата Йосипа Броза/Тіто (Josip Broz/Tito). Проте устаська держава творила власну політичну релігію з культом Поглавніка – Анте Павеліча й батьківщини-Хорватії, героями/воїнами й мучениками, сюжетами «воскресіння держави», надаючи перевагу націоналізмові/патріотизмові над моральними чинниками²⁸. Ситуація в регіоні набула рис релігійного протистояння між католицькою Хорватією і православною Сербією/Королівством Югославії (під німецьким протекторатом) та четниками. Натомість антисемітизм вів до знищення євреїв з обох сторін – сербської та хорватської. Водночас ідеологія усташів заперечувала сербський православний фундаменталізм, і протистояння між католиками-хорватами й православними-сербами в НДХ загострювалося*. Згодом в югославській та сербській культурній пам'яті

²⁶ Brzopisni Zapisnici Prvog Zasedanja Hrvatskog Državnog Sabora. Zagreb, 1942. S. 39–40. Іслам і його представники тут толерувалися: у керівництві держави почесне місце займав президент Югославської мусульманської організації Джафер Куленович (Цафер-бег Куленовић, Džafer Kulenović). У Загребі за розпорядженням Анте Павеліча було переобладнано під мечеть (Джамія Поглавника Анте Павеліча/Džamija Poglavnikova Ante Pavelića) мистецьку галерею, яку перед тим посвятив католицький архієпископ Алоїзіє Степінац. Мусульманська складова була важливим елементом політичної й культурної гри в НДХ (Kisić Kolanović N. «Islamska varijanta» u morfologiji kulture NDH 1941–1945. *Casopis za Suvremenu Povijest*. 2007. Vol. 39. Issue 1. P. 63–95). Сприянням усташів користувалася й Хорватська Православна Церква, яку визнали лише тогочасні Болгарська й Румунська Православні Церкви. Її очільник, колишній священник Всевеликого війська Донського й архієпископ Російської закордонної Церкви митрополит Гермоген (Григорій Іванович Максимов) брав участь у світських та релігійних церемоніях устаської держави і в 1945 р., після падіння НДХ, був страчений разом з іншими православними діячами за звинуваченням в колаборації з урядом Павеліча.

²⁷ Поп.: Ognjanova I. Religion and Church in the Ustasha ideology (1941–1945) Vjera i Crkva u ustaškoj ideologiji 1941–1945. *Croatica Christiana Periodica*. 2009. No. 64. P. 157–188.

²⁸ Yeomans R. Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012. На суді в 1986 р. один з очільників НДЗ, юрист і міністр внутрішніх справ Андрія Артукович (Andrija Artuković), не признаючись до вини, не апелював до релігійних цінностей і стверджував, що батьківщину можна захищати «всіма дозволеними й недозволеними методами». Натомість осуджений в 1999 р. колишній комендант табору Ясеновац Дінко Шакіч (Dinko Ljubomir Šakić) заперечував етноконфесійні критерії репресій в НДХ, підкреслюючи, що його супротивником був би кожен «хорват, мусульманин, православний» і навіть папа римський, якщо би став ворогом Хорватії (Dinko Šakić: Nikada nikoga nisam ubio! URL: <https://otporas.com/podsjetni-i-vrijedno-za-procitati-dinko-sakic-nikada-nikoga-nisam-ubio/>) (дата звернення: 20.05.2021).

* Це спричинило вбивства хорватів четниками Драголюба Дражі Михайловича (Драгољуб Дража Михайловић) та знищення сербів усташами (в таборах Ясеновац, Стара Градшка). У союзній югославській і сербській історичній пам'яті усташі асоціювалися з напівритуальними

було сформовано образ католицького геноциду над православними (сербів насильно навертають в католицизм, вбивають) поряд зі знищенням євреїв. Творці цього дискурсу звинувачували в злочинах не лише усташів, але й католицьких священників та монахів-францисканців²⁹. Зі свого боку, захисники Католицької Церкви намагалися підважити цю версію як ідеологічний конструкт, покликаючись на специфіку самих воєнних судів, які вели комуністичні діячі часто механічно, упереджено й необгрунтовано, внаслідок чого значна частина православних та католицьких духовних і світських осіб з різних сторін були відразу засуджені до страти без жодної апеляції. За твердженнями дослідників, францисканські монахи, навпаки, рятували сербів та євреїв від терору³⁰. Після ліквідації НДХ усю Католицьку Церкву в Хорватії стали звинувачувати в колаборації, розпалюванні міжнаціональної ворожнечі підштовхуванні до етнічних чисток, мовчанні про геноцид євреїв³¹. У 1946 р. архієпископа Загребу, згодом кардинала, Алойзіє Степінаца (Alojzije Stepinac) було поставлено перед судом та звинувачено у співпраці з устаським режимом*. У час, коли тривав

вбивствами сербів «сербомолотами» (србмолат – бойовий зазубрений молот) та «сербосікамі/серборізами» (srbosjek – прикріплений до шкіряної рукавиці німецький садовий ніж Garbenmesser Gräwis). Зокрема, у таких злочинах підозрювали Петара Брзіца (Petar Brzica) – вихованця Францисканського коледжу (!) та члена Великого ордену хрестоносців, якого звинувачували у знищенні навіть 1 300 сербів. Усе це (частково) мало вказувати на релігійне (католицьке) походження воєнних злочинів, яке заперечувала хорватська історична пам'ять.

²⁹ З погляду противників католицизму й устаської держави, це мало підкреслювати зв'язок між Католицькою Церквою й злочинами. Назва однієї з книжок Лазара Лукаїча/Лазар Лукаїїћ («Фратри и усташе кољу. Злочини и сведоци», 2005.) ставила в один ряд монахів та усташів. Акцентувалася постать фра Мирослава/Томислава Філіповича-Майсторовича (fra Miroslav Filipović /Tomislav Filipović-Majstorović) – колишнього францисканського монаха, устаського капелана й коменданта таборів Ясеновац і Стара Градішка, якого 1946 р. стратили за воєнні злочини у францисканській рясі. Такі ж звинувачення були висунуті й проти францисканця Радослава Главаша (Radoslav Glavaš) – очільника департаменту релігії НДХ, якого також судили й стратили представники соціалістичного воєнного суду.

³⁰ Planinić M. Fra Tomislav Filipović žrtva klevete. Šuica, 1993; Mandić H. Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941–1943. *Časopis za suvremenu povijest*. 2016. No. 3. S. 709–726; Jolić (Čitluk) R. Fra Radoslav Glavaš (1909–1945). *Hercegovina franciscana: Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*. Mostar, 2008. Br. 4. S. 191–242.

³¹ Novak V. *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948; Rivelli M. A. *L'Arcivescovo del genocidio*. Milano, 1999.

* Алойзіє Степінац не приховував антикомуністичних поглядів, але стверджував, що, хоч і підтримував НДХ, проте публічно закликав припинити антисербські та антиєврейські акції, а також сам врятував багато сербів і євреїв. Проте загребського архієпископа було засуджено до 15 років позбавлення волі та ув'язнено (на відносно короткий термін). Згодом частина учасників суду твердила, що його головною причиною був тиск маршала Йосипа Броза (Тіто), який вимагав від Степінаца порвати з Римом, на що архієпископ не погодився. Заразом фото та інші матеріали засвідчували присутність Степінаца поруч з офіційними особами устаської держави, чим користувалися його противники. Тому звинувачення в колаборації навіть і зараз не дозволяють канонізувати беатифікованого 1998 р. (при понтифікаті Івана Павла II) Алойзіє Степінаца. Хорватські католики вважають його вже святым, однак офіційному визнанню опирається Сербська Православна Церква, яка бачить у Степінаці співучасника злочинів. Це, своєю чергою, впливає на рішення Ватикану.

суд над архієпископом, в Хорватії йшла неоголошена війна між військами соціалістичної Югославії та постустаьским антикомуністичним підпіллям на чолі з генералом НДХ (та комендантом Ясеноваца) Векославом Максом Лубуричем (Vjekoslav Maks Luburić). Цей рух називав себе католицькою збройною опозицією, хрестоносцями («крижари»/«križari»)³². У пізнішій історичній перспективі хорватську модель релігії та війни у 1941–1945 рр. оцінювали двозначно³³.

Ситуація у воєнній Західній Україні частково була відгомонам тогочасних європейських тенденцій. Її порівнювали зі словацьким та хорватським контекстами. Однак більшість із цих порівнянь лише частково дотична до проблеми релігії та війни у воєнній Галичині. Так, елементи парарелігійних тоталітарних систем вплинули й на формування українського націоналізму Дмитра Донцова і його «Вісника»³⁴. Під впливом донцовського «Вісника» ці погляди поділяли й деякі члени націоналістичних організацій. Вони сакралізували свою боротьбу («що святістю і величию цілі освячує себе»), а узагальненого «українського революціонера» зображали Апостолом Боротьби («Він апостол, але хреста в руці не має – лише меч ... Він – апостол чину», – повідомляла підпільна брошура Пропагандивного відділу УВО в 1929 р.). Проте такий підхід дистанціював радикально налаштовану частину прихильників УВО–ОУН, які в міжвоєнний час стояли на позиції перманентної й безкромпромісної війни з Польщею та радянським комунізмом, від Греко-Католицької Церкви, що закликала до миру.

У 1939 р. Греко-Католицька Церква, як і ціла Галичина, опинилася в епіцентрі воєнних подій. Весною цього року, коментуючи для вірян Великодній лист-послання новообраного папи Пія XII, митрополичий ординаріат ГКЦ акцентував на актуальній темі миру в Європі³⁵. Однак миролюбні заклики вже не могли затримати війну.

³² Характерною була їхня назва, хрести на головних уборах, лозунг «За Хорватію й Христа проти комуніста» («Za Hrvatsku i Krista protiv komunista») та девіз зі середньовічної легенди Константина Великого «Цим (знаком) переможеш» («In hoc signo vinces») – «U ovom ćeš znaku pobijediti»). «Хрестовий похід» крижарів був спрямований на відновлення НДХ, проти комуністів та православних (сербів). Опір «хрестоносців» був зламаний у 1950 р. Югославською народною армією.

³³ У 1990-х роках з відокремленням Хорватії та у вирі нових балканських війн у публічному дискурсі на певний час з'явився позитивний образ устаьського режиму, і його намагалися виправдати, героїзувати й меморіалізувати. (Пор.: Тко је тко у NDH: Hrvatska 1941–1945 / ured. D. Stuparić. Zagreb: Minerva, 1997). Зі вступом Хорватії до ЄС ця тенденція була замінена зваженою оцінкою воєнних подій. Натомість роль Католицької Церкви у 1941–1945 рр. постійно оцінювали нейтрально або позитивно.

³⁴ У передчутті «нової світової війни» Д. Донцов («Доба релігійних війн», 1937) говорив про «релігійні війни майбутнього» – маючи на увазі політичні релігії: містику Леніна й Тореза, релігію західних демократій і «містику націоналізму», котра мала б перемогти (передовсім «отруту інтернаціоналістичної віри», але не лише її). Можливості примирення між вірами/релігіями/містиками, особливо на тлі іспанської громадянської війни, Донцов не бачив.

³⁵ «На того Царя Мира слід указати головно сьогодні, коли світ такий затривожений можливістю втрати того найціннішого людського добра – мира. А тривога тому, що людство ... глибоко роз'єднане в безробірчивій боротьбі за партійні інтереси... бо немає між народами справедливого визнання взаємних рацій і порозуміння, а всякі умови й запевнення страшили свою вартість...», – так передавали «Зміст Великоднього слова Св. Отця» «Львівські архієпархіальні відомости» (Львівські архієпархіальні відомости. 1939. Ч. 5. С. 147).

У вересні 1939 р. Церква зіштовхнулася з позицією нової, радянської, влади, котра майже одночасно з вступом в Західну Україну почала вести атеїстичну, антицерковну війну. Замість релігійних доктрин держава запроваджувала власну політичну релігію. Її основою став культ більшовицьких вождів Леніна та Сталіна³⁶ як творців комуністичної теорії, державної системи і радянського світу. Їх наділяли властивостями деміургів («Сталін – сонце», «ясніший від сонць» тощо). У цей час в радянських текстах вже побутували тези про «католицьку агентуру німецького фашизму» й про те, що Православна й Католицька Церкви є інституціями шпіонажу й використовуються «у підривній діяльності проти СРСР»³⁷. Це позначилося на долі «катинських священників», серед яких опинилися також поляки та українці з Галичини³⁸.

Єрархія ГКЦ спочатку намагалася трактувати війну й зміну влади у 1939 р. нейтрально, в дусі релігійного детермінізму й надії на Боже Милосердя³⁹. Однак у радянській державі греко- й римо-католицизм майже явно стали звинувачувати в реакційній діяльності та союзництві з «ворогами миру й соціалізму»⁴⁰. Це вилилося в репресії, реквізиції церковного майна, а в червні 1941 р. – у жорстоке знищення священників, монахів і мирян як «антирадянських елементів» у тюрмах Західної України та поза ними (зокрема знищення священника Миколи Конрада і дяка Володимира Прийми 26 червня 1941 р. в лісі поблизу с. Страдч, по дорозі від хворої жінки, яку ті йшли сповідати та причащати). У частині розповідей про ці звірства йшлося про вбивства, за

³⁶ Про культ Сталіна див., наприклад: Plamper J. *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*. New Haven: Yale University Press, 2012.

³⁷ Одним з основних пропагандистів цієї ідеї став «антирелігійник» Борис Кандідов (Борис Кандидов). Ще в 1920-х роках він публікував роботи про «Церковний фронт в роки світової війни» (1927), «Релігію в царській армії» (1928), а в 1930-х роках писав про «Церкву та контррозвідку» (1930), про «Імперіалістичну війну та релігію» (1933), «Церковну агентуру польських панів» (1937), зрештою, про «Церкву й шпіонаж» (1940).

³⁸ У 1939 р., коли Червона армія ввійшла на територію Західної України (колишніх східних воєводств Польщі), серед представників Війська Польського, ув'язнених у таборах Старобільська й Козельська, опинилися військові капелани (для римо-католиків, православних, протестантів і представників «Мойсеєвого віровизнання»). У табірних умовах вони намагалися правити Служби Божі, сповідати та причащати офіцерів, згодом були відокремлені від них (очевидно, з пропозицією до співпраці з радянською владою, котру відкинули), а згодом розстріляні в Катинському лісі. Серед «священників з Катині» опинилися представники галицького римо-католицького духовенства, рабини, двоє українських священників – головний капелан для греко-католиків, колишній посол Польського сейму о. Микола Льків та головний православний капелан (колишній греко-католик) о. Шимон Федоронько. (Wysocki W. J. *Kapelani – ofiary zbrodni. Zeszyty Katyńskie*. 1995. No 5. S. 74–81; Pleskot P. *Księża z Katynia*. Kraków, 2020. S. 221–234, 249–262).

³⁹ «Обернулася картка історії, почалася нова епоха. Стрічаємо її покірною молитвою, сильною надією на безконечну доброту й милосердя Іс. Христа – Бога, який усе веде на Божу славу і на наше добро», – йшлося у посланні «До духовенства» (Львівські архієпархіяльні відомости. 1939. Ч. 9–10. С. 205).

⁴⁰ Цю позицію виражали й твори прорадянського Олександра Гаврилюка, який у поемі «Львів» змальовував «підозрілий» образ Святоюрського митрополичого комплексу в Львові: «І тільки сірий “Юр” звисока/ шпигує єзуїтським оком/ у школі, у просвіті, скрізь/ щоб воров тьми де не проліз» (Гаврилюк О, Кондра Я. *Поезії*. Київ, 1989. С. 97).

якими одні бачили релігійний, інші – політичний підтекст: вирізання на тілах в'язнів хрестів (або, навпаки, зірок), увінчання терновим вінком з колючого дроту тощо⁴¹. Не дивно, що в 1943 р. митрополит Андрей Шептицький згадував події 1939 р. і 1941 р. кризь призму чудесного порятунку, так чи так пов'язаного із загрозою зі Сходу⁴².

На початку війни віра в Боже Провидіння доповнювалася ще вірою у відносну «цивілізованість» німецької армії. «Князі церкви», передовсім митрополит А. Шептицький, на цьому етапі вбачали певні перспективи ілюзорного (як згодом виявилось) проголошення української державності 30 червня 1941 р., загалом вважаючи хід подій «волею всемогучого і все милостивого Бога в Трійці єдиного» (Пастирський лист «До Українського народу!» від 1 липня 1941 р.). Після невдачі з проєктом української державності єпархія ГКЦ все одно змушена була комунікувати з німецькою владою, прагнучи забезпечити душпастирську опіку для вірян та намагаючись хоч щось змінити у складних для всіх обставинах. Один з головних комунікаторів ГКЦ з німецькою владою та її пізнішими опонентами з націоналістичного табору, отець-мітрат і ректор Богословської академії (згодом єпископ-суфраган Львівський) Йосиф Сліпий стверджував, що Церква наштовхнулася на

⁴¹ У пізнішому дискурсі була поширена розповідь про розп'ятого на стіні в'язниці священника. Цей сюжет згодом став проблемою для колективної пам'яті, однак він був знаковим для цього часу. Німецька влада розповсюджувала його як нібито свідчення єврейських ритуальних убивств, що сприяло погромницьким настроям в літі 1941 р. Українські релігійні видання подавали його, радше, як свідчення атеїстичної пропаганди в СРСР, ненависті комуністів до релігії. За спостереженнями Кая Струве/Штруве (Kai Struve), німецькі солдати, які нотували злочини, не зафіксували в тюрмах НКВС розп'ятого священника, що могло свідчити про певну умисну конструкцію, а не факт (Struve K. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2015). Однак у локальній традиції (яку репрезентували записки Марії Гаклік) цей сюжет був присутній як реальність. Натомість церковна агіографічна традиція ідентифікувала цього священника з редемптористом о. Зиновієм Коваликом, якого беатифікував як мученика папа Іван Павло II.

⁴² Початок війни 1939 р. асоціювався у його пам'яті з першим «небесним знаком» – спасінням від артилерійського снаряду. «В день перед хвилиною, коли розійшлася звістка, що червона армія перейшла границю Галичини, гарматне стрільно вдарило в мій дім, так що в промені 3 до 4 метрів від того місця, де розірвалося, були зібрані всі мешканці, і нікому нічого не сталося. Ми цю подію прийняли як зарядження Божого Провидіння..., що при страшному вибухові, яким було зайняття Галичини большевиками, понесемо відносно малі stratи» («Промова їх Преосвященства митрополита кир Андрея на закінчення IV Архиепархіального собору, дня 11. XI. 1943». *Львівські архієпархіальні відомості*. 1944. Ч. 1–3. С. 15). Інше чудо митрополит бачив у подіях останніх днів червня 1941 р., коли йшлося про порятунок від радянських розстрілів та бомби: «Всі мешканці святоюрських забудовань стояли під «стенкою» і вже був даний наказ арештувати і перевести їх на вул. Лонцького, а відтак той наказ був чи відкликаний, чи невиконаний, а на другий день, 27 червня, в празник Состраданія Преч. Св. Богородиці і Христового Серця запальна бомба обсіпала всі доми довкола св. Юра запальниками, які ... викликали в одній хвилині вогонь ... тільки кількох сусідів і мешканців дому змогли погасити чи обмежити вогонь – тоді ми, очевидці цієї події, прийняли її як дивний знак Божого Провидіння... що наша Церква і Нарід потерплять ... багато, але найтяжчі моменти скінчаться все добром» (Промова їх Преосвященства митрополита кир Андрея на закінчення IV Архиепархіального собору... С. 16).

нерозуміння і з боку німецької адміністрації, яка провадила терор щодо всіх, і з боку націоналістичних організацій, які ворогували між собою. Первісне захоплення німецькою армією змінилося усвідомленням її небезпечності і злочинності. Згодом стало зрозуміло, що Німеччина програє війну, але й наближення радянських військ не несло оптимізму: «Обставини такі темні й жахливі, що нізвідки від людей немає найменшого промінчика на щасливе розв'язання положення. ... в таких часах треба очікувати промінчика з неба», – говорив у 1943 р. Андрей Шептицький (Промова їх пр. митрополита Андрея після закінчення IV архієпархіального собору, дня 11.ХІ.1943). Тим часом керівництво ГКЦ намагалося врятувати церковні об'єкти від перетворення на гітлерівські фортифікації. Так, Йосиф Сліпий згадував, що напередодні наступу на Львів радянських військ «гітлерівці хотіли робити на Святоюрській горі під церквою якесь своє схоронище», і він мусив «інтервенювати» у військового коменданта Львова, щоб його не будували, і не перетворювали Св. Юра на спостережний пункт⁴³. Складним було сприйняття священників, які ангажувалися в німецькі мілітарні структури, навіть капеланів українських військових формувань у збройних силах Німеччини, наприклад, дивізії «Галичина» (як о. Василь Лаба, о. Ізидор Нагаєвський, о. Іван Гриньох). Значними були вагання греко-католицької єрархії та духовенства щодо самої участі українців у німецьких збройних формуваннях. Коли 30 червня 1941 р. у Львів увійшов «Нахтігаль», одним з його основних пунктів став саме собор Святого Юра, де воїнів батальйону благословив Андрей Шептицький. На цей момент благословення сприймали і як акт духовної опіки над військовими, і як вітання «рятівників від більшовизму». Складнішою була ситуація з рецепцією дивізії «Галичина» в час, коли ілюзій щодо нацистського режиму вже не було. Очевидно, якась частина духовенства, попри все, поділяла ідею ініціаторів формування дивізії як «зародку української армії». Цю думку, зокрема, розвивав один з капеланів дивізії – о. Ізидор Нагаєвський. У «Споминах польового духовника»⁴⁴ він згадував, що підготовка дивізійних капеланів як «особливої групи» частково була воєнізованою: їх одягнули у військові однострої та муштрували, змушували бігти на довгі дистанції, лазити під колючим дротом, перестрибувати високі паркани, навчали читання мап, стратегії й тактики бою (зокрема й тактики противника – Червоної армії), а також практичному володінню різними видами зброї (зокрема й «більшовицької»), однак без ідеолого-політичного курсу чи знань про нацизм та гітлерівську «Нову Європу». Водночас, за словами І. Нагаєвського, митрополит А. Шептицький благословив його й інших капеланів, зобов'язавши подавати писемні звістки про свою діяльність. Капелан, очевидно, сприймав «добровольців» як представників майбутньої української армії, і намагався виховувати їх, давати загальну освіту. Проте в дивізії душпастир зустрівся з негативним досвідом: від розстрілу одного з добровольців, якого капелан мусив провести на смерть, до трагічної долі цілої дивізії. Частина ж мемуаристів вважала, що «Св. Юр» через релігійне благословення підтримував створення «Першої Української Дивізії Української національної армії», що згодом використали для звинувачення Церкви в колаборації. Натомість єрархія ГКЦ намагалося забезпечити лише душпастирську

⁴³ Сліпий Й. Спомини. Львів; Рим, 2014. С. 146.

⁴⁴ Нагаєвський І. Спомини польового духовника. Торонто, 1955. С. 38–39, 45, 61, 64, 67–68.

опіку воякам. Цю думку виразив у своїх мемуарах єпископ і представник митрополита Шептицького Йосиф Сліпий. Він відправляв Службу Божу для майбутніх дивізійників, але намагався уникати інших акцій, які супроводжували формування дивізії⁴⁵. Водночас сам митрополит А. Шептицький, звертаючись до Апостольської столиці й німецького керівництва, засуджував нелюдський окупаційний режим і категорично протестував проти Голокосту, прагнув відтягати українців від служби в допоміжній поліції, яку задіювали при антисемейських акціях. Знаковим прикладом стало його пастирське послання «Не убий!» від 27 листопада 1942 р. Цей текст трактували по-різному, спрямовуючи до різних адресатів. Наприклад, в ньому бачили засторогу проти «домашньої» (громадянської) війни в українському соціумі, маючи на увазі протистояння між ОУН(б) та ОУН(м). Підрозділ «братовствство», який закликав до «миру між українцями» – один з важливих у цьому документі. Однак у сприйманні сучасників пастирське послання митрополита Шептицького мало глобальний вимір, закликало (хоч і без прямої вказівки) греко-католиків не вбивати нікого – ні українців, ні поляків, ні євреїв. Публічний і непублічний дискурс Андрея Шептицького у справі Шоа, з яким він апелював і до Гітлера, і до Апостольської столиці, був одним з найкатегоричніших у тогочасній Європі: він намагався зробити все, щоби стримати Катастрофу⁴⁶. Акції порятунку євреїв, в які були залучені брати Андрей та Климентій Шептицькі, інші представники єрархії та духовенства, монахи Студійського уставу⁴⁷, священники (як Омелян Ковч⁴⁸) слугували дієвим підтвердженням цьому. Так виявилася, з одного боку, віра в християнське розуміння добра й любові, а з іншого – безпомічність перед обставинами, які Церква не могла змінити, провалля між моральністю та реальністю воєнного часу («Світ

⁴⁵ «Після Служби Божої прийшов Вехтер і дякував мені ... Мене запросили на почесну трибуну під час дефіляди, однак я не пішов, а Вехтерові дуже залежало на тім, щоби я був ... Уже при зорганізуванні дивізії ... я звертав увагу ... Митрополитові, щоби церкву не ангажувати в гітлерівських імпрезах, бо вони заберуться, а описля треба буде брати відповідальність...» (Сліпий Й. Спомини... С. 146).

⁴⁶ Гентош Л. Про ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму в контексті документа з канцелярії Альфреда Розенберга. *Україна модерна*. 2013. Вип. 20. С. 298–317. URL: <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Hentosh.pdf> (дата звернення: 04.06.2020).

⁴⁷ Скіра Ю. Покликані: Монахи Студійського Уставу та Голокост. Київ: Дух і Літера, 2019.

⁴⁸ Колишній капелан УГА, парох церков в Перемишлянах й Коросні о. Омелян Ковч став одним із хрестоматійних прикладів зразкового душпастиря воєнного часу. З настанням німецької окупації в Галичині він активно виступав проти антисемейських акцій нової влади, звертаючись і до самих нацистів, і до місцевого населення, щоби припинити геноцид, а також (попри заборону) вихрещував євреїв. Це призвело до арешту Омеляна Ковча та його ув'язнення в концтаборі Майданек, де той загинув у 1944 р. Визнання о. Омеляна Ковча праведним в очах єврейської спільноти (1999) та блаженним священномучеником Католицької Церкви (2001) сформувало його образ не лише в локальній традиції. В історичній та культурній пам'яті О. Ковч зайняв місце поряд з польським римо-католицьким священником й монахом-францисканцем (і вихованцем львівських францисканців) о. Максимиліаном Кольбе (Maksymilian Maria Kolbe/Rajmund Kolbe) – в'язнем Аушвіцу, який віддав своє життя за іншого в'язня – Францішка Гайовнічка (Franciszek Gajowniczek), та був канонізований 1982 р. як святий Римо-Католицької Церкви.

гине з браку любови, гине з людської ненависти!»⁴⁹). Такий підхід позначився і на оцінці дій самого митрополита та його найближчого оточення⁵⁰.

Євреї стали однією з найбільш постраждалих у Другій світовій війні етно-релігійних спільнот Європи загалом й Галичини зокрема: більшість визнавців юдаїзму на території краю знищили в Голокості. Були зруйновані або десакралізовані осередки їхнього релігійного життя, синагоги та місця пам'яті – кіркути, надгробки-мацеви з яких використали для укладання доріг. Світоглядні дилеми релігійного галицького єврея в добу Шоа виражають спогади рабина, діяча сіоністичного руху й пізнішого військового капелана Давида Кагане/Кахане/Кагана (דוד קאגאן)⁵¹. В екстремальних умовах рабин змушений був приховувати, що є рабином. Проте він та інші рабини далі намагалися орієнтуватися на сакральні константи юдаїзму (свята Рош-ха-Шана, Йом Кіппур, Ханука, Песах), регулювати своє життя за принципами Галахи, витлумачуючи довоколишні події крізь призму цитат та інтерпретацій Тори й Талмуду*. Однак заради порятунку Кагане змушений був

⁴⁹ Поп.: *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / ed.: P. R. Magocsi, A. Krawchuk, J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. P. 101–160.

⁵⁰ У суспільній пам'яті галицьких українців залишився образ Великого митрополита – людинолобця, який згодом підштовхнув до беатифікації Андрея Шептицького (з одного боку) та намірів присвоїти йому (і братові Климентію) титул Праведника народів світу в Яд Вашем. В апологетичному дискурсі митрополита А. Шептицького стали зображати людиною, котра пережила арешт і заслання у Першу світову війну, прагнула залагодити польсько-український конфлікт 1918–1919 рр., врятувати Церкву від комуністичних репресій 1939–1941 рр., захистити українське населення краю від жорстокостей нацистського режиму, а євреїв – від Голокосту (Nebesniak E. II metropolita. Andrea Sceptytskyj, Arcivescovo di Leopoli (1865–1944). Roma: Zauli Editore, 2001. P. 218–249). Перешкодами на шляху беатифікації стали уявлення про нібито деструктивну роль А. Шептицького в польсько-українському протистоянні 1918–1919 рр. та в час Другої світової війни, а також звинувачення цілої Греко-Католицької Церкви в колаборції з нацистами. Після тривалих дискусій в Греко- та Римо-Католицькій Церкві 2015 р. зрушився з місця процес беатифікації митрополита Андрея Шептицького, якого, з санкції папи Франциска (Хосе Марія Берголіо), піднесли до лику преподобних. Це визначило його місце у традиції Вселенської Церкви. Дискусії точаться щодо його наступника, митрополита й патріарха Йосифа Сліпого. Авторитетні теологи, як Ярослав Пелікан (Jaroslav Jan Pelikan), зображають його ісповідником віри (Pelikan J. Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj. Grand Rapids, 1990). Водночас роль комунікатора Греко-Католицької Церкви з окупаційною владою у 1941–1944 рр. викликає певні застереження у процесі церковного прославлення (беатифікації) Й. Сліпого та формування його цілісного образу в релігійній пам'яті. Тут ситуація є дещо подібною до суперечок щодо кардинала Алоїзіє Степінца.

⁵¹ Kahane D. *Lvov Ghetto Diary*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1990 (укр. пер.: Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. 2-ге вид. / упоряд. Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2009).

* Містичний підхід до життя в гетто та таборі праці для Давида Кагане був пов'язаний з вірою в чудо й чудесні знаки. Навіть свій табірний номер і жетон рабин намагався витлумачити з допомогою Кабали як «символ згори». У Янівському таборі (який для нього водночас асоціювався зі святим місцем Тори та Дантовим «Пеклом») невпізнаний рабин, попри ризик бути викритим нацистами, став співати пісні про чудо Хануки.

перевтілитися у представника єврейської поліції, яку вважав втіленням гріха й ганьби юдейського Львова. Згодом рабин мусив вдавати «отця Матеуша» і переховуватися серед християн у резиденції митрополита А. Шептицького. Серед книг у митрополичій бібліотеці Кагане міг залишатися собою, але приховувати своє релігійне «Я» (в студистському монастирі від нього заховали таліт та тифлін. Це було засобом безпеки, але водночас порушувало ритуал молитви). Залежність від християн гнітила рабина: в їхній поведінці він бачив загрозу й агресію. Характерним є епізод його мемуарів, де після Різдвяної меси у львівському костелі Святої Анни польські віряни, побачивши принижених євреїв, співають видозмінену коляду з антисемітськими вставками. Основними гонителями віри для Д. Кагане були нацисти, проте він спрямував свій гнів також і на відступників-одновірців, які колаборували з окупаційною владою*. В образі українців, які зафіксувала пам'ять рабина, сумішалися прихильність і ворожість**. Християнські книги, які оточували єврея і стали вимушеною лектурою в час Голокосту, також викликали сум'яття. Кагане критично поставився і до описів Святої Землі Йосифа Сліпого, і до пропам'ятної книги «Як Русь ходила слідами Данила» про українське паломництво до Святої Землі. Християни пропонували рабинові саме таку лектуру, вважаючи, що вона дасть душевний комфорт і викличе приємні асоціації. Однак у час Шоа тема далекої втраченої держави, обітованої землі та знищеного Храму у зображенні християн була для рабина болісною.

Морально складними для Д. Кагане стали теологічні розмови з митрополитом Шептицьким, які стосувалися природи переслідування євреїв. За спогадами рабина, митрополит показав йому івритський переклад Нового Завіту з епізодами, в яких юдеї вимагають розп'яти Ісуса Христа і беруть відповідальність за Його страту – очевидно, як пояснення їхньої складної долі в час війни. Натомість Д. Кагане приписував ворожість до євреїв саме уявленню християн про те, що ті «вбили Христа». Основним питанням для рабина було те, чому Бог покинув вибраний народ, віддавши його на знищення***. Так чи так, він постійно підтверджував свою ідентичність як єврея та рабина, прямо чи опосередковано опираючись

* Гітлерівці знущалися над рабинами, канторами й меламедами, палили й підривали синагоги, нищили Тори, фізично ліквідували єврейські спільноти. Водночас Кагане був вражений тим, що окремі члени юденрату та єврейської поліції стверджували, ніби кагалу вже не існує і треба виконувати лише вказівки гестапо, а не Галахи. Така поведінка була для рабина гріхом.

** З одного боку, релігійно-історична пам'ять Давида Кагане зв'язувала образи сучасної йому війни з образами Хмельниччини в ранньомодерних єврейських хроністів та «петлюрівщини» з книг про погроми в Україні 1919–1920-х років. В іншому локусі пам'яті рабина опинилася позитивна постать митрополита А. Шептицького як священника, прихильного до євреїв та їхньої культури, гуманістичний і водночас категоричний тон його послання «Не убий!». Ці дві картини Кагане вважав несумісними.

*** Львівський рабин схилився до метафори відвернутого чи «покритого вуаллю» обличчя Провидіння. Однак причину надприродного відвернення й самого Шоа, вважав Д. Кагане, взагалі не можна зрозуміти. Львівський рабин жив і формував пам'ять про Катастрофу як представник народу Книги. Життя у паралельному світі книг, бачення дійсності як символічного тексту охороняло Кагане від жадливої реальності. З іншого боку, навіть уривки священних книг юдаїзму могли бути підставою до розстрілу євреїв.

християнству довкола. Досвід його молодшого сучасника Курта Левіна (Kurt I. Levin, сина іншого рабина, Ісаака Левіна) був інакшим. Він зіткнувся з викликами Голокосту в час відкриття львівських тюрем НКВС та антиєврейських погромів 1941 р. У цей момент, як стверджували його мемуари «Мандрівка крізь ілюзії» («A Journey Through Illusion»), християни Львова підкреслено вороже ставилися до євреїв, обзиваючи й атакуючи їх як «христовбивців». Однак це не завадило юнакові звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького, як це зробив і Д. Кагане. Перебування під захистом о. студитів та архимандрита Климентія Шептицького під виглядом монаха Романа Митки вплинуло на Курта Левіна інакше, ніж на рабина Кагане. Спомини Курта Левіна свідчили про його теологічну обізнаність, навіть етичне та естетичне захоплення східним християнством і студитською монашою спільнотою*. У його пам'яті тимчасова зміна ідентичності (своєрідне «вихрещення») також була хоч і формальним, але відносно позитивним (чи нейтральним) епізодом⁵².

Екстремальний досвід галицьких євреїв частково можна пояснити так, як віденський психолог і в'язень нацистських концтаборів Віктор Франкл (Viktor Emil Frankl) – автор відомої книги («Людина в пошуках сенсу»/ «Man's Search for Meaning»)⁵³. У сприйнятті В. Франкла виклики Другої світової війни отримали також і релігійний сенс, що ґрунтувався на вірі в предестинацію. Загалом релігійну рецепцію Шоа серед євреїв пояснювали детермінізмом – вірою в те, що неминучу загибель потрібно

* Навіть «антиюдаїстичні» мотиви, які він виявив у піснях на честь св. Теодори та у текстах на честь св. Івана Золотоустого, не тривожили молодого Левіна. Він вважав, що для студитів, які оберігали його від нацистів, такі «забуті історії» мали лише формальне значення як засіб «наближення до Творця» у вигляді мелодійних пісень.

⁵² Натомість для післявоєнного юдаїзму проблема прихованих, вихрещених єврейських дітей та перехід в християнство дорослих заради порятунку в час Голокосту стала дилемою. (Decoster Ch. Jewish Hidden Children in Belgium during the Holocaust: A Comparative Study of Their Hiding Places at Christian Establishments, Private Families, and Jewish Orphanages. Thesis for the Degree for the Master of Arts (History). Denton, 2006. URL: https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc5468/m2/1/high_res_d/thesis.pdf (дата звернення: 16.04.2021).)

⁵³ В. Франкл стверджував, що віруюча людина серед конфліктів може сприймати себе «солдатом Господа Бога на землі ... боротьба за вирішення конфліктів проходить всередині кожної людини, а отже, і всередині неї самої». Тоді війна стає не лише зовнішньою, а й внутрішньою, психологічною реальністю («війна в людині»). (Детальніше концепцію див.: Frankl V. Man's Search for Meaning. Boston, Massachusetts, 1959). Водночас він згадував, як у 1941 р. одержав можливість виїхати з Австрії у США, але при цьому залишав батьків на вірну смерть у концентраційному таборі. Перед потенційним від'їздом психотерапевт задумався, чи варто це робити, й побачив на столі камінь, який батько приніс зі зруйнованої нацистами синагоги. На залишку плити, пояснив той, збереглася літера – скорочення четвертої заповіді Божої з Тори («Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде на землі»). Цей «знак з неба» мав вирішальне значення: Віктор Франкл залишився у Відні, щоб пережити жахи Катастрофи разом з родичами.

сприймати як даність*. Водночас виокремлювалася реакція спротиву, бажання відвернути загибель або принаймі показати свою віру**.

Сприймання представників «Мойсеєвого віровизнання» з боку християнських спільнот в час Шоа неоднозначні. Переслідування та вбивства євреїв, видавання їх нацистам у час Голокосту були спровоковані релігійними міфами й стереотипами⁵⁴. Греко та римо-католицька сфера, духовенство і віряни з різних причин довгий час обмежувалися досить скупими споминами про порятунок євреїв. Наприклад, Йосиф Сліпий у спогадах приділив цій проблемі лише абзац, зазначаючи, що «то були жахливі сцени і переживання, так що годі їх описати»⁵⁵. Для греко- та римо-католиків ставлення до євреїв було частиною моральної дилеми, яку в мемуарах або намагалися оминати, або шукали виправдання своїм діям⁵⁶. Така пунктирність пам'яті (і також закритий довший час доступ до ватиканських документів) спричинилася до непорозумінь, звинувачень Церкви та вірян у мовчанні щодо Голокосту чи навіть у співпраці з нацистами.

Друга світова війна загострила й українсько-польські релігійні стосунки. Як наслідок, історична та культурна пам'ять римо-католиків тепер включає звинувачення ГКЦ у провокуванні Волинської трагедії 1943 р. та антипольських акцій в Галичині 1944 р.⁵⁷. Проблема «Волині 43» є, очевидно, наслідком часткового

* Давид Кагане в «Щоденнику Львівського гетто...» також констатував відчуття «примирення» й приреченості перед кінцем. Ту ж картину можна побачити і в мемуарах Євгена Наконечного («Шоа у Львові»), і в спогадах Лева Біласа, які відвідували євреїв у львівському гетто, щоб їм допомогти.

** Від спроб релігійної демонстрації до збройного повстання в Янівському гетто. Так, батько Курта Левіна, рабин Ісаак Левін, загинув, демонстративно співаючи разом з іншими релігійний гімн «Шма Ізраель» («Слухай, Ізраїль») – був за це розстріляний.

⁵⁴ Серед них уявлення про «вбивць Христа» чи «продавців – Юд», ритуальних вбивць; тих, хто зневажливо трактує християн як «гоїв»/«шабес-гоїв» (людей, які мають працювати замість євреїв у суботу та святкові дні). Євреї, українці та поляки жили у паралельних релігійних світах, тому ставлення до поруйнованих нацистами єврейських храмів, кладовищ, сакральних предметів серед християн було часто дуже прагматичним. Один з тогочасних самбірських поляків згадував, що, діставши два сувої єврейських релігійних книг, дивився на них, як на «рулони тонкої шкіри, записані гебрайським письмом» і зробив з тої «шкіри» чохол для ножа. (Rocznik Lwowski. 2005. Warszawa, 2005. S. 188).

⁵⁵ Сліпий Й. Спомини... С. 141.

⁵⁶ Це видно зі споминів Євгена Наконечного «Шоа у Львові», де єврейська дівчинка, яка втікає з гетто, зустрічає автора, українського ровесника, розказує про розстріли, у відчай просить про допомогу і водночас стверджує, що «ніхто її не врятує». З погляду християн, це породжувало докори сумління, однак переховування євреїв загрожувало карою смерті. У спогадах тогочасного польського хлопчика зі Самбора, з одного боку, йшлося про вражаючі картини розстрілів євреїв у Бісковицькому лісі, очевидцем яких він став, а з іншого боку – про сцену, в якій його мама відмовила приятельці-єврейці прийняти в сім'ю і врятувати її дочку (котра вже навчилася польських молитов та прийняла нову ідентичність), хоч потім носила її їжу в гетто (Rocznik Lwowski. 2005. S. 187–188).

⁵⁷ Ініціаторами такого звинувачення є й представники духовенства, наприклад, кс. Тадеуш Ісакович-Залеський (ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski), автор книги «Замовчаний геноцид на Кресах» (Przemilczane ludobójstwo na Kresach. Kraków, 2008).

накладання релігійних (конфесійних), етнополітичних та економічних чинників на ситуацію Другої світової війни. Однак це протистояння набуло й форм релігійної війни (знищення поляків/римо-католиків у костелах під час богослужінь, вбивства українців/православних та греко-католиків і нищення їхніх церков під час «відплатних акцій»). Натомість єрархи ГКЦ, зокрема Андрей Шептицький, апелювали до тої ж формули «Не убий», водночас намагаючись стримати вірян від масових вбивств душпастирів різних конфесій⁵⁸.

Доля Православної Церкви (зокрема й відновленої Української Автокефальної) у райсхкомісаріаті «Україна» була складною. Ідеєю православ'я на територіях Центральної і Східної України, в райсхкомісаріаті «Остланд», зокрема в Білорусії («Білорутенії») маніпулювали нацисти, намагаючись подати себе як рятівників православної (і загалом християнської) віри від сталінського терору⁵⁹. На підконтрольних гітлерівцями територіях, серед козачих білоемігрантських формувань та Російської визвольної армії (РОА), яка мала інститут православних духівників (на чолі зі священником Олександром Кисельовим/Александром Киселёвым) розповсюджувалося уявлення про відродження знищеної більшовиками православної віри (і навіть «друге хрещення Росії»). В українському випадку йшлося про формування «Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України» під керівництвом Діонісія (Валединського) та митрополита Полікарпа (Сікорського) за підтримкою світських середовищ Волині, зокрема колишнього посла до Польського сейму Степана Скрипника (пізнішого патріарха УАПЦ Мстислава). Як противагу цьому комуністи на хвилі очікувань вірян Руської Православної Церкви (РПЦ) «відродили» її, протиставивши нацистським проектам. У цей час Руська Православна Церква в СРСР закликала вірян «до захисту Батьківщини», протиставивши «християнський хрест» «язичницькій свастиці». Виявом маніпулювання православ'ям з обох боків стала доля київських храмів, зокрема Києво-Печерської лаври. У війні по різні боки фронту було задіяно мусульман. Водночас радянські війська та партизанські загони стали прихистком для вцілілих євреїв, а отже, і для юдаїзму – а це вигідно відрізняло їх від німецьких збройних сил, що брали участь у Голокості.

На тлі катастроф і трагедій розвивалися містичні й парарелігійні рухи, наприклад, візії галицьких стигматиків (Насті Волошин, Анастасії Бохняк, Степана Навроцького), які пророкували різні варіанти закінчення воєнного конфлікту. Це було помітно у візіях та пророцтвах Степана Навроцького⁶⁰. Проте Церква насторожено

⁵⁸ Вони наголошували, що «у всіх єпархіях та віросповіданнях жертвами мордування стають священники» не лише Греко- та Римо-Католицької, але й Православної Церков, і застерігали, що це може стати підставою взаємної ненависті: «...бо православні можуть ті вбивства приписати католикам, і можуть бути спокушувані до ненависті самої Вселенської Церкви ... А хто ... розділює два католицькі віросповідання, що різняться лише обрядом... – той наносить удар Церкві... в її прикметі всеобіймаючої братньої любові» (Львівські архієпархіяльні відомості. 1944. Ч. 1–3. С. 7).

⁵⁹ Детальніше див.: Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945). Toruń, 1988.

⁶⁰ Степан Навроцький стверджував, що, як медіум («душечка»), має пророцтва й видіння від малого ангела «Гавриїлка». Спектр візій, про які говорили прихильники стигматиків, вражав. «Гавриїлко»/Степан Навроцький описував наради в «головній квартирі» (ставці) Гітлера, на яких обговорювались українські справи, позиції всіх дійових осіб та суму ставку;

ставилася до воєнних пророцтв стигматиків, називаючи їх наслідком напруженої воєнної атмосфери. Спочатку в середовищі церковної єрархії бойові дії сприймали й зображали недалекою катастрофою, «бурею, що шаліє над Надніпрянською Україною», в якій гине «ліпша й більша частина українського народу», й непрямом закликати до виконання воєнних повинностей, законів воєнного часу)⁶¹. Появу радянських військ в Галичині 1944 р. зустріли як вимушену необхідність, але і як звільнення від нацистів. За спогадами Й. Сліпого, митрополит А. Шептицький в цей час пішов на текстуальний компроміс, «називаючи їх прихід “весною”, що вони ... розмовляють прихильно і ввічливо, і що “ми бачимо в них братів”»⁶². Після смерті Андрея Шептицького, коли митрополитом став Йосиф Сліпий, Церкві пропонували бути посередницею між радянською владою і підпіллям та закликати вояків УПА припинити боротьбу й здатися. Сам митрополит поставився до цього скептично («УПА не хоче беззастережно капітулювати, не довіряючи большевикам»⁶³). З іншого боку, більша частина греко-католицьких єрархів (зокрема єпископ Григорій Хомишин) дотримувалася доктрини воюючої Церкви, яка на чолі з Христом бореться з атеїстичним режимом, і не приховувала своїх поглядів.

Зрештою, всіх греко-католицьких єпископів було заарештовано, а саму Церкву ліквідовано на Львівському псевдособорі 1946 р. Після статті Володимира Росовича (Ярослава Галана) її єрархію було звинувачено у колабораціонізмі з нацистами. Таке твердження стало офіційним і тиражувалося⁶⁴. Цю тезу було підсилено в художній книзі «Хто тебе зрадив?» Володимира Беляєва та кінофільмі «Іванна» (1959). Тут митрополита А. Шептицького («генерала армії Христової») та його святоюрське оточення зображали помічниками, «найманцями нацистів» і навіть «вбивцями», на-

зображав сцени Сталінграда, концтаборів і тюрем на території України; змальовував допити гестапо й розстріли українців на піщаному кар’єрі у Львові. За словами адептів, стигматик у 1943 р. передбачав появу атомної бомби й можливість атомної війни, називаючи її величезні жертви, після яких мало настати «визволення України», а в 1944 р. пророкував авіанальоти альянтів на Німеччину, її поразку, смерть Муссоліні та Гітлера. Прихильники стигматиків також підкреслювали, що серед воєнної дійсності С. Навроцький виявляв надприродні здібності: «за наказом згори» підсвідомо врятував незнайомих йому дівчат з пересильного табору; ходив Львовом у мундирі січового стрільця, а німецькі солдати віддавали йому честь тощо. Водночас самого Степана Навроцького «як мученика за Україну», за версією його друзів, убили або німецькі дезертири, або польські чи радянські партизани. (Детальніше див.: Післанці з таємного світу. Степан Навроцький. Збірник матеріалів. 2-ге вид. / упоряд. О. Петрук. Львів, 2014. С. 47–48, 51, 74).

⁶¹ Львівські архієпархіальні відомості. 1944. Ч. 1–3. С. 16.

⁶² Сліпий Й. Споми́ни... С. 150.

⁶³ Там само. С. 155.

⁶⁴ Греко-католицьких єпископів та священників називали «людьми зі свастиками та сутанах», співробітниками абверу й гестапо. Їм приписувано співтворення «оунівського “Нахтігалю”» та дивізії «Галичина». У книгах Сергія Даниленка – Каріна «Дорогою ганьби і зради» (1970), Євстафія Гальського (Клима Дмитрука) «Свастика на сутанах» (1976) та «З хрестом і тризубцем» (1979) священників звинувачували в тому, що вони були капеланами антирадянських збройних формувань, і в тому, що «отці-уніяти та монахи-василіяни» з відома єрархії ставали «комендантами допоміжної поліції»(!), «благословляли буржуазно-націоналістичну паству на вірну службу Гітлеру».

томість нижче духовенство (о. Теодозій Ставничий) та окремих греко-католицьких монахів і монашок (Іванна Ставнича) – рятівниками комуністів та євреїв і навіть підпільниками, яких видають колаборанти. Церкву звинувачували у підтримці антирадянського збройного підпілля, що після війни вело неоголошену війну з Червоною армією, у жорстоких вбивствах радянських активістів, у співпраці зі спецслужбами капіталістичних країн задля нової війни з СРСР⁶⁵.

За цей час православні автори відродженого «Журналу Московської патріархії» (як і частина західних представників Руської Православної Церкви) підтримували СРСР і поширювали радянський образ «Великої Перемоги». Вони активно коментували Нюрнберзький процес, підкреслювали, що «гітлеризм несумісний з християнством ... й повністю протилежний йому», закликали засудити «Герінга, Гесса, Рібентропа, Розенберга» та пред'являли націонал-соціалістам власні претензії⁶⁶. Це мало слугувати доказом справедливості православ'я на тлі ліквідації Греко-Католицької Церкви в Західній Україні і втілювалося у нових виданнях на зразок «Спархіяльного (згодом Православного) вісника», що став виходити у Львові після 1946 р. Схожі стереотипи щодо Католицької Церкви розповсюджували і в інших радянських республіках та соціалістичних країнах післявоєнної Європи*. Тоді в країнах соціалістичного блоку Апостольську столицю проголосили центром релігійної агентури, провідною силою нової «холодної війни» та нового «хрестового походу на СРСР». Це частково сакралізувало політичне протистояння.

REFERENCES

Brzopisni Zapisnici Prvog Zasjedanja Hrvatskog Državnog Sabora (1942) [Shorthand Minutes of the First Session of the Croatian National Parliament]. Zagreb [in Croatian].

⁶⁵ Хоч підпільники-націоналісти стверджували, що однаково ставляться до Православної й Греко-Католицької Церкви, проте рішуче виступили проти ліквідації останньої. Натомість представники радянської влади наголошували, що саме Унійна Церква є ідеологічною опорою підпілля. Греко-католицьких священників зображали «капеланами жовтого лева», які у схронах разом з бійцями УПА воювали з радянською владою, і водночас «кальмарами», які шпигували для західних держав. Греко-католицьке духовенство також звинувачували в антиросійських (і проавстрійських) настроях ще під час Першої світової війни («В тіні святого Юра» Володимира Добричева, 1971).

⁶⁶ «Руська церква може пред'явити німецьким злочинцям дуже довгий рахунок: руйнування безчисельної кількості храмів, звірячі вбивства її священнослужителів ... святотатство, блюзнірське відношення до її святинь, спроби спровокувати конфлікти всередині Церкви ... звірячі допити вірних задля пограбування прихованих церковних святощів, нарешті, всі безчисельні страждання православного руського народу» (Журнал Московской Патриархии. 1945. № 12. С. 25).

* Це стосувалося передовсім колишніх балтійських держав, Польщі та Угорщини. У документах радянських спецслужб зазначено, що в Литві та Латвії, як і в Україні, католицькі священники очолюють підпільні загони «лісових братів» і є озброєними ворогами радянської влади. Все це вкладалося в радянське уявлення про Ватикан як джерело небезпеки під час Другої світової війни.

Chy svoboda religii v Sovitakh? (1937). In *Kalendar «Misionaria» na 1938 r.* (p. 99). Zhovkva [in Ukrainian].

Cornwell, J. (2000.) *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. New York; London: Penguin [in English].

Decoster, Ch. (2006). Jewish Hidden Children in Belgium during the Holocaust: A Comparative Study of Their Hiding Places at Christian Establishments, Private Families, and Jewish Orphanages [*Master of Arts (History) Thesis*]. Denton. Retrieved from https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc5468/m2/1/high_res_d/thesis.pdf [in English].

Dinko, Šakić: Nikada nikoga nisam ubio! (2018). Retrieved from <https://otporas.com/podsjetni-i-vrijedno-za-procitati-dinko-sakic-nikada-nikoga-nisam-ubio/> [in Croatian].

Farer, K. (1934). Dusha Yaponii. *Vistnyk*, 2, 130 [in Ukrainian].

Frankl, V. (1959). *Man's Search for Meaning*. Boston; Massachusetts [in English].

Gentile, E. (2004). Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 5 (3), 326–375 [in English].

Gentinson, P. (1933). Italiiska molod. *Vistnyk*, 11, 843–844 [in Ukrainian].

Goodrick-Clarke, N. (1992). *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*. New York [in English].

Havryliuk, O., & Kondra, Ya. (1989). *Poezii*. Kyiv [in Ukrainian].

Hentosh, L. (2013). Pro stavlennia mytropolitya Sheptytskoho do nimetskoho okupatsiinoho rezhyму v konteksti dokumenta z kantseliarii Alfreda Rozenberha [About the Attitude of Metropolitan Sheptytsky to the German Occupation Regime in the Context of a Document from the Office of Alfred Rosenberg]. *Ukraina moderna*, 20, 298–317. Retrieved from <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Hentosh.pdf> [in Ukrainian].

Hirniak, N. (1959). *Ostannii akt trahedii Ukrainskoi Halytskoi Armii*. New York [in Ukrainian].

Hrabovec, E. (Ed.). (2017). *Jozef Tiso: Kňaz a prezident* [Jozef Tiso: Priest and President]. Bratislava [in Slovak].

Hruboň, A. (2017.) Budovanie kultu Jozefa Tisa [Building the Cult of Jozef Tiso]. *Kultúrne dejiny*, 8 (2), 213–239 [in Slovak].

Internatsionalna solidarnist trudiashchykh zakhidnoukrainskykh zemel z respublikanskoiu Ispaniieiu: zb. dokumentiv i materialiv. (1988). Kyiv [in Ukrainian].

Jolić (Čitluk), R. (2008). Fra Radoslav Glavaš (1909–1945) [Br. Radoslav Glavaš (1909–1945)]. *Hercegovina franciscana: Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost*, 4, 191–242 [in Croatian].

Kahane, D. (1990). *Lvov Ghetto Diary*. Amherst: University of Massachusetts Press [in English].

Kis, N. (2018). Pamiat ta identychnist ukrainskykh hreko-katolykiv. Pro dzherela istorychnoyi polityky UHKTS [Memory and Identity of Ukrainian Greek Catholics. On the Sources of the Historical Policy of the UGCC]. Lviv [in Ukrainian].

Kisić Kolanović, N. (2007). «Islamska varijanta» u morfologiji kulture NDH 1941–1945 [The «Islamic Variant» in the Morphology of Culture in The Independent State of Croatia, 1941–1945]. *Casopis za Suvremenu Povijest*, 39 (1), 63–95 [in Croatian].

Lvivski arkhieparchialni vidomosti. (1944), 1–3, 16 [in Ukrainian].

Lvivski arkhieparchialni vidomosti. (1939), 5, 147 [in Ukrainian].

Lvivski arkhieparchialni vidomosti. (1939), 9–10, 205 [in Ukrainian].

- Mace Ward, J. (2018). *Jozef Tiso – Kněz, politik, kolaborant* [Jozef Tiso: Priest, Politician, Collaborator]. Prague [in Czech].
- Magocsi, P. R., Krawchuk, A., & Pelikan, J. (Eds.). (1989). *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta [in English].
- Mandić, H. (2016). Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941–1943 [Herzegovinian Franciscans and the Rescue of Victims of Ustasha Persecution in Mostar 1941–1943]. *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 709–726 [in Croatian].
- Merton, T. (Ed.). (1965). *Gandhi on Non-Violence*. New York [in English].
- Mikhels, R. (1928). Do sotsiologii fashizmu. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 6, 179 [in Ukrainian].
- Nahaievskyyi, I. (1955). *Spomyny polovoho dukhovnyka*. Toronto [in Ukrainian].
- Nebesniak, E. (2001). *Il metropolita. Andrea Sceptytskyj, Arcivescovo di Leopoli (1865–1944)*. Roma: Zauli Editore [in Italian].
- Novak, V. (1948). *Magnum Crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* [Magnum Crimen – Half a Century of Clericalism in Croatia]. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske [in Croatian].
- Ognyanova, I. (2009). Religion and Church in the Ustasha ideology (1941–1945) / Vjera i Crkva u ustaškoj ideologiji 1941–1945, *Croatica Christiana Periodica*, 64, 157–190 [in Croatian].
- Ossendowski, F. A. (1930). *Lenin* (3rd ed.). Poznan [in Polish].
- Padilla, M. F. R. (Ed.). (2014). *La guerra de religión in México (1926–1929)* [The War of Religion in Mexico (1926–1929)]. México [in Spanish].
- Pelikan, J. (1990). *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj*. Grand Rapids [in English].
- Petruk, O. (Comp.). (2014). Pislantsi z taiemnoho svitu. Stepan Navrotskyi. Zbirnyk materialiv (2nd ed.). Lviv [in Ukrainian].
- Plamper, J. (2012). *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*. New Haven: Yale University Press [in English].
- Planinić, M. (1993). *Fra Tomislav Filipović žrtva klevete* [Br. Tomislav Filipović, a Victim of Slander.]. Šuica [in Croatian].
- Pleskot, P. (2020). *Księża z Katynia* [The Priests from Katyn]. Kraków [in Polish].
- «Promova yikh Preosviashchenstva mytropolyta kyr Andreia na zakinchennia IV Arkhyieparkhialnoho soboru, dnia 11. XI. 1943». (1944). *Lvivski arkhieparkhialni vidomosti*, 1–3, 15 [in Ukrainian].
- Przemilczane ludobójstwo na Kresach. (2008). Kraków [in Polish].
- Rabbi Dalin, D. G. (2012). *The Myth of Hitler's Pope: How Pope Pius XII Rescued Jews from the Nazis*. Washington: Regnery Publishing [in English].
- Raguer, H. (1977). *La Espada y la cruz, La Iglesia 1936–1939* [The Sword and the Cross, The Church 1936–1939]. Barcelona [in Spanish].
- Raguer, H. (2007). *Gunpowder and Incense. The Catholic Church and the Spanish Civil War*. London; New York: Routledge [in English].
- Rivelli, M. (2002). «Dio è con noi!»: *La Chiesa di Pio XII complice del nazifascismo* [«God is with Us!»: The Church of Pius XII Accomplice of Nazi-Fascism]. Milano [in Italian].

- Rivelli, M. A. (1999). *L'Arcivescovo del genocidio* [The Archbishop of the Genocide]. Milano [in Italian].
- Rocznik Lwowski. (2005), 187–188 [in Polish].
- Rodionova, F. (Ed.). (1931). *Krasnoarmeiskii antireligiozniy uchebnik*. Moscow: Izd.-vo «Bezbozhnik» [in Russian].
- Rychlík, J. (2018). *Jozef Tiso: můj nepřítel – tvůj hrdina?* [Jozef Tiso: My Enemy – Your Hero?]. *Soudobé dějiny*, 3–4, 348–365 [in Czech].
- Skira, Yu. (2019). *Poklykani: Monakhy Studiiskoho Ustavu ta Holokost* [Called: Studite Monks and the Holocaust]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Sliipyi, Y. (2014). *Spomyny* [The Memoirs]. Lviv; Rome [in Ukrainian].
- Sokolovič, P. (2009). *Hlinkova garda 1938–1945* [The Hlinka's Guard 1938–1945]. Bratislava [in Slovak].
- Struve, K. (2015). *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine* [The German Rule, Ukrainian Nationalism, Anti-Jewish Violence: The Summer of 1941 in Western Ukraine]. Munich: De Gruyter Oldenbourg [in German].
- Stuparić, D. (Ed.). (1997). *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941–1945* [Who's Who in the Independent State of Croatia: Croatia 1941–1945]. Zagreb: Minerva [in Croatian].
- Sziling, J. (1988). *Kościóły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [Christian Churches in the Policy of the German Occupation Authorities in the General Government (1939–1945)]. Toruń [in Polish]
- Thomas, M. (2018). Martyrs, Memory and Misrepresentation: The Spanish Catholic Church, Religious Persecution and the Spanish Civil War. *International Journal of the Iberian Studies*, 31 (3), 143–162 [in English].
- Wysocki, W. J. (1995). Kapelani – ofiary zbrodni [Chaplains, the victims of the Crime]. *Zeszyty Katyńskie*, 5, 74–81 [in Polish].
- Yaroslavskiy, Om. (1976). *Bibliia dlia viruiuchykh i neviruiuchykh* (2nd ed.). Kyiv [in Ukrainian].
- Yavir, H. (1933). Z nimetskykh vrazhin. *Vistnyk*, 11, 817 [in Ukrainian].
- Yeomans, R. (2012). *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press [in English].
- «Z obiimiv v obiimy». Stsenky z chervonykh dniv 1920 r. na dvi dii. (1923). Jersey City [in English].
- Za Boha i Batkivshchynu (Viina v Espanii). (1937). In *Kalendar «Misionaria» na 1938 r.* (p. 95). Zhovkva [in Ukrainian].
- Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii. (1945), 12, 25 [in Russian].
- Zuccotti, S. (2000). *Under his Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy*. New Haven: Yale University Press [in English].

Roman HOLYK

Doctor of Sciences in History

Senior Researcher at the Department of Modern History of Ukraine

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>

e-mail: roman_holyk70@ukr.net

WEAPONS AND FAITH: WAR AND RELIGION IN THE CULTURAL MEMORY OF THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

The article examines the development of the idea/concept of war in relation to the idea/concept of faith/religion during the first half of the 20th century. It is emphasized that during this period the idea of war was closely connected with the development of religious thinking, but with a shift in emphasis. The main directions of evolution of ideas about war and the essential paradigm of these ideas in the ideological systems of Ukraine, Europe and the world of the twentieth century are traced. It is emphasized that the preconditions for changing these paradigms were laid by the interwar situation on the European continent. This was influenced by the development of the totalitarian systems of the USSR, Italy, Germany, and Japan (in the non-European space). It was found that it was during this period that political religions were clearly structured, based on the ideas of the nation and the state, the cults of leader and the sacralization of secular power clearly manifested themselves. The creators of these systems tried to influence traditional religions (fascism, Nazism, Japanese militarism), or eliminate them and replace their secular faith (communism). Underlined, that one of the factors in the outbreak of World War II was also the manipulation of religious doctrines (war on communism as atheism). It also provoked the emergence of religious leaders of new states (Slovakia) and accusations of religious leaders of collaborationism with Nazism and fascism. Emphasis is placed on the functions of religions in the extreme conditions of genocide (Holocaust) and crimes against humanity in Halychyna.

The differences in the perception of the problems of faith and war in different confessional environments, the change of moral priorities in extreme conditions, the problem of survival strategies and the adaptation of the faithful in these contexts are considered. Emphasis is placed on the problem of the emergence of mystical cults and movements (such as Halychanian stigmata) in the wake of military events. It is established that World War II became one of the turning points in the development of not only secular but also religious thinking, in particular in the direction of their radicalization.

Keywords: war, religion, cultural memory, world history, regional history, Europe, Ukraine, Halychyna.

УДК [821.161.2-051І.ФРАНКО:39-051Д.ЗУБРИЦЬКИЙ]:
[316.47:327.39] (=161.2) (477.83/.86)"18"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2021-17-68-89>

Євген НАХЛІК

доктор філологічних наук, професор

член-кореспондент НАН України

директор Інституту Івана Франка НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>

e-mail: yenakhlik@ukr.net

ФРАНКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО ЯК ГАЛИЦЬКОГО ФОЛЬКЛОРИСТА, ІСТОРИКА ТА МОСКВОФІЛА

Досі найповніше, із застосуванням фактологічного та системного підходів висвітлено характеристичні оцінки, що їх дав Іван Франко Денисові Зубрицькому (*1778–†1862) – українському вченому, громадсько-культурному і політичному діячеві у Галичині. Численні висловлювання І. Франка детально розглянуто за певними проблемами: належність Д. Зубрицького, який писав польською, німецькою та російською мовами, до українського письменства та науки; фольклористична публікація та історичні дослідження Зубрицького; його москвофільство; вплив на нього М. Погодіна. Верифіковано і прокоментовано фактографічну вірогідність та інтерпретаційну переконливість Франкових суджень. Франко був обізнаний з основними історичними працями та частково з листуванням Зубрицького, до видавання якого долучився сам, опублікувавши вісім його листів 1844–1846 рр. до Вацлава Ганки, розглядав його наукову спадщину в контексті української історіографії та фольклористики в Галичині, позитивно оцінив його ранню фольклористичну статтю та історичні праці, на які не раз покликався, але різко засуджував монархічні, поміщицько-шляхетські й радикально-москвофільські переконання Зубрицького. Новаторськими у Франкових висловлюваннях про Зубрицького є припущення про Юрія Рогатинця як автора «Перестороги», заувага про те, що вплив М. Погодіна на Зубрицького та інших галичан перебільшено і що взагалі немає доказів, буцім Погодін у стосунках з ними вдавався до політичної агітації у москвофільському дусі, а врешті гіпотеза (не досить переконлива) про те, що головним чинником москвофільського руху на теренах Австрійської імперії у 1850-х роках була не «Погодінська колонія» під проводом Зубрицького, а окрема «москвофільська конспірація», осердя якої становив значно молодший Я. Головацький, котрого підтримував брат І. Головацький. Стаття дає змогу глибше пізнати політичну і культурну історію Галичини ХІХ – початку ХХ ст., а також матиме значення для коментування відповідних місць у майбутньому повному зібранні текстів І. Франка.

Ключові слова: І. Франко, Д. Зубрицький, Я. Головацький, М. Погодін, історія Галичини, галицьке москвофільство.

За останні чверть століття з'явилася низка статей, у яких висвітлюються різні аспекти наукової та громадсько-політичної діяльності Дениса Зубрицького – українських дослідників Вадима Ададурова і Миколи Рожика, Ірини Орлевич, Івана Куцого, Ігоря Райківського, Ігоря Мицька, Ірини Довгалюк, Ярослава Оленича, російської дослідниці Ніни Пашасевої¹. Оприлюднено й окрему статтю, покликану висвітлити Франкове бачення постаті Зубрицького². Завдання цієї статті – не лише вибірково простежити Франкові висловлювання про Зубрицького, як це зроблено у статті Мирослави Циганик, а й репрезентувати їх повніше, а головне – систематизувати і прокоментувати, з'ясувати їхню фактографічну вірогідність та інтерпретаційну переконливість. Звертаю увагу насамперед на проблемні місця, які потребують осмислення і пояснення. Для цього Франкові висловлювання групуємо за певними проблемами. Так закросна стаття матиме значення для коментування відповідних місць у майбутньому Повному зібранні текстів І. Франка.

Праці попередників, на які спирався Франко в характеристиці й оцінці Зубрицького. Розглядаючи постать Зубрицького в контексті його громадсько-політичної діяльності, Франко використовував джерелознавчі та інтерпретаційні публікації попередніх дослідників: Я. Головацького, Н. Попова, О. Партицького, О. Терлецького, К. Студинського та ін. У «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів, 1910; далі – Нарис ІУРЛ) він згадав, що в журналі «Зоря» 1880 р. «у відділі матеріалів для історії нашого письменства» із «виданої тоді А. Н. Поповим [такі самі ініціали й у першодруку. Правильно має бути: Н. А. – Нил Александрович Попов – С. Н.] у Москві “Переписки Погодіна зі слов’янськими ученими” Омелян Партицький подав “важніше” про Дениса Зубрицького³. Франко мав на увазі книжку «Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861)» (з біографічними та історичними

¹ Ададуров В., Рожик М. «Хроніка Французької революції» Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1996. Т. 231; Орлевич І. «Руська Трійця» і Денис Зубрицький. *Шашкевичіана*: зб. наук. праць. Львів; Вінніпег, 2000. Вип. 3/4; Орлевич І. В. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). Львів: Логос, 2000; Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля; Куций І. Проблема «руської» етнопонаціональної ідентичності в науково-історичній спадщині Дениса Зубрицького. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2005. Вип. 2; Пашасева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. Москва, 2007; Райківський І. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830–1840-х рр. *Український історичний журнал*. 2009. № 1; Мицько І. Денис Іванович із Зубриці Зубрицький. *Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства* / пер. з пол. І. Сварник. Львів: Априорі, 2011; Довгалюк І. Перша публікація народних мелодій у Галичині. *Етномузіка*. Львів, 2013. № 9: Збірка статей та матеріалів пам'яті Миколи Лисенка; Оленич Я. Українсько-польські стосунки XI–XVIII ст. у слов'янознавчій спадщині Дениса Зубрицького. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 1. Ч. 2.

² Циганик М. Постать Дениса Зубрицького в наукових візіях Івана Франка. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 62: Франкознавство. С. 229–236.

³ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 433.

коментарями Ніла Попова. Москва, 1880. Вип. 3), у якій є розділ «Письма Д. Зубрицкого», на основі якого Партицький підготував публікацію «Письма галичан до Михайла Петровича Погодина в літах 1836–1861. Денис Иванович Зубрицкий» (Зоря. 1880. № 18, 22, 24). Витяги з листів Зубрицького (у власному переказі та цитуванні в оригіналі російською мовою) Партицький спорядив ґрунтовним життєписом «Денис Иванович Зубрицкий», у якому висвітлив його життєвий шлях і вказав на «заслуги Зубрицкого около розбудження народного духа в Галичині»⁴: «Вплив Зубрицкого на розбуджене народности рускої був, безперечно, дуже великий. Він пробудив в земляках своїх охоту до науки і письма ...»⁵. Водночас не оминув «негативних результатів его діяльности»: «1) ... знищив бібліотеку Інститута Ставроп[ігійського] і бібліотеку монастиря Василянського, висилаючи з них всякі старі книги, рукописи і грамоти в Росію; 2) ... вже від 1843-ого року словом і ділом супротивлявся розвоєві малорускої літератури в Галичині і тим способом розбудженого духа народного наново приспав; 3) ... в своїх письмах [листах до М. Погодіна, як ось від 26 жовтня/7 листопада 1856 р.⁶ – *Є. Н.*] загал нашого священства представляв із сторони некорисної, хотия до року 1860 справи рускі виключно лиш на священниках стояли»⁷. Цю об'єктивну характеристику Зубрицького з україноцентричної перспективи Франко поклав в основу оцінки його ролі в історії українського культурного відродження в Галичині.

В огляді річника «Зоря» за 1888 р. серед «цінних матеріалів», що їх подав історик, етнограф і фольклорист Михайло Зубрицький (далекий родич), Франко відзначив допис «Михайло Максимович і Денис Зубрицкий» (№ 6)⁸.

Питання про належність Д. Зубрицького до українського письменства (у широкому значенні: всі писані тексти, а не лише літературні) Франко розв'язував не завжди однаково. У рецензії (Зоря. 1885. № 19. 1/13.X) на нарис Олександра Кониського «Zarysy ruchu literackiego Rusinów», опублікований анонімно (Ateneum. 1885. Т. 3. № 6–8), закинув авторові, що той Зубрицького «несправедливо називає руським писателем, хоч Зубрицький писав зразу по-польськи і по-німецьки, а опісля по-російськи, але по-руськи ніколи»⁹. Згодом, розуміючи під українським письменством також тексти, писані іншими мовами, Франко залічував Зубрицького до діячів української науки в Галичині, попри те, що той не писав своїх праць українською мовою і до того ж мав москвофільські погляди. У «Плані викладів історії літератури руської», складеному орієнтовно в листопаді 1894 – на початку березня 1895 р. (першодрук 1958 р.), Франко окремим пунктом поставив огляд доробку галицьких істориків, зосібна Зубрицького¹⁰, а в спеціальному курсі «Южноруська етнографія» серед перших збірок етнографічних матеріалів у Галичині мав намір розглянути

⁴ [Партицький О.] Письма русских галичанъ до Михайла Петровича Погодина в лѣтахъ 1836–1861. Денисъ Ивановичъ Зубрицкій. *Зоря*. 1880. № 22. С. 291.

⁵ Там само. № 18. С. 245.

⁶ Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861): в 3-х вып. / с предисл. и прим. Н. Попова. Москва, 1880. Вып. 3. С. 603–604.

⁷ [Партицький О.] Письма русских галичанъ... *Зоря*. 1880. № 22. С. 291.

⁸ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 41. С. 441.

⁹ Там само. 1980. Т. 26. С. 354.

¹⁰ Там само. Т. 41. С. 30.

також першопублікацію Зубрицького¹¹: «По рукописним збіркам я покажу, як інтерес до народних пісень у нас змагався ще від кінця XVIII віку, поки перші зразки їх не напечатав Зубрицький в Мауєровім “Pielgrzymie Lwowskim” 1822 р.»¹². Календар «Pielgrzym Lwowski» («Львівський пілігрим») на 1823 р. (річник 2) вийшов (певно, 1822 р., хоча на останній сторінці його датовано: «We Lwowie, 1823») за редакції Йозефа Маусса (Mauss), доктора філософії та професора загальної історії філософського факультету Львівського університету. В опублікованій раніше Франковії праці «Szkice z dziejów literatury rusińskiej w Galicji» («Нариси історії української літератури в Галичині») (варшавський журнал: Głos. 1888. № 2, 4, 5, 12) він фігурує як Маврс¹³ (в оригіналі першодруку: Maurs).

Франко про Зубрицького як фольклориста. На початку наукового шляху увагу Зубрицького привернула усна народна творчість: у львівському календарі-альманасу на 1823 р. «Pielgrzym Lwowski, czyli według nadpoziomu Lwowskiego ułożony Kalendarz na rok po narodzeniu Chrystusa 1823» (Львів, 1823) він опублікував невеличку статтю польською мовою «O śpiewach ludu pospolitego (Przez Dyonyzego Zubrzyckiego)» («Про спів простого люду») ¹⁴, у тексті якої подав українською мовою латинськими буквами (за польським алфавітом) зразки двох українських народних любовних пісень – сумної («Шумит, шумит дубровонька») та веселої («Юж три дні і три неділи») ¹⁵. Популярна стаття Зубрицького була однією з перших фольклористичних публікацій у Галичині про народну словесність і давала поштовх до її дальшого освоєння. Оскільки календар-альманас виходив паралельно двома окремими (за змістом майже однаковими) випусками – німецькою (друкувався готичним шрифтом) і польською мовами, то в німецькому відповіднику «Der Pilger von Lemberg, ein neuer, nach dem Horizonte von Lemberg eingerichteter Almanach, auf das Jahr nach Christi Geburt 1823» (Lemberg, 1823) було вміщено переклад статті Зубрицького під назвою «Über galizische Volkslieder (Von dem Herrn Dionysius Zubrzycki)» («Про галицькі народні пісні») ¹⁶. Тексти пісень наведено лише в польському випуску ¹⁷.

Франко побіжно згадав статтю Зубрицького у праці «Szkice z dziejów literatury rusińskiej w Galicji», де зазначив, що під впливом польського романтизму, зокрема З. Доленги-Ходаковського, «в Галичині теж кинулися збирати народні пісні, перекази, прислів'я, пам'ятки старовини. Порушив цю справу Гюттнер, професор Львівського університету, в календарі на 1823 р. під назвою “Der Pilger von Lemberg”»,

¹¹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. ... С. 33.

¹² Там само. С. 63.

¹³ Там само. 1908. Т. 27. С. 145.

¹⁴ O śpiewach ludu pospolitego (Przez Dyonyzego Zubrzyckiego). *Pielgrzym Lwowski, czyli według nadpoziomu Lwowskiego ułożony Kalendarz na rok po narodzeniu Chrystusa 1823*. Lwów, 1823. S. 49–50.

¹⁵ Ibid. S. 49.

¹⁶ Über galizische Volkslieder (Von dem Herrn Dionysius Zubrzycki). *Der Pilger von Lemberg, ein neuer, nach dem Horizonte von Lemberg eingerichteter Almanach, auf das Jahr nach Christi Geburt 1823*. Lemberg, 1823. S. 44–45.

¹⁷ Див.: Зубрицький Д. Про спів простого люду / пер. і передм. І. Довгалюк. *Етномузика*. Львів, 2014. № 10: Збірка статей та матеріалів, присвячена пам'яті Юрія Сливинського. С. 117–127.

в наступному році в календарі “Pielgrzym Lwowski” вміщено кілька українських [в оригіналі першодруку: rusińskich – *Є. Н.*] пісень з німецьким перекладом Поля фон Поленбурга [в оригіналі першодруку: Pöhla von Pohlenburga – *Є. Н.*], батька Вікентія Поля, а також статтю Дениса Зубрицького про значення народних пісень»¹⁸. З цього повідомлення видно, що Франко не мав чіткого уявлення про паралельні польські та німецькі випуски двомовного календаря-альманаху «Der Pilger von Lemberg» = «Pielgrzym Lwowski» (вийшло всього два річники – на 1822 і на 1823 рр.). Щоправда, у Франковій бібліотеці в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ) зберігається примірник німецького випуску «Der Pilger von Lemberg» на 1823 р.¹⁹, але невідомо, коли письменник набув його.

Публікація засновника і видавця календаря-альманаху Карла Йозефа фон Гюттнера (Hüttner, 1793–16.03.1822) під назвою «Volkslieder» («Народні пісні») (пол. «Śpiewy Ludu» – «Народні співи») з’явилася насправді в першому річнику – на 1822 р. Вона складалася зі вступної статті, чотирьох народних пісень із мелодіями та коментарів до них. Із пісень – дві польські (краков’як і мазурка) і дві «русняцькі», тобто українські (думка й шумка): «Пісня про Гриця» («Не ходи, Грицю, на вечерниці...») і «Козак і дзюба» («Козак коня напував, дзюба воду брала...»). Саме їх перекладено німецькою мовою із зазначенням: Переклад Фр. К. Саломона; у коментарі Гюттнера розкрито ініціали: Франц Карл Саломон²⁰. Натомість Франко приписував переклади українських народних пісень Францішеку (Францові) Ксаверію Полю (1750–25.03.1823), який 1815 р. отримав шляхетство з прізвиськом фон Полленбург й останні роки життя працював суддею у шляхетському суді Львова (Franciszek Ksawery Poll von Pollenburg, первісне пруське Pohl). Його син – польський поет Вінцентій Поль (Поль, 1807–1872). Насправді Франц Ксаверій Поль переклав німецькою мовою лише статтю Зубрицького «Über galizische Volkslieder», але без самих пісень; переклад підписано на сторінці 45: P. v. P. (тобто Poll von Pollenburg).

На редактора «Львівського Пілігрима» Гюттнера, «який у своєму виданні не лише подав змістовну розвідку з кількома пісеньками та відповідними мелодіями, а й, понад те, старався їх перекласти німецькою мовою», покликався Зубрицький у статті «O śpiewach ludu polskiego»²¹.

У рецензії (Кіевская Старина (далі – КС). 1888. Т. 21. № 5; підп. Мирон) на перші три випуски покажчика Івана (сина Еміліяна) Левицького «Галицко-русская библиография XIX столетия с увзгляднением изданий, появившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886 рр.)» (Львовь, 1887. Вып. 1, 2; 1888. Вып. 3) Франко подав ширшу (хоча й не цілковито прояснену та не зовсім точну) інформацію про публікації Гюттнера і Зубрицького: «В том же году [1822 – *Є. Н.*] во Львове профессор университета немец Гюттнер указывает на значение народных песен, а в следующем году в календаре-альманахе “Der Pilger von Lemberg” печатает более обстоятельную заметку о

¹⁸ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 27. С. 145.

¹⁹ Бібліотека Івана Франка: наук. опис: у 4-х т. / наук. кер. проекту Г. Бурлака. Київ, 2015. Т. 2. С. 555. № 2498.

²⁰ Див.: Довгалюк І. Перша публікація народних мелодій у Галичині. С. 93–101; Гюттнер К. Й., фон. Народні пісні / пер. з нім. та комент. А. Вовчака. *Етномузика*. Львів, 2013. № 9. С. 102–121.

²¹ O śpiewach ludu polskiego (Przez Dyonizego Zubrzyckiego). S. 49.

малорусских песнях народных будущий историк Галицко-русского княжества Денис Зубрицкий, присоединяя к этому текст двух песен, которые тут же переводятся и на язык немецкий»²². У німецькій версії календаря-альманаху пісень не подано.

Пізніше в «Огляді праць над етнографією Галичини XIX ст.» (написана 1900 р., першодрук 1928 р.) Франко також навів неточну інформацію: «В р. 1822 в календарі “Der Pilger von Lemberg” русин Зубрицький звертає увагу на красу і важність руських народних пісень і подає текст одної – інтересно, що не щиронародної, а власне дво-рацької, яку Pohl, батько польського поета W. Pola, перекладає на німецьку мову»²³. Очевидно, Франко мав на увазі жартівливу, навіть дещо фривольну пісню «Юж три дні і три неділі», уміщену насправді в польській версії календаря на 1823 р.

Франко опублікував 8 листів Зубрицького до Вацлава Ганки 1844–1846 рр. (перший – німецькою мовою, решта – російською)²⁴. Така загальна назва усієї публікації листів до В. Ганки. У післямові (без окремої назви; до «Зібрання творів») і «Додаткових томів» не ввійшла) Франко зазначив, що одержав ці листи від доктора Й. (Іржі) Полівки, доцента чеського університету в Празі. На запитання Полівки, чи збереглася кореспонденція Зубрицького в його львівському архіві, відповів, що йому про це невідомо²⁵.

Франко про Зубрицького як історика. У працях «Йосиф Шумлянський, последний православный епископ львовский и его «Метрика» (КС. 1891. Т. 33. № 6; Т. 34. № 7; підп. Мирон)²⁶, «Charakterystyka literatury ruskiej XVI–XVIII wieku» («Характеристика української літератури XVI–XVIII століть») (Kwartalnik Historyczny [далі – KwH]. 1892. Т. 6. № 4)²⁷ і «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія», яку дослідники датують 1914 р. за змістом (першодрук 1983 р. в «Зібранні творів»)», Франко покликався на книжку Зубрицького «Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi» («Історичні дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині») (Львів, 1836).

У статті польською мовою «Krajoznawstwo galicyjskie» («Галицьке краєзнавство») (Kurjer Lwowski. 1892. 31.VII–14.VIII) Франко зазначив, що, на відміну від «першого і незграбного дослідження» Східної Галичини «німця» (австрійського історика) Йоганна Християна Енгеля «Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772» («Історія Галича і Володимира до 1772») (Відень, 1792–1793. Т. 1–2), «ту саму тему з

²² Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 27. С. 204–205.

²³ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 54. С. 261.

²⁴ Франко Ів. Из переписки наших литературных и политических деятелей. XI. Листи Д. Зубрицького до В. Ганки. *Житє і Слово* (далі – *ЖіС*). 1895. Т. 4. С. 82–89.

²⁵ Там само. С. 89–90. Архів Зубрицького, зокрема листування, зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаніка (Ф. 2. Оп. 1. № 425; Оп. 2. № 501–506; Ф. 4. Оп. 1. № 213, 214, 1136, 1137, 1285, 1363–1365, 1630, 1631; Ф. 9. № 231, 232, 234; Ф. 11. № 4266; див.: Зубрицький, Денис Іванович. *Особисті архівні фонди відділу рукописів*: анотов. покажч. 2-ге випр. і допов. вид. Львів, 1995. С. 83–84; огляд: Ісаєвич Я. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1963. № 1. С. 49–53).

²⁶ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 62.

²⁷ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. 2008. Т. 53. С. 339.

²⁸ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1983. Т. 39. С. 518.

більшою ерудицією, але водночас і з більшою антипатією до поляків висвітлив Денис Зубрицький («Історія Галицько-Володимирського князівства»)²⁹. Йдеться про книжку «История древнего Галичско-русского княжества» (Львовъ: Типом и иждивением Института Ставропигианскаго, 1852. Ч. 1, 2; 1855. Ч. 3) – першу працю Зубрицького, яку він написав російською мовою (узятися самому за писання російською Зубрицького спонукало те, що його перекладач і публікатор О. Бодяньський у 1848–1857 рр. був усунений від редагування «Чтений в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских»). Видаючи цю книжку у Львові російською мовою, Зубрицький мав намір ознайомити галицьких українців не лише з місцевою історією князівської доби, а й, «скільки возможно, и с русским языком» (лист до М. Погодіна від 5/17 травня 1852 р.³⁰), тобто ставив собі за мету мовну русифікацію Галичини.

У статті «М. Шашкевич і галицько-руська література» (ЖіС. 1894. Т. 2. Кн. 4) – рецензії на відбитку статті Володимира Коцовського «Пам'яті Маркіяна Шашкевича» (Львів, 1894; така назва в першодруку: Записки НТШ. 1894. Т. 3, а також на с. 1 відбитки; на обкладинці відбитки назва: «Література галицько-руська і М. Шашкевич», цю назву алюзійно обіграно в заголовку статті-рецензії) Франко зауважив, що з «не дуже щасливо дібраних» прикладів «історичних праць Зубрицького» «Шашкевич міг знати тільки одну, видану по-польськи»³¹. Насправді за життя М. Шашкевича польською мовою вийшли у Львові дві історичні праці Зубрицького: «Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi» (1836) і «Rys do historyi Narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchii cerkiewnej w temże Królestwie» (1837). У статті Коцовського є лише одна фраза про Зубрицького, без переліку його публікацій: «Гарасевич [Михайло Гарасевич (1763–1836), український історик і церковний діяч – С. Н.] і Зубрицький дуже добре лучать давню нашу руску богословську й історичну літературу з часами новими»³². Згодом В. Щурат припустив, що завдяки зв'язкам свого дядька Захара Авдиківського, члена Ставропигійського інституту, М. Шашкевич мав змогу познайомитись із Зубрицьким, для якого 1834 р. скопіював його працю «Хроніка Ставропигійського братства у Львові», написану польською мовою³³.

У праці польською мовою «Z dziejów synodu brzeskiego 1596» («3 історії Берестейського собору 1596 р.») (КвН. 1895. Т. 9. № 1) Франко докладно зупинився на анонімному полемічному (антиуніатському) творі «Пересторога з'єло потребная на потомные часы православным христіаном...», «один-єдиний список» якого «був власністю львівської Ставропигії». З нього близько 1850 р. Зубрицький «виготовив копію, яку вислав зі своїми зауваженнями» до петербурзької Археографічної Комісії, яка й опублікувала його 1851 р. у четвертому томі видання «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» «під назвою, складеною самим Зубрицьким». Ця назва «виражала його погляд на

²⁹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1983. Т. 46. Кн. 2. С. 131.

³⁰ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. С. 587.

³¹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1981. Т. 29. С. 253.

³² Коцовський В. Памяти Маркіяна Шашкевича. Львів, 1894. С. 8.

³³ Щурат В. У Захара Авдиківського. *Неділя*. 1912. № 17. С. 2–3. Список «Хроніки», підписаний копістом М. Шашкевичем, зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів.

дату і автора цього твору». Франко навів її в польському перекладі³⁴. Назва у першопублікації копії: «Около 1600–1605. Историко-полюемическое исследование о начале и распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым Львовским священником, бывшим на Брестском соборе, в предостережение православным»³⁵. Далі повідомив, що Антоній Петрушевич, який бачив цей рукопис 1865 р. і переписав із нього «Пересторогу», «свою копію, досконалішу за копію Зубрицького», опублікував у «Временнику» Ставропігійського інституту 1867 р.³⁶ На це К. Студинський у рецензії «Причинки до історії унії. Критичні замітки на розвідку д-ра Івана Франка п[ід] з[аголовком] “Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r.” ...» (Правда. 1895. Т. 26. Вип. 87) зауважив: «Можу впевнити д-ра Франка, що о. Петрушевич не видав “Перестороги” в “Временнику” за рік 1867, а відпечатав лише одну маленьку частину сего утвору в “Временнику” за рік 1865»³⁷.

Стосовно «чутки, що Зубрицький викрав» цей рукопис і «вислав Погодину до Москви», Франко зазначив: «... о. Петрушевич запевняв мене, що це неправда і що рукопис не вийшов поза Збруч. Але де він тепер – невідомо»³⁸. Про цей Франковий переказ К. Студинський критично відгукнувся у згаданій рецензії: «... чи подібне підношення наших брудів в польських часописах приносить нам честь? Чи написав би так поляк до руської часописи?» Студинський нагадав, що «про крадіжки книжок, сповнені Зубрицьким», писали «Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей российских при Московском университете» (1879), І. Е. Левицький в «Зорі» (1880) (насправді О. Партицький – див. вище), тож «звідси могли цікаві поінформуватися докладно». Тому Студинський зауважив: «Підношення подібно драстичних річій в польських наших працях ми, русини, повинні рішучо вистерігатись». Далі рецензент звернув увагу на те, що Зубрицький помер 4 січня 1862 р., «а ще в 1863 р. [у тексті Франка: 1865³⁹; зв'язано з польським першодруком – С. Н.] рукопись “Перестороги” була, як впевняв д-ра Франка о. Петрушевич, в музею Ставропігії. Сам Зубрицький не міг тому єї забрати з музею і переслати Погодині. Цілий книгозбір Погодина закупила петербурзька царська бібліотека. По совісім і точнім перегляді рукописної колекції Погодина на місці можу впевнити, що рукописи “Перестороги” там нема»⁴⁰. Виявивши під час упорядкування братського архіву рукописний збірник, до якого входив так званий Львівський літопис і список «Перестороги», Зубрицький зберігав його в своїй бібліотеці, яку перед смертю його донька Станіслава Кароліна передала Антонію Петрушевичу, а той 1901 р. подарував

³⁴ Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596. *Kwartalnik Historyczny*. 1895. Т. 9. № 1. S. 4. Український переклад: Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 46. Кн. 2. С. 197.

³⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб., 1851. Т. 4. С. 203 (текст твору – с. 203–236).

³⁶ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 46. Кн. 2. С. 197.

³⁷ Студинський К. Причинки до історії унії. Критичні замітки на розвідку д-ра Івана Франка п. з. «Z dziejów synodu Brzeskiego 1596 r.», поміщ[ену] в «Kwartalnik-у Historycznim», річнику ІХ р. 1895, зошит І, стр. 1–22. Передрук з «Правди». С. 4.

³⁸ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 197.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Студинський К. Причинки до історії унії. С. 20.

Університету св. Володимира в Києві⁴¹. Згодом науково-критичне видання «Перестороги», написаної українською книжною мовою, здійснив М. Возняк у тексті своєї книжки «Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові» (Львів, 1954). Тепер рукописний збірник з «Пересторогою» зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Далі в тій самій праці Франко висловив міркування щодо дати написання твору та його автора. «Здогад Зубрицького, який відносить» твір «до 1600–1605 рр.», визнав «вдалим, особливо якщо йдеться про термін а quo» (не раніше якого [відбулася подія], лат.), бо найпізніші згадки у творі стосуються 1599 р., зате автор «нічого не знає про смерть князя Острозького, який помер 1606 р.»⁴² (насправді Костянтин Василь Острозький помер у лютому 1608 р.). Про автора «Перестороги» Франко зазначив: «Зубрицький, також, не подаючи мотивів, твердить, що ним був якийсь львівський священник; це твердження приймають без критики пізніші російські історики»⁴³. А Франко доводив, що автором «Перестороги» була «світська людина», і приписував авторство львівському вченому Юрієві Рогатинцю⁴⁴.

Побіч Франкової, висували інші гіпотези щодо авторства твору «Пересторога з'яло потребная на потомные часы православным христіаном ...» (його датують 1606 р.), але жодної з них не підтверджено⁴⁵. У Нарисі ГУРЛ в розділі «Ставропігійське братство» Франко повторив гіпотезу про те, що автором твору «Пересторога вс'м православним з'яло потребная», опублікованій «уперве по копії, зробленій Денисом Зубрицьким невідомо з якого, а все-таки недокладного оригіналу», є Юрій Рогатинець, але помилково зазначив, що публікацію здійснив М. Костомаров «у другім томі петербурзького видання «Акты Южной и Западной России»⁴⁶. Костомаров був редактором 1–9-го, 12-го і 13-го томів 15-томного видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1863–1892), а перші 4 томи 5-томного видання «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (СПб., 1846–1853) вийшли за загальної редакції Івана Григоровича.

У «ювілейній сільветці» «О[тець] Антін Петрушевич» (Літературно-Науковий вістник [далі – ЛНВ]. 1901. Т. 13. Кн. 3) Франко висловив припущення про наукову залежність цього діяча від Зубрицького: «Великий вплив мав на нього перший історик Галицької Русі Денис Зубрицький. А. Петрушевич познайомився з ним ще будучи на університеті. Певно, під його впливом і за його порадою він задумав присвятити свої сили історії і філології і почав збирати матеріали для великої праці, що повинна була вияснити історію Галицької Русі»⁴⁷; «Від р. 1848 Петрушевич виступає у нас як історик і лагодиться повести дальше діло, розпочате Д. Зубрицьким. Певне

⁴¹ Мицько І. Денис Іванович із Зубриці Зубрицький. С. 32, 56.

⁴² Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 46. Кн. 2. С. 215.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. С. 216–219.

⁴⁵ Поплавська Н. Полемічна проза. *Історія української літератури*: у 12-ти т. Київ: Наукова думка, 2014. Т. 2. С. 126.

⁴⁶ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 41. С. 231.

⁴⁷ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 54. С. 283.

під проводом Зубрицького повстає у нього план написати історію Галицької Руси в зв'язку з історією суміжних країв»⁴⁸.

У рецензії (ЛНВ. 1906. Т. 34. Кн. 6) на книжку «Твори» Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николая Устїяновича й Антона Могильницького (Львів, 1906) Франко зауважив, що «зверхне сполонізування не перепиняло» Зубрицькому написати «у крайньо руським сепаратичнім дусі» «Rys dziejów Narodu Ruskiego»⁴⁹ – ідеться про «Rys do historyi Narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchii cerkiewnej w temże Królestwie. Zesz. 1: Od zaprowadzenia Chrześcijaństwa aż do opanowania Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego od r. 988 do r. 1340» («Нарис історії руського народу в Галичині і церковної срахії в цьому королівстві. Книжка перша. Від запровадження християнства на Русі аж до запанування на Русі Казимира Великого від року 988 до року 1340») (Львів, 1837). Ця книжка Зубрицького зберігається у Франковій бібліотеці в ІЛ⁵⁰.

У Нарисі ІУРЛ в розділі «50-ті роки в Галичині» поруч поставлені «два галицько-руські письменники, що, хоч не фахові, здобули собі славу істориків», – Д. Зубрицький і А. Петрушевич. «Зубрицький, зразу дрібний поміщик Сяницького пов. з польським шляхетським вихованням, зацікавився в 20-тих роках руськими народними піснями, а в 30-тих роках перейшов до історичних студій. Писав зразу по-польськи»⁵¹ – і Франко назвав дві праці: «Rys historyi Narodu Ruskiego», 1836 р. (точніша назва: «Rys do historyi Narodu Ruskiego...»), видано насправді 1837 р.) і «Historya miasta Lwowa», 1841 р. (точніша назва: «Kronika miasta Lwowa» – «Хроніка міста Львова», видано у Львові насправді 1844 р.). На думку Франка, ця хроніка – «перший у руській історіографії твір, опертий в значній частині на архівних студіях»⁵². За біографічними відомостями, що їх подав Я. Головацький, Д. Зубрицький написав її завдяки тому, що Львівський магістрат залучив його в 1843–1844 рр. до розгляду й упорядкування міського архіву⁵³, хоча Д. Зубрицький у листі до М. Погодіна вже від 26 лютого/10 березня 1841 р. повідомляв, що завершив цю «хроніку» «сеї недели», а працював над нею чотири роки – три збирав матеріали, а ще цілий рік обробляв їх, притому до «обработки этого творения» його заохочував шеф львівської поліції Леопольд Захер (батько письменника Леопольда фон Захер-Мазоха; книжка вийшла з присвятою Л. Захеру)⁵⁴. Насправді Зубрицький упорядковував міський архів на прохання Львівського магістрату в 1838–1839 рр.⁵⁵. У листі до М. Драгоманова від початку січня 1881 р. Франко обіцяв вислати йому книжку «Kronika miasta Lwowa» Зубрицького «з нашої бібліотеки, так як в книгарнях сеї книжки нема»⁵⁶, а в листі від

⁴⁸ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 54. С. 290.

⁴⁹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1982. Т. 37. С. 115.

⁵⁰ Бібліотека Івана Франка. 2010. Т. 1. С. 148–149. № 420/3; також № 4078.

⁵¹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 41. С. 296.

⁵² Там само. С. 297.

⁵³ [Головацький Я.] Денись Зубрицькій: (Некрологъ). *Слово*. 1862. № 10. С. 38; [Партицький О.] Письма рускихъ галичанъ... № 18. С. 244.

⁵⁴ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. С. 551–552.

⁵⁵ Ісаєвич Я. Д. І. Зубрицький і його діяльність... С. 50.

⁵⁶ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1986. Т. 48. С. 264.

29 січня 1881 р. упевнювався, чи він її отримав⁵⁷. На цю книжку, яка охоплює період від 1340 до 1782 р., Франко кілька разів покликався і цитував її у праці «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах»⁵⁸.

Далі в Нарисі ІУРЛ згадано, що «в 50-тих роках Зубрицький написав і опублікував тритомову “Історію Галицко-руського княжества” язиком, зближеним до російського, і “Історію Ставропигийского братства”, оперту на архівних документах того братства»⁵⁹. Йшлося про «Історію древнего Галичско-руського княжества». Під працею «История Ставропигийского братства» Франко мав на увазі, певно, книжку «Летопись Львовского Ставропигиального братства, по древним документам составленная» (СПб., 1850; першодрук: Журнал Министерства народного просвещения. 1849. Часть 62). На «Летопись Львовского братства» Зубрицького Франко покликався у праці «Іван Вишенський і його твори» (Львів, 1895)⁶⁰.

У Нарисі ІУРЛ Франко також згадав, що в «першій річнику» свого журналу «Семейная Библиотека» (1855) Северин Шехович опублікував статтю Андрія Дешка «О Карпатской Руси» «з увагами Дениса Зубрицького, яку ще півстоліття пізніше уважала відповідним передрукувати “Киевская старина”»⁶¹. У стислому передньому слові (без назви) Зубрицький зазначив, що стаття передруковується з літературного альманаху «Киевлянин» (Москва, 1850. Кн. 3) з примітками М. Максимовича, до яких він додав свої примітки (Семейная Библиотека. 1855. Ч. 1. Кн. 2. С. 210–211)⁶². У редакторській примітці до публікації цієї статті в КС: «О Карпатской Руси (Краткий этюд Андрея П. Дешка)» – сказано, що стаття не передруковується, а подається за автографом⁶³.

У Нарисі ІУРЛ Франко констатував, що у львівській москвофільській газеті «Слово» 1886 р. Я. Головацький оприлюднив «статтю в обороні пам’яті Зубрицького»⁶⁴. Йшлося про статтю «Несколько слов в защиту дорогой памяти Дениса Ивановича Зубрицкого» з передмовою Я. Головацького та публікацією листів Зубрицького до нього російською і польською мовами 1847–1848 рр. (Слово. 1886. № 111/112. 25.X/6. XI; № 113. 29.X/10.XI; № 114. 1/11.XI; підп. Я. Г.).

З’ясовуючи етнічні межі розселення українського народу, Франко у праці «Причинки до історії України-Русі» (Львів, 1912) спирався на книжку Зубрицького «Критико-историческая повесть временных лет Червонной, или Галицкой Руси» (Москва, 1845), у якій ідеться про поширення в XI–XIV ст. церковнослов’янського богослужіння до передмістя Кракова (церква Святого Хреста в Казимірі) й «руські землі, положені між ріками Дунайцем, Віслою, Сяном, Вислоком та угорською границею, заселені русинами грецького обряду»⁶⁵. «Критико-историческая повесть...» була

⁵⁷ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1986. Т. 48. С. 268.

⁵⁸ Там само. 1981. Т. 31. С. 226, 240–241, 244.

⁵⁹ Там само. Т. 41. С. 297.

⁶⁰ Там само. 1981. Т. 30. С. 132.

⁶¹ Там само. Т. 41. С. 323.

⁶² Зубрицький Денис. [Предисловіє]. *Семейная Библиотека*. 1855. Ч. 1. Кн. 2. С. 210–211.

⁶³ О Карпатской Руси (Краткий этюд Андрея П. Дешка). *Киевская Старина*. 1887. Т. 19. Кн. 11. С. 537.

⁶⁴ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 41. С. 413.

⁶⁵ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1986. Т. 47. С. 440.

російським перекладом книжки «Rys do historyi Narodu Ruskiego w Galicyi...», що його зробив і видав із власною передмовою О. Бодянський. У Франковій бібліотеці в ІЛ зберігається книжечка Зубрицького польською мовою «Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi» («Межі між руським і польським народом у Галичині») (Lwów: W drukarni Instytutu Stauroripigijańskiego, 1849) з підкресленням на С. 30⁶⁶. Цю працю Зубрицький написав у відповідь на порушене в Галичині 1849 р. питання про її поділ на українську та польську частини.

Франко про москвофільство Зубрицького. У рецензії (ЖіС. 1895. Т. 4. Кн. 6) на книжку Юліана Бачинського «Україна irredenta (по поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц» (Львів, 1895) Франко протиставив своє демократичне покоління пізніх «сімдесятників» шляхетській свідомості Зубрицького: «... коли ще по 1848 році Зубрицький з погордою писав про язик пастухов, до котрого він не хоче знижувати своїх благородних уст, то молоді українці 70-тих років признали власне тих пастухов, т. є. мужиків, головною основою нації, прокламували голосно думку, що і язик, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свобідне людське життя на рівні з другими людьми...»⁶⁷. До того ж Франко зауважив, що «ані у Зубрицького, ані у Головацького [Я. Головацького – С. Н.], ані загалом ні у кого з русинів до 1848 р. ми не находимо нічого, що би можна назвати виразною суспільно-політичною програмою...»⁶⁸. Ужитий у Франка вислів «язик пастухов», згодом, був алюзією на заувагу Зубрицького в книжці «История древнего Галичско-русского княжества» про те, що «образец древнерусского письменного языка десятого столетия» у тексті договору князя Ігоря з греками (від 20 квітня 945 р.) – «это не есть болтовня какого-либо простолюдина пасечника Грицка, ниже пастуха Панька»⁶⁹ (образливі натяки на оповідачів – Квітчиного Грицька Основ'яненка і Гоголевого пасічника Рудого Панька).

У нарисі «Іван Гушалевиц» (ЛНВ. 1903. Т. 23. Кн. 8, 9; Т. 24. Кн. 11), зазначивши, що на зламі 1850–1860-х років «москвофільство було ... пануючим напрямом чи, радше, пануючим настроєм галицьких русинів», Франко вирізнив його «відтінки: від чорно-жовтих рутенців, клерикально-урядових святоюрців, аж до радикально-москвофільської групи Зубрицького» і слушно наголосив, що в них «усіх серця хилилися до Росії»⁷⁰. Цей Франків акцент щодо дійсної орієнтації галицьких москвофілів – на реальну Росію, а не на міфічний «руський» світ – влучно розкриває їхню реакційну ідеологічну та політичну суть і нині зберігає актуальність для адекватного розуміння антиукраїнської налаштованості москвофільства. Галицькі москвофіли вже у 1850–1860-х роках не лише робили ставку на великодержавну Росію (власне Великоросію), на обидві російські столиці (Санкт-Петербург і Москву) і, звичайно ж, на Російську імперію, а й воліли бачити весь інший східнослов'янський («руський») світ (властиво, український та білоруський) цілковито зросійщеним (тобто з пануванням російської літературної мови, культури й імперської влади).

⁶⁶ Бібліотека Івана Франка. 2015. Т. 2. С. 368–369. № 1964/5.

⁶⁷ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 53. С. 544.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Зубрицький Д. История древняго Галичско-руссаго княжества. Львовъ, 1852. Ч. 1. С. 141.

⁷⁰ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1982. Т. 35. С. 56.

У розвідці «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали» (Записки НТШ. 1902. Т. 50. Кн. 6) Франко, розглядаючи українську культурологію крізь призму західної, зазначив, що «характеристика Зубрицького в не друкованій досі часті праці» О. Терлецького «хоч здалека» нагадувала «Тенові характеристики»⁷¹, тобто французького естетика-позитивіста Іполита Тена. Цю частину дослідження Терлецького Франко невдовзі опублікував під назвою «Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. Уваги і спомини» (ЛНВ. 1903. Кн. 6–12)⁷². Також вийшло окреме видання: Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції⁷³. Згодом у праці «Стара Русь» (ЛНВ. 1906. Т. 34–36) Франко продовжив це спостереження над Терлецьким, зазначивши, що, бажаючи вникнути в душу, зрозуміти почуття й інтенції старої генерації «киторів і благодітелів» Галицької Русі 1850-х років, «ледве одного Дениса Зубрицького здужав він загалом розкусити, та й то не у всій величі його морального каліцтва»⁷⁴.

У нарисі «Южнорусская литература» (Энциклопедический словарь. 1904. Т. 41) Франко позитивно оцінив діяльність Зубрицького як історика й негативно – як носія консервативних (феодално-монархічних) і москвофільських поглядів: «Бродившая уже кое-где и ранее идея о том, не лучше ли вместо разработки местного элемента в письменности и науке пользоваться готовыми письменностью, просвещением, наукой – великорусскими, в 50-х годах захватывает значительную часть галицкорусской интеллигенции и делается надолго тормозом её развития... Среди галицкорусских писателей выдвигается на первый план Дионисий Зубрицкий, по своим воззрениям и традициям шляхтич-крепостник, приверженец абсолютизма и бюрократического шаблона, впрочем человек начитанный, заслуженный историк, писавший сначала по-польски (Rys do historyi Narodu Ruskiego, Kronika miasta Lwowa, Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi), но потом, со времени своего знакомства с Погодиным, сделавшийся проповедником общерусского единства»⁷⁵. Провідну роль Зубрицького в об'єднанні молоді галицько-української інтелігенції Франко попервах значно перебільшував: «Вокруг Зубрицкого группируются в 50-х годах все молодые силы галицких русинов; его влияние сказывается в постепенном отдалении этих сил от местных интересов, от местного наречия, которое Зубрицкий презрительно называл говором пастухов»⁷⁶. У листі до Погодіна від 9/21 квітня 1858 р. сам Зубрицький нарікав: «Мы с Гловацким [Я. Головацьким – Є. Н.] были слабые двигатели, и кроме нас три-четыре молодых человек, которые, увидев много препятствий, а мало хлеба, оставили бесполезное опасное ремесло»⁷⁷.

⁷¹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. 1982. Т. 33. С. 366.

⁷² Про Зубрицького див.: Літературно-Науковий Вістник. 1903. Т. 23. Кн. 8. С. 82–93.

⁷³ Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Недокінчена праця / Львів: Видане редакції Літературно-Наукового Вістника, 1903. 146 с.

⁷⁴ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 37. С. 79.

⁷⁵ Там само. Т. 41. С. 130–131.

⁷⁶ Там само. С. 131.

⁷⁷ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. С. 608.

Думку про гуртування галицької молоді навколо Зубрицького Франко взяв од Терлецького, але той мовив, по-перше, про неочікувано значну кількість колишніх учасників Шашкевичевого гуртка («Сумний се факт, що велика частина колишнього Шашкевичевого кружка в 50-тих роках почала приставати до Зубрицького і його ненародних стремлінь»), та й то з них називав лише Я. Головацького⁷⁸, а загалом писав не про численні молоді сили, а про невелику групу молодих невдах: «... з початком 50-тих років» Зубрицький «став поволи осередком, коло якого збиралась і кристалізувалася нова громадка людей з подібними, як він, поглядами на нарід і мужика»⁷⁹; «... доволі зізольований донедавна ... Зубрицький побачив коло себе невелику громадку людей, зломаних вправді, прибитих і нездібних уже до ніякого енергійного діла, але зате тим покірніших і служніщих»⁸⁰. Такого висновку Терлецький дійшов на основі характеристики, що її в листі до Погодіна від 7/19 червня 1856 р. Зубрицький дав С. Шеховичу («ненадежный молодой человек»), хоча й перекладав на нього, з остороги за свою репутацію в австрійській владі, редагування журналу «Семейная Библиотека»: «... небрежно было бы человеку, имеющему состояние или чин, выставляться на неудовольствие, а может быть, и гонение, такому же, как Шихович, вертопраху, все равно – а нам хочется иметь журналец»⁸¹. Згодом К. Студинський окреслив коло тих галичан, які, за його здогадом, у 1850-х роках зазнали москвофільського впливу Зубрицького: І. Гушалевиц, І. Головацький, Б. Дідицький, Я. Головацький, М. Малиновський, І. Здерковський, С. Шехович⁸².

У Нарисі ІУРЛ Зубрицького в підсумку схарактеризовано так: «Прихильник аристократичних поглядів, він був батьком доктрини про єдність усього руського народу, і на галицько-руське наріччя дивився з погордою, як на “язык пастухов”, нездібний до вищого духового розвою»⁸³.

У пізній статті «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (Записки НТШ. 1913. Т. 114–116) Франко став на захист Зубрицького, якого Евсебій Черкавський, громадсько-політичний та освітній діяч, у «губерніальному звіті» («Bericht des galiz. Statthaltereii – Präsidiums vom 27 April 1859 an die oberste Polizeibehörde in Wien») («Звіт президії Галицького крайового намісництва від 27 квітня 1859 р. Головні поліційній управі у Відні») викривав у русофільстві. Франко назвав «глупим» його «закид проти історії галицького-руського княжества, написаної Денисом Зубрицьким, у якій буцімто “mit Wehmut und Sehnsucht gedacht wird” [обмірковується з сумом і журбою (нім.) – Є. Н.] про зміну відносин у Галичині, а росіянам віддається великі похвали за їх побожність»⁸⁴. За Франковими словами, автор цієї політичної інсинуації «виявляє елементарне нерозуміння історичного представлення та історичної критики і притім бажає відгадати думки там, де нема виразних слів. Тут же він закидає Ставропігійському інституту, і

⁷⁸ Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 pp. ... С. 60.

⁷⁹ Там само. С. 59.

⁸⁰ Там само. С. 61.

⁸¹ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. С. 596.

⁸² Студинський К. Передмова. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62*. Львів, 1905. С. XLIX–L, LII–LX, LXV, LXXV.

⁸³ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 41. С. 297.

⁸⁴ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 47. С. 606.

що прийняв на себе розпродаж тої книжки, і зазначує з задоволенням, що губернія відмовила їй на те дозволу»⁸⁵.

Проблема впливу Погодіна на Зубрицького. Михайло Погодін уперше відвідав Львів 1835 р., але тоді ще не познайомився із Зубрицьким, а зустрівся з ним під час другого приїзду – влітку 1842 р.⁸⁶. Від 8/20 серпня 1839 р. до кінця життя Зубрицький листувався з Погодіним, був його однодумцем, вважаючи «карпаторосів» і росіян різними гілками єдиного давньоруського народу. Лист до Погодіна від 7/19 червня 1856 р. Зубрицький підписав: «Д. И. Зубрицкий. Атаман Погодинской колонии в Галиции»⁸⁷. Натомість у листуванні зі словенським мовознавцем і славістом Єрне-ем Бартолом Копітаром Зубрицький, видаючи себе за «дійсного католика», в низці наукових і церковних питань був нещирим, як показав на конкретних прикладах К. Студинський, зауваживши: «В Зубрицького, очевидно, було дві душі: католицька для католика Копітара, а православна для православного Погодіна»⁸⁸.

Судячи з опублікованих листів Зубрицького до Погодіна, він добре володів російською мовою і вправно писав нею, намагаючись «по возможности избегать и хохлацизм, и полонизм» (лист до Погодіна від 1/13 червня 1851 р.⁸⁹). Певно, у 1809–1861 рр. ніхто з галицьких українців не опанував російської мови на такому високому рівні, як Зубрицький. Українську мову він зневажливо трактував як «польско-хохлацкое платье»⁹⁰, «мужицко-польско-русское наречие» (лист від 5/17 травня 1852 р.)⁹¹, «польско-хохлацкое наречие», «хохлацкое наречие»; церковнослов'янську мову вважав застарілою і не приймав штучного язичія (лист від 9/21 квітня 1858 р.)⁹². У листі від 7/19 грудня 1858 р. Зубрицький схвально відгукнувся про фольклорно-збирацьку діяльність П. Куліша, проте з великодержавного російського погляду осудив його книжечку «ГраMATка» (СПб., 1857), яку хибно сприйняв не як буквар, а як граматику української мови: «В одной Руси две русские граматики, следовательно – два языка, две литературы, два народа и, конечно, две державы... Пусть болтает простолудин, как его мать учила, а язык словесности должен быть один в целом народе... Полезнее бы было обучать своих земляков, сколько возможно, великорусскому языку»⁹³.

За спостереженням української греко-католицької діячки, учительки й історикіні в Галичині Евстахії Тишинської (1872–1944), польські й українські історики приписують «велике значення» впливові Погодіна на «відроджене Галицької Русі», але одні – в додатному сенсі, інші – у від'ємному. На думку одних – О. Огоновського,

⁸⁵ Там само. С. 606–607.

⁸⁶ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1912. Т. 110. Кн. 4. С. 104–106.

⁸⁷ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. С. 598.

⁸⁸ Студинський К. Копітар і Зубрицький. [Додаток]: Листи Дениса Зубрицького до Вартоломея Копітара. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1918. Т. 125. С. 123.

⁸⁹ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. С. 586.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. С. 587–588.

⁹² Там само. С. 608.

⁹³ Там само. С. 612–614.

О. Барвінського, О. Терлецького, К. Студинського, польських істориків Г. Богданського та Ю. Краєвського⁹⁴, – «Погодін прибув до Галичини, післаний російським правительством, щоби переконати галицьких русинів про єдність народу і мови російської та української, а через се позискати їх для Росії... Орудем тої роботи Погодіна був історик Галичини Зубрицький...»⁹⁵. На думку інших – Я. Головацького, М. Драгоманова, Ф. Свистуна, І. Свенціцького⁹⁶, – «діяльність Погодіна в Галичині не лише що не була шкідливою, але – противно – корисною, як для розбудження народної свідомости, так і умового руху Галицької Руси. Погодін тим, що дав імпульс галицьким русинам до дослідів на поли рідної історії, мови, до збирання старинних пам'яток, достарчаючи їм нових видань історичних і ознайомлюючи їх з умовим рухом в Росії взагалі і з літературою українською зосібна, причинився не лиш до розбудження умового руху, але і народної свідомости Галицької Руси»⁹⁷. Проміжне становище в оцінці діяльності Зубрицького займав В. Коцовський⁹⁸.

Евстахія Тишинська твердила, що перший погляд поділяв Франко, але при цьому цитувала (у власному українському перекладі) висловлювання про вплив на Зубрицького «панславистів з Москви», передусім Погодіна, які схилили його та І. Головацького «до своїх ідей про єдність народу і мови великоросійської і галицької і дораджували змагати до присвоєння собі літературної мови російської»⁹⁹, з анонімної статті польською мовою «Zarysy ruchu literackiego Rusinów»¹⁰⁰, яка належить О. Кониському.

Натомість зрілий Франко не вважав вплив Погодіна на Зубрицького буквальною і вирішальним, та й взагалі піддав сумніву поширену думку про зумисний русифікаторський вплив цього російського історика й письменника на галичан. У статті «Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар» (Jan Kollár. 1793–1852: sbornik statí o životě, působení a literární činnosti pěvce «slavy dcery» na oslavu jeho stoletých narozenin. Ve Vídni, 1893) зазначив, що Зубрицький, «познайомившись 1838 р. [насправді 1842 р. – С. Н.] з М. Погодіним, по-своєму, а властиво зовсім по-шляхетськи, зрозумів його ідеї о слов'янській взаємності як конечність зректися своєї народності, мови і традицій і зіллятися водно з якою-небудь пануючою: у Зубрицького такою пануючою народністю була зразу польська, а потім російська»¹⁰¹.

У праці «Стара Русь» Франко з'ясував справжню роль Зубрицького та Погодіна в пропаганді москвофільства у Галичині, переглядаючи усталені погляди на цю проблему (зокрема свої, висловлені у статті «Южнорусская литература», 1904 р.): «Спеціально ж щодо історії 50-их років залюбки звалювано головну вину на Дениса Зубрицького і на згруповану довкола нього “Погодинську колонію”, хоча сформування і розцвіт тої “колонії” припадає ще на 40-ві роки, а в політиці 50-их років Зубрицький, старий і німецький чоловік, зайнятий надто кабінетовою науковою працею, не

⁹⁴ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький. С. 108–110.

⁹⁵ Там само. С. 107.

⁹⁶ Там само. С. 110–112.

⁹⁷ Там само. С. 107.

⁹⁸ Там само. С. 110.

⁹⁹ Там само. С. 108.

¹⁰⁰ Варшавський журнал: Ateneum. 1885. Т. 3. № 8. С. 339.

¹⁰¹ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 29. С. 45.

грав майже ніякої ролі»¹⁰². Таких несподіваних висновків Франко дійшов на основі вивчення листів Зубрицького до Погодіна, вміщених у третьому випуску книжки «Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861)» (1880), на яку покликався (вказав рік видання першого випуску: 1879 р.): «Наївністю було би бачити корінь лиха в Погодині та нібито залежній від нього та готовій працювати по його вказівках галицькій “погодинській колонії” ... найпильніший його кореспондент Денис Зубрицький мовчить від мая 1847 до червня 1851, озивається знов одним листом у маї 1852, дальшим у лютім 1854, а потім живіше листується аж у 1856 р. І власне листи з 1851, 1852 і 1854 р. не мають у собі, крім принагідних політичних рефлексій балакуна Зубрицького, ніякого натяку на жодну практичну політику; Зубрицький усе хорій, клопочеться книжками та своїми науковими працями ... з біографії Погодіна знаємо, що він політичним агентом російського правительства не був ніколи ... в політичну агітацію Погодіна в Галичині в москвофільським дусі в 50-их роках годі нам повірити; в доступнім нам матеріялі нема ані сліду якогось факту, де би Погодін наклонював когось із галичан до якоїсь політичної агітації, вказував які політичні цілі і розвивав якісь плани»¹⁰³. Справді, з листів видно, що Зубрицький не так підпадав під вплив Погодіна, як убачав у ньому однодумця і звирявся йому у своїх москвофільських поглядах. Листів же Погодіна до Зубрицького в його архіві не виявлено. К. Студинський припускав, що обачний Зубрицький їх знищив, бо вони «могли його компромітувати»¹⁰⁴ – треба думати, перед австрійською владою.

Натомість на підставі видання К. Студинського «Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850–62» (Львів, 1905) Франко вбачав «сліди ... обдуманих політичних заходів»¹⁰⁵ у листуванні братів Головацьких – Якова та Івана – і «центром того кружка, чи тої конспірації» вважав Я. Головацького¹⁰⁶. Спостерігши з листа редактора урядового часопису «Земскій правительственный Вѣстникъ для Королевства Угорщины» (виходив у Будині в 1850–1859 рр.) москвофіла о. Івана Раковського до Зубрицького з травня 1852 р.¹⁰⁷, що «сам Зубрицький не мав відваги чи охоти жадати» від І. Головацького «змін язикових» у віденському «Вістнику для Русинів Австрійської Держави» («соприближения к чистому русскому языку»), Франко дійшов висновку: «Видно, що він [Зубрицький – Є. Н.] не належав до конспірації, хоча конспіратори вважали його за свого і користувалися його авторитетом»¹⁰⁸. Так, провідну роль у москвофільській агітації 1850-х років Франко відводив не «Погодинській колонії» на чолі з «атаманом» Зубрицьким, а «москвофільській конспірації»¹⁰⁹, у якій тон

¹⁰² Показчик купюр: (до Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах). Київ: Наукова думка, 2009. С. 193. На жаль, через недогляд у «Показчику купюр» не відновлено розділи V і VI «Старої Русі», опубліковані в книжках 11-й і 12-й ЛНВ (т. 36) за 1906 р.

¹⁰³ Там само. С. 197.

¹⁰⁴ Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького. (Рр. 1840–1853) / (Відбитка з XLIII т. Записок Наукового Товариства ім. Шевченка.). Львів, 1901. С. 2.

¹⁰⁵ Показчик купюр. С. 197.

¹⁰⁶ Там само. С. 198.

¹⁰⁷ Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького. С. 56.

¹⁰⁸ Показчик купюр. С. 210.

¹⁰⁹ Там само.

задавали Я. та І. Головацькі й до якої належали, судячи з їхнього листування, ще «кілька людей»¹¹⁰ (конкретних осіб Франкові встановити не вдалося, і це підважує його гіпотезу про існування окремого конспіративного гуртка). Своєю суттю така переакцентація була коригуванням висновку, якого раніше дійшов К. Студинський, з тією відмінністю, що Франко вважав Я. Головацького за провідника не «Погодинської колонії», а окремої «москвофільської конспірації»: «З численних зсилок на листи, писані до Якова Головацького, виходить, що Зубрицький, тоді вже старець, давав лише фірму кружкові “Погодинской колонии”, що однак дійсним провідником його був Яков Головацький. Останній нав’язав був широкі зносини не лише в Галичині і Відни, але також між угорськими русинами. Він був немовби центром, серед якого розвивалося жите “Погодинской колонии” і її сторонників»¹¹¹.

Відтак, прийнявши та скоригувавши висновок Студинського, Франко, всупереч власному попередньому твердженню в огляді «Южнорусская литература» – про провідну громадську роль Зубрицького, – в Нарисі ІУРЛ зауважив: «В публічному житті 50-тих років Зубрицький, зайнятий своєю науковою працею, не брав ніякого уділу»¹¹². Точніше сказати, Зубрицький як речник москвофільства уникав публічності, волів діяти негласно. Варто додати, що в 1840–1850-х роках Я. Головацький був головним помічником Зубрицького у збиранні старих друків і рукописів, а Зубрицький навзаєм допомагав йому заводити нові знайомства, діставати книжки з Російської імперії, урешті, саме Зубрицький постарався, щоб Михайло Малиновський, гімназійний греко-католицький катехит, публіцист, історик, один із засновників Головної Руської Ради, її секретар у 1848–1851 рр., вніс подання на те, щоб Яків Головацький обійняв новостворену кафедру української мови і словесності Львівського університету¹¹³. Ба більше, вплив Зубрицького мав фатальні наслідки: «приятелювання із Зубрицьким переломило жите Головацького» – він став затятим москвофілом, утратив кафедру й емігрував до Російської імперії. М. Возняк переповів таку звістку: «Один чоловік (нині живий) чув сам під час свого побуту в Росії, як Головацький гірко нарікав, що саме Зубрицький втрутив його в пропасть, з якої годі було й видістатися Головацькому»¹¹⁴.

Не взявши до уваги Франкової розвідки «Стара Русь» (на неї немає покликів у її статті), Е. Тишинська розвивала свою думку щодо проблематичності впливу Погодіна на Зубрицького і загалом на галичан у тому самому напрямі: «Зубрицький і без впливу Погодіна в тій порі був би таким, яким був для своєї суспільности, бо ж його суспільні і політичні погляди, хоч дуже споріднені з погодинськими, розвинулися і виробилися зовсім незалежно від впливу Погодіна, з котрим Зубрицький нав’язав переписку в 61, а особисто пізнався в 64 р. життя, коли його політичні і суспільні погляди були вже вироблені і скристалізовані, а погляд на світ був зовсім готовий»¹¹⁵. Згідно зі слухним висновком дослідниці, «Зубрицький не завдячує вироблення своїх поглядів на світ

¹¹⁰ Там само. С. 198.

¹¹¹ Студинський К. Передмова. С. СІІ.

¹¹² Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 41. С. 297.

¹¹³ Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1910. Т. 95. Кн. 3. С. 101–102.

¹¹⁴ Там само. С. 102.

¹¹⁵ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький. С. 119.

Погодінови. Рівно ж не Погодін, а обставини зробили його до 1848 р. провідником московфільської колонії»¹¹⁶. Спираючись на конкретні приклади, авторка спростувала поширені уявлення про буцімто цілеспрямований русифікаторський вплив Погодіна на галицьких українців (а на хибність таких уявлень уже раніше звернув Франко) і допускала позитивне значення їхніх культурних зв'язків із російським діячем: «Нові історичні видання, подавані Погодіном, дали галицьким русинам змогу познайомитись з давню руською історією взагалі, а з українською спеціально»; «книжки і статі, що відносяться до української літератури, присилані Погодіном», допомагали галицьким українцям «пізнати українську історію і літературу», тож «Погодін міг за посередництвом тих книжок причинитися радше до пробудження, як до затемнення в них національної свідомости»¹¹⁷. Розвідку дослідниця завершила аргументованою незгодою «з тим поглядом, немовби Зубрицький лиш завдяки Погодінови був отаманом московфільської “колонії” і нібито виключно або головню його [Погодіна – Є. Н.] вплив викликав занепад народного напряму до 1848 р., вироблене літературного московфільства і макаронізму в галицько-руським письменстві»¹¹⁸.

Отже, Франко раніше, а Е. Тишинська пізніше спростовували поширені погляди, наче вплив Погодіна на Зубрицького мав вирішальне значення для московфільської орієнтації останнього і наче Погодін узагалі здійснював цілеспрямований русифікаторський вплив на Зубрицького та інших галичан. Чому Тишинська не покликала на Франкову статтю «Стара Русь», яка передувала, зокрема, її осмисленню тої самої проблеми впливу Погодіна на Зубрицького, невідомо. Ймовірно, не знала про неї, а коли статтю Тишинської, надіслану на розгляд Історично-філософичної секції НТШ, рекомендували до друку в «Записках НТШ» на засіданні секції 13 липня 1911 р. (реферував статтю історик Іван Кревецький)¹¹⁹, то, мабуть, ніхто не згадав про існування Франкової розвідки майже шестирічної давності.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Франко був обізнаний з основними історичними працями та частково з листуванням Зубрицького, до видавання якого долучився сам, розглядав його наукову спадщину в контексті української історіографії та фольклористики в Галичині, позитивно оцінив його ранню фольклористичну статтю та історичні праці, на які не раз покликався, але різко осуджував монархічні, поміщицько-шляхетські та радикально-московфільські переконання Зубрицького. Новаторськими у Франкових висловлюваннях про Зубрицького є припущення про Юрія Рогатинця як автора «Перестороги», заувага про те, що вплив М. Погодіна на Зубрицького й інших галичан перебільшено і що взагалі немає доказів, буцімто Погодін у стосунках з ними вдавався до політичної агітації у московфільському дусі, а врешті гіпотеза (не досить переконлива, треба визнати) про те, що головним чинником московфільського руху на теренах Австрійської імперії 1850-х років була не «Погодінська колонія» під проводом Зубрицького, а окрема «московфільська

¹¹⁶ Там само. С. 121.

¹¹⁷ Там само. С. 117.

¹¹⁸ Там само. С. 122.

¹¹⁹ Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові: Sprawozdane за місяці: май – серпень. 1911. Вип. III. Ч. 47. С. 12.

конспірація», осердя якої становив значно молодший Я. Головацький, якого підтримував брат І. Головацький.

REFERENCES

- Adadurov, V., & Rozhyk, M. (1996). «Khronika Frantsuzkoi revoliutsii» Denysa Zubrytskoho yak istorychne dzherelo napoleonivskoi epokhy. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 231 [in Ukrainian].
- Akty, otnosiashchyesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheogra-ficheskoiu komissiiei. (1851). (Vol. 4, pp. 203–236). Saint Petersburg [in Russian].
- Ateneum. (1885), 3, 8, 339 [in Polish].
- Burlaka, H. (Ed.). (2010). *Biblioteka Ivana Franka: nauk. opys: v 4 t.* (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
- Burlaka, H. (Ed.). (2015). *Biblioteka Ivana Franka: nauk. opys: v 4 t.* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Dovhaliuk, I. (2013). Persha publikatsiia narodnykh melodii u Halychyni. *Etnomuzyka: zb. statei ta materialiv pamiati Mykoly Lysenka*, 9, 93–101 [in Ukrainian].
- Franko, I. (1895). Iz perepysky nashykh literaturnykh i politychnykh diiachiv. XI. Lysty D. Zubrytskoho do V. Hanky. *Zhytie i Slovo*, 4, 82–89 [in Ukrainian].
- Franko, I. (1976–1986). *Zibrannia tvoriv: v 50 t.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Franko, I. (2008, 2011). *Dodatkovy tomy do Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh* (Vols. 51–54). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hiuttner, K. Y., fon. (2013). Narodni pisni (A. Vovchak, Trans.). *Etnomuzyka: zbirka statei ta materialiv pamiati Mykoly Lysenka*, 9, 102–121 [in Ukrainian].
- [Holovatskii, Ya.]. (1862). Denys Zubrytskii (Nekroloh). *Slovo*, 10, 38 [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya. D. (1963). D. I. Zubrytskyi i yoho diialnist v haluzi spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, *Naukovo-informatsiinyi biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSS*, 1, 49–53 [in Ukrainian].
- Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi: Spravozdanie za misiatsi: mai – serpen. (1911), 3 (47), 12 [in Ukrainian].
- Kotsovskyyi, V. (1894). *Pamiaty Markiiiana Shashkevycha*. Lviv [in Ukrainian].
- Kutsyi, I. (2005). Problema «ruskoi» etnonatsionalnoi identychnosti v naukovohistorychnii spadshchyni Denysa Zubrytskoho. *Naukovi zapysky Ternopilskoho nationalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2 [in Ukrainian].
- Literaturno-Naukovyi Vistnyk. (1903), 23 (8), 82–93 [in Ukrainian].
- Mytsko, I. (2011). Denys Ivanovych iz Zubrytsi Zubrytskyi. In Zubrytskyi D., *Khronika Stavropihiiskoho bratstva* (I. Svarnyk, Trans.). Lviv: Apriori [in Ukrainian].
- O Karpatskoi Rusi (Kratkyi etiud Andreia P. Deshka). (1887). *Kievskaiia Starina*, 19 (11), 537 [in Russian].
- Olenych, Ya. (2014). Ukrainsko-polski stosunky XI–XVIII st. u slovianoznachchii spadshchyni Denysa Zubrytskoho. *Naukovi zapysky Ternopilskoho nationalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 1 (2) [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2000). «Ruska Triitsia» i Denys Zubrytskyi. *Shashkevychiana: zb. nauk. pr.*, 3/4 [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2000). *Stavropihiiskyi instytut u Lvovi (kinets XVIII – pochatok XIX st.)*. Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2001). Denys Zubrytskyi: shtrykhy do portreta istoryka i hromadskoho diiacha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Yuvileinyi vypusk na poshanu F. Stebliia*, 9 [in Ukrainian].

[Partytskyi, O.]. (1880). Pysma ruskykh halychan do Mykhaila Petrovycha Pohodyna v litakh 1836–1861. Denys Ivanovych Zubrytskii. *Zoria*, 18, 245 [in Ukrainian].

[Partytskyi, O.]. (1880). Pysma ruskykh halychan do Mykhaila Petrovycha Pohodyna v litakh 1836–1861. Denys Ivanovych Zubrytskii. *Zoria*, 22, 291 [in Ukrainian].

Pashaieva, N. M. (2007). *Ocherki istorii russkogo dvizheniia v Galichinie XIX–XX vv.* Moscow [in Russian].

Poplavska, N. (2014). Polemichna proza. In *Istoriia ukrainskoi literatury: u 12-ty t.* (Vol. 2, p. 126). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Popov, N. (Ed.). (1880). *Pisma k M. P. Pogodinu iz slavianskikh zemel (1835–1861): v 3 t.* (Vol. 3). Moscow [in Russian].

Raikivskiy, I. (2009). Vzaiemny halytskykh i naddniprianskykh diiachiv u 1830–1840-kh rokakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1 [in Ukrainian].

Shchurat, V. (1912). U Zakhara Avdykovskoho, *Nedilia*, 17, 2–3 [in Ukrainian].

Studynskiy, K. (1895). *Prychynky do istorii unii. Krytychni zamitky na rozvidku d-ra Ivana Franka p. z. «Z dziejów synodu Brzeskiego 1596 r.»*. Peredruk z *Pravdy* [in Ukrainian].

Studynskiy, K. (1901). *Z korespondentsyii Denysa Zubrytskoho (Rr. 1840–1853) / (Vidbytky z XLIII t. Zapysok Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka.)*. Lviv [in Ukrainian].

Studynskiy, K. (1905). Peredmova. In *Korespondentsyia Yakova Holovatskoho v litakh 1850–62* (pp. XLIX–L, LII–LX, LXV, LXXV). Lviv [in Ukrainian].

Studynskiy, K. (1918). Kopitar i Zubrytskyi. [Dodatok]: Lysty Denysa Zubrytskoho do Vartolomeia Kopitara. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 125, 123 [in Ukrainian].

Terletskiy, O. (1903). *Halytsko-ruske pysmenstvo 1848–1865 rr. na tli tohochasnykh suspilno-politychnykh zmahan halytsko-ruskoi intelihentsii. Nedokinchena pratsia*. Lviv: Vydanie redaktsii Literaturno-Naukovoho Vistnyka [in Ukrainian].

Tsyhanyk, M. (2015). Postat Denysa Zubrytskoho v naukovykh viziiakh Ivana Franka. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Filolohichna*, 62, 229–236 [in Ukrainian].

Tyshynska, E. (1912). Pogodin i Zubrytskyi. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 110 (4), 104–106 [in Ukrainian].

Vozniak, M. (1910). Studii nad halytsko-ukrainskymy hramatykamy XIX v. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 95 (3), 101–102 [in Ukrainian].

Zubrytskii, D. (1852). *Istoriia drevniaha Halychsko-russkago kniazhestva* (Pt. 1). Lviv [in Russian].

Zubrytskyi, D. (2014). Pro spiv prostoho ludu (I. Dovhaliuk, Trans.). *Etnomuzyka: zb. statei ta materialiv, prysviachena pamiaty Yuriiia Shyvynskoho*, 10, 117–127 [in Ukrainian].

Zubrzycki, D. (1823). Über galizische Volkslieder (Von dem Herrn Dionysius Zubrzycki). *Der Pilger von Lemberg, ein neuer, nach dem Horizonte von Lemberg eingerichteter Almanach, auf das Jahr nach Christi Geburt 1823*, 44–45 [in German].

Zubrzycki, D. (1823). O śpiewach ludu pospolitego (Przez Dyonyzego Zubrzyckiego). In *Pielgrzym Lwowski, czyli według nadpoziomu Lwowskiego ułożony Kalendarz na rok po narodzeniu Chrystusa 1823* (p. 49–50). Lviv [in Polish].

Yevhen NAKHLIK

Doctor of Sciences in Filology, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Director of the Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>

e-mail: yenakhlik@ukr.net

IVAN FRANKO'S CHARACTERIZATION OF DENYS ZUBRYTSKYI AS A HALYCHYNA FOLKLORIST, HISTORIAN AND THE MUSCOPHILE

The article, applying factual and systematic approaches, completely highlights Ivan Franko's evaluative judgments about Denys Zubrytskyi (1778–1862), a Ukrainian scientist, socio-cultural and political figure in Halychyna. I. Franko's numerous statements are considered in detail according to certain issues: the belonging of D. Zubrytskyi, who wrote in Polish, German and Russian, to the Ukrainian literature and science; D. Zubrytskyi's folkloristic publication and historical research; his Muscophile views; Mikhail Pogodin's influence on him. The actual probability and interpretive cogency of I. Franko's judgments are verified and commented in the paper.

I. Franko was acquainted with the main historical works and partly with the correspondence of D. Zubrytskyi, having published his 8 letters of 1844–1846 to Václav Hanka. I. Franko also considered the scientific heritage of D. Zubrytskyi in the context of Ukrainian historiography and folklore in Halychyna. He positively assessed his early folkloristic article and historical works, to which repeatedly referred, but sharply condemned the monarchical, landed gentry, and radical-Muscophile convictions of D. Zubrytskyi. The assumptions about Yurii Rohatynets' authorship of «Perestoroĥa» («A Warning») can be considered innovative in I. Franko's statements about D. Zubrytskyi and his remark that the influence of M. Pogodin on D. Zubrytskyi and other Halychanians is exaggerated and that there is no evidence at all, that M. Pogodin in relations with them resorted to political agitation in the Muscophile tendency. Finally, worth paying attention to I. Franko's hypothesis (not convincing enough) that the main factor of the Muscophile movement on the territory of the Austrian Empire in the 1850^s was not the «Pogodin colony» led by D. Zubrytskyi, but a separate «Muscophile conspiracy», the core of which was the much younger Ya. Holovatskyi, supported by his brother I. Holovatskyi.

The article provides a deeper understanding of the political and cultural history of Halychyna in the 19th – early 20th centuries and will be important for commenting on relevant places in the future Complete Collection of Texts by Ivan Franko.

Keywords: I. Franko, D. Zubrytskyi, Ya. Holovatskyi, M. Pogodin, history of Halychyna, Muscophiles of Halychyna.

Роман КУШПЕТА

*аспірант відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1518-5429>
e-mail: rkushpeta@ukr.net*

ОБРАЗ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено, як Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. опинилась у центрі уваги європейської журналістики, стала предметом дискусій у періодиці галицьких українців. Простежено потрапляння подій війни на шпальти видань, у міжнародну хроніку русофільського «Слова» та українофільської «Правди». Кожне з цих видань по-своєму репрезентувало війну. Досліджено, що основна відмінність у висвітленні конфлікту полягала у ставленні до Російської імперії. Видання «Слово» стало на бік Росії. Часопис сприяв просуванню ідеї про Росію як про єдину державу, спроможну визволити поневолені Османською імперією слов'янські народи. «Слово» використовувало російські періодичні видання як джерела інформації про війну і часто проєктувало їхню візію подій на галицького читача. Видання «Правда» і «Слово» демонстрували стурбованість майбутньою долею слов'ян, що населяли Османську імперію. Встановлено, що, на відміну від «Слова», «Правда» не вбачала в Російській імперії державу-визволительку слов'ян та не симпатизувала їй. Редактори «Правди» вважали, що слов'яни мають вибороти собі майбутнє своїми силами, а не за допомогою втручання однієї з імперій. Редакція «Слова», як і редакція «Правди», трактувала події Російсько-турецької війни, виходячи зі своїх політичних поглядів. Газети ще до війни мали сформоване ставлення до ворогуючих імперій і проєктували його на своїх читачів вже в часи військового протистояння. З'ясовано, що, незважаючи на протиріччя у ставленні до Російської імперії, редакції «Правди» та «Слова» дотримувались приблизно однакової позиції щодо ролі Османської імперії в цьому конфлікті. Обидві газети критикували Порту за порушення прав слов'ян, а також звертали увагу на військові злочини турків у Болгарії.

Ключові слова: Галицька преса, «Слово», «Правда», Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.

Одним із джерел формування уявлень галицьких українців про Російську й Османську імперії була періодика. Про обидві ці держави регулярно писали галицькі видання, що містили міжнародну хроніку, і такий конфлікт, як Російсько-турецька війна 1877–1878 рр., вони просто не могли оминати увагою.

На сьогодні існує понад десяток робіт, присвячених тому, як преса подавала події Російсько-турецької війни. Більшість стосується висвітлення Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у російській пресі. Серед них праці Сергія Кочукова¹ та Сергія Косарева². Автори зосередили увагу на репрезентації війни на сторінках російських періодичних видань різних політичних спрямувань. Сергій Кочуков наголошує, що вся російська преса була єдина у своїх поглядах стосовно силового вирішення конфлікту, хоч у російських видань не було одностайної думки щодо майбутнього слов'янських народів. Сергій Косарев висновує, що саме преса відіграла вирішальне значення у формуванні публічної думки в Російській імперії про Російсько-турецьку війну. Інші публікації стосуються висвітлення Російсько-турецької війни в британській пресі, це питання, зокрема, досліджували Ангеліна Манахова³ та Валерій Блохін⁴, які зосередили увагу на формуванні негативного образу Росії в британській періодиці. Серед українських авторів цій тематиці присвятила статтю Тетяна Березовська⁵. Вона наголошує на цільовій аудиторії російської преси і її впливі на висвітлення міжнародних новин, зокрема Російсько-турецької війни. На сьогодні немає публікацій щодо того, як про російсько-турецький конфлікт мовилося в галицькій пресі. Тож мета статті – показати, як галицька преса інформувала про Російсько-турецьку війну, воєнні дії та як характеризувала її учасників.

У суспільно-політичному житті українців Галичини другої половини XIX ст. відбувся поділ громадян на дві течії – русофілів та українофілів (народовців)⁶. Погляди представників цих течій на становище галицьких українців серед інших народів суттєво відрізнялись. Русофіли вважали галицьких українців частиною малоросів, які разом з великоросами та білорусами становили «руський» народ. Водночас малороси, росіяни й білоруси творили етнічну спільність, яку вони називали «народність», «ветвь» чи «плем'я» «русского народу»⁷. Народовці ж були течією національного руху галицьких українців, представники якої поділяли думку про етнонаціональну тотожність русинів і наддніпрянських українців та їхню

¹ Кочуков С. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в освещении периодической печати России. Саратов: Наука, 2011. С. 145.

² Косарев С. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати. Брянск, 2012. С. 23.

³ Манахова А. В. Некоторые особенности освещения русско-турецкой войны 1877–78 гг. в прессе Великобритании. *Вестник Московского университета*. 2019. № 3. С. 163–180.

⁴ Блохин В. Русско-турецкая война (1877–1878 гг.) в отражении британской периодической печати. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 38. С. 22–27.

⁵ Березовська Т. Протистояння петербурзької та московської преси кінця 70-х – середини 80-х рр. XIX ст. щодо зовнішньополітичної орієнтації Росії. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Миколаїв, 2010. № 107. С. 75–78.

⁶ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII–початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 190–197.

⁷ Орлевич І. Українські товариства, партії, їхні лідери та питання національної самототожності. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)*. Львів: Логос, 2020. С. 103–123.

окремішність від поляків і великоросів⁸. Суспільно-політичні орієнтири обох течій різнилися в оцінці певних історичних подій. Преса галицьких українців у період 1860–1880 рр. не випадала з тогочасних суспільно-політичних тенденцій і була двох напрямів: русофільського та народовського⁹.

Політичні погляди обох течій позначилися на висвітленні не тільки проблемних питань, що стосувались Галичини, але й на тому, як подавали інформацію про події з-за кордону, зокрема про Російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. Симпатія русофілів до Російської держави вплинула на опис згаданої війни. Часто русофіли просто копіювали тези, які поширювали російські газети про Османську імперію, виходячи з міжнародних інтересів Росії.

Незважаючи на масштабну війну між двома імперіями, галицька преса здебільшого акцентувала на внутрішніх проблемах свого краю. Тож найповнішу інформацію про Російсько-турецьку війну можна знайти лише в періодиці з міжнародною хронікою. У решті видань згадки про цей конфлікт траплялися вкрай рідко, що було зумовлено їхньою спеціалізацією (літературною, науковою, релігійною тощо).

До видань, які найактивніше інформували своїх читачів про війну, належали русофільське «Слово» (1861–1887) й українофільська «Правда» (1867–1898). Головним редактором «Слова» був В. Площанський¹⁰, а редакторами «Правди» спершу В. Барвінський (на 1877 р.), а згодом М. Желехівський (на 1878 р.)¹¹. Відомості про війну 1877–1878 рр. знаходимо й у повоєнних виданнях: «Батьківщина» (1879–1896), «Діло» (1880–1939).

Для періодики з міжнародною хронікою принцип, за яким структурували новини про Російсько-турецьку війну, був майже однаковим: інформацію подавали у блоці міжнародної хроніки. У «Слові» він називався «Заграниця», а в «Правді» – «Перегляд Політичний». Сам блок поділявся на рубрики, з яких присвячені Туреччині мали назву: «Турція», «Османська держава», «Константинополь», «Порта», а присвячені Російській імперії – «Россія», і зазвичай йшли одними з перших. У міжнародній хроніці «Слова» існувала також узагальнювальна рубрика «Востокъ» або «Восточныи Дѣла», де описували важливі події, пов'язані з Османською імперією та її володіннями, серед інших подій Російсько-турецької війни.

Для детального аналізу висвітлення галицькою пресою війни варто подати короткий опис самого військового конфлікту. Турецька політика твердої руки, спрямована на придушення національних рухів християн на Балканах, дала плоди. Щоправда, для Османської імперії вони виявились по-справжньому гіркими, оскільки Порта опинилася в міжнародній ізоляції. У 1876 р. Османській імперії оголосили війну її формально піддані Сербія та Чорногорія. Османська імперія мала значну військову перевагу над своїми суперниками і перемагала у цій війні. Незважаючи на це, конфлікт

⁸ Куций І. Українофільська течія галицької історіографії XIX ст: концептуалізація історично-цивілізаційної ідентичності *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. № 18. С. 32–46.

⁹ Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: у 3-х т. / уклад.: М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів: Світ, 2001. Т. 1: 1848–1900 рр. С. 36.

¹⁰ Там само. С. 183.

¹¹ Там само. С. 68.

змусив Порту розпорозити свої військові сили¹². Тим часом Російська імперія, давній ворог Порту, під приводом захисту балканських християн скористалася нагодою і оголосила війну Османській імперії¹³.

Основні бойові дії проходили на Балканах та Кавказі. Після затяжних боїв російські війська з великими труднощами прорвали турецьку оборону в Болгарії і рушили на Істамбул¹⁴. Британці, боячись розгромної поразки Порту й не бажаючи допустити занадто сильного зміцнення впливу росіян у регіоні, втрутились і підштовхнули ворогуючі сторони підписати мир¹⁵. Для Османської імперії програш виявився справжньою катастрофою, а умови повоєнного Берлінського миру – принизливими. На додачу Османська імперія мусила визнати незалежність Сербії та Румунії. Водночас Російська імперія зазнала значних втрат у війні,¹⁶ а по її завершенню зіштовхнулася зі справжньою дипломатичною поразкою після підписання Берлінського мирного договору, який задовольнив тільки малу частину російських геополітичних амбіцій¹⁷. Усі ці події більшою чи меншою мірою висвітлені на сторінках галицької преси.

У багатьох питаннях, що стосувались Порту, видання народовців і русофілів поділяли ставлення до Османської імперії. Обидві сторони у періодиці звинувачували Порту в порушенні прав слов'янського населення імперії. Особливо це виявилось тоді, коли стало відомо про злочини турків проти мирного населення в Болгарії. Ось як «Слово» описало болгарські жахіття: «Ни Гунны ни вандалы, ни якій другій варварській народъ изъ временъ переселенія народо́въ не совершили тѣхъ гнусностей, якіи нынѣ турецкіи и черкескіи орды совершили надъ мирнымъ болгарскимъ населеніємъ»¹⁸. «Правда» також не оминула увагою ці події. На сторінках газети було детально проілюстровано наслідки злочинів проти мирного населення: «А що Виробляли Турки в Болгаріи, про те вже й холоднокровним Англичанам здіймається волося на голові! Як доносив англійський агент в Болгаріи, вимурдовали там Турки більш як 1200 супокійних мешканців християн для одної можливости, що вони могли б то збунтуватись»¹⁹. Представники обох течій засуджували жорстокість турецької влади та дії військових.

Русофіли і народовці однаково прогнозували майбутній конфлікт Російської імперії та Порту. Ще задовго до початку війни «Правда» повідомляла про можливість військового протистояння між двома імперіями: «Так гроза війни не счезла, а виступає що раз блисше... Рівночасно з вістями о укріпленю побережних городів

¹² Shaw S. *History of the Ottoman empire and modern Turkey*. New York. Cambridge University Press, 2002. P. 178–188.

¹³ Erickson U. *A Military History of the Ottomans*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2009. P. 183–188.

¹⁴ Drury I. *The Russo-Turkish war 1877*. London: Osprey Publishing, 1994. P. 6–15.

¹⁵ Martin R., Hermansen M., Tayob A., Arjomand S. A. *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. New York: Macmillan Reference USA, 2003. P. 498.

¹⁶ Erickson U. *A Military History of the Ottomans*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2009. P. 201–202.

¹⁷ Langer W. *European Alliances And Alignments (1871–1890)*. New York: Alfred A. Knopf, 1956. P. 162.

¹⁸ Неистовства Турокъ въ Болгаріи. *Слово*. 1876. № 81. С. 2.

¹⁹ Перегляд политичний. *Правда*. 1876. № 15. С. 593.

України роходяться донесеня о укріпленнях турецьких твердинь, а навіть самого Константинополя...»²⁰.

У «Слові» також писали про можливість військового конфлікту між Росією та Портою ще до його початку: «Хотя война Россіи съ Турцією, а вѣроятно и Англією кажется быти уже неизбѣжною...»²¹.

Російсько-турецька війна на сторінках «Правди» ніколи не мала вищого пріоритету, ніж події в Галичині. Наприклад, новину про початок війни «Правда» подала у рубриці міжнародної хроніки, не виділивши для цього передовиці чи навіть окремої статті. Водночас у «Слові» примітки, пов'язані з війною, іноді потрапляли на першу шпальту, де зазвичай розміщували місцеві новини та дописи стосовно Галичини. Ймовірно, причина цього криється в симпатії русофілів до Росії та вболіванні за росіян у цьому конфлікті. Як бачимо, хоч народовцям була не байдужа доля балканських слов'ян, проблеми Галичини мали для них вищий пріоритет.

Коли Росія оголосила війну Порті, «Слово» виділило окрему рубрику «Война», яка на певний час замінила класичну міжнародну хроніку. У цій рубриці йшлося про наступи російської і турецької армій, важливі битви, а також про дипломатичні переговори європейських держав. «Слово» висвітлювало перші етапи протистояння, переправу російських військ через Дунай, найважливіші битви на території Болгарії та кавказьку кампанію російських військ. Перемоги російської армії в рубриці завжди виносили на перший план і виділяли жирним шрифтом. Там можна було побачити новини на зразок: «Лѣвый флангъ русской дѣйствующей арміи, именно же отрядъ его подъ командою ген. Шамсова, взяли 28 іюня Бабадагъ»²².

У «Правді» протягом війни не відбулось змін у структурі рубрик міжнародної хроніки. Це свідчить про те, що українофіли не так сильно акцентували свою увагу на конфлікті, як русофіли, і дає підстави припустити, що народовці були менш zaangażовані.

Значимо, що під час війни у «Правді» все ж з'явилося кілька окремих статей, які стосувались самого російсько-турецького конфлікту, наприклад, стаття «Россия а воля Славян» із роздумами, чи можна вважати Росію визволителькою слов'ян²³.

Окремої уваги заслуговують терміни, які використовували в галицькій періодиці на позначення ворогуючих сторін. Стосовно турків обидві газети вживали однаковий термін – «Турки», а ось для росіян терміни різнились: у «Правді» писали «Россияне», а у «Слові» – «Русские».

Своїм читачам «Правда» так повідомляла причини війни: Російська імперія бажала розширити свої володіння за рахунок Порти і зберегти репутацію держави-захисниці слов'ян. Саме тому Росія підштовхувала слов'ян – жителів Османської імперії – до повстань. «Правда» відкидала думку, що всі негаразди Османської імперії спричинені лише російським втручанням: «Крім Угрів, сих конечних неприхильників Славянства, жидівсько-турецької Neue fr. Presse и пристрастных политиків Dziennika

²⁰ Війна чи мир? *Правда*. 1876. № 23. С. 921.

²¹ Военныи извѣстія. *Слово*. 1876. № 125. С. 1.

²² Война. *Слово*. 1877. № 70. С. 3.

²³ Россия а воля Славян. *Правда*. 1877. № 19. С. 734–737.

pol., Gazety narod. и Gazety lwowskiej, котрі не добачають в борбі славянського елементу з Турцією нічого іншого, як тільки махинації офіційної Росії...»²⁴.

Для русофілів головною причиною війни було звільнення слов'янського населення Балкан. На початку конфлікту «Слово» навіть створило спеціальну рубрику під назвою «Война обь освобожденіи славянъ»²⁵. Трагування подій Російсько-турецької війни в періодиці русофілів відрізнялося від народовецького. Основні відмінності полягали у ставленні до ролі Російської імперії у цій війні, а також у відношенні до російських та турецьких військ.

Ще до початку російсько-турецької війни у «Слові» можна було знайти статті з підтримкою втручання Російської імперії у внутрішні справи Порту. Як приклад наведемо статтю Івана Ем. Левицького «Полум'сяць и крест», у якій йдеться про війну сербів та чорногорців проти Османської імперії: «Сербы и Черногорцы хватили за оружие въ цели освобожденія своихъ братьей, Болгарь, Герцоговинцевъ и Боснійцевъ, изъ под бисурманского ига; подвиг ихъ встрѣтили, если не правительства, то народы просвѣщенной Европы съ большымъ сочувствіемъ, преимущественно народъ русскій, не щадящій ни денегъ, ни своей жизни. Многіи тысячи храбрыхъ Русскихъ оставляють все, что только сердцу дорого, на попеченіе своего отечества, а сами спѣшуть на поле славы, чтобы положить свою жизнь за освобожденіе своихъ братьей по вѣрѣ и крови...»²⁶. Тут видно, що боротьба проти Османської держави розцінювалась як боротьба за віру, у якій слов'яни демонстрували «братську» допомогу одне одному. На думку автора, у цій боротьбі крапку мала поставити Російська імперія. Можна підсумувати, що такі статті певною мірою готували читача до сприйняття майбутнього конфлікту.

Велика частина галицької інтелігенції опинилась під впливом ідей польського слов'янофільства та російського панславізму. Незважаючи на те, що ці ідеї відрізнялись одна від одної, роль галицьких українців була однаковою – допомогти витіснити суперників, тобто турків, з ідеальної уявної слов'янської території²⁷.

Народовці по-іншому ставилися до ролі Російської імперії у цьому конфлікті. Ще до війни «Правда» не раз небезпідставно нагадувала читачам, що доречно сумніватись у безкорисливості Росії відносно балканських християн: «Можна дуже похибуватись о ширости славянофільства офіційної Росії...»²⁸. Редакція газети дотримувалась своїх поглядів і тоді, коли вже розгорілася війна. Цитуючи угорську газету «Карпаты», «Правда» стверджувала, що захист релігії для Росії – це тільки ширма, яка прикриває імперські амбіції²⁹.

«Правда» показувала читачам, що в Російсько-турецькій війні можна вболівати лише за поневолених християн, які жили під зверхністю султана. Наголошувала, що поневолені християни Османської імперії стали вільними самі, а не за допомогою

²⁴ Правда. 1876. № 16. С. 682.

²⁵ Война обь освобожденіи славянъ. Слово. 1877. № 45. С. 2.

²⁶ Левицькій І. Полум'сяць и крестъ Слово. 1876. № 108. С. 1.

²⁷ Середа О. Між польським слов'янофільством та російським панславізмом. Сприйняття та розвиток слов'янських ідей серед українських (руських) громадських діячів південно-східної Галичини у 60-х роках XIX століття. Львів. *Українознавчі розвідки. Working Papers in Ukrainian Studies*. 2012. Вип. 1. С. 38–42.

²⁸ Правда. 1876. № 16. С. 682.

²⁹ Правда. 1877. № 10. С. 392.

російських військ, які служать абсолютистській державі³⁰. Неприязнь відчувалася і до Російської держави з її формою правління, відповідно і до дій її армії.

«Слово» та «Правда» помітно відрізнялися тим, якого значення надавали релігії у цьому конфлікті. «Слово» вважало, що це війна християн проти магометанців, а Російська імперія – визволителька християн. Ще до війни редакція «Слова» писала, що найкращим способом покращити життя християн на території Порту буде інтервенція російської армії³¹. Як йшлося вище, у статті «Полум'сяць и крест» Левицький висловився про війну чорногорців та сербів проти Османської імперії досить емоційно й упереджено: «Исповѣдники св. креста, съ мечемъ въ руцѣ, стоятъ противъ исповѣдниковъ полум'сяца; первыхъ одушевляеть народное ихъ сознание и св. вѣра, вторыми руководить только непонимаемый ними фанатизмъ религіиный. Крестъ, символъ свѣтла и спасенія, стоитъ противъ полум'сяца, князя ночи и символа тьмы. Сербы и Черногорцы хватили за оружје въ цели освобожденія своихъ братьей, Болгарь, Герцоговинцевъ и Боснійцевъ, изъ под бисурманского ига...»³². Автор спростив конфлікт і звів його причини суто до релігії, оминувши соціальні, економічні та політичні проблеми.

На відміну від «Слова», «Правда» не виражала симпатії жодній з ворогуючих сторін. Автори сприймали цю війну не як боротьбу християн проти мусульман, а радше як протистояння двох імперій. Загалом це уявлення відповідало тодішнім реаліям та напрямку зовнішньої політики Росії. Головним ретранслятором російських панславистичних ідей на Балканах був Микола Ігнат'єв, який з 1864 р. до 1877 р. обіймав посаду посла Російської імперії в Константинополі. Його бачення культурних і релігійних аспектів покращення долі слов'ян зводились до збільшення впливу Росії в Південно-Східній частині Європи³³. Ставлення редакторів «Правди» до цієї війни добре ілюструє цитата: «Пішло инакше: европейська дипломатія, замість уможливити народам Турції скинути с себе тяжке и огидне ярмо підданства, и на місці перегнилої Турції поставити живі, здорові народи, трібувала удержати неможливу Турцію и маневрувала так зручно и щасливо, аж подала Росії можливість ба майже конечність прийняти роль Єдиного опікуна турецьких християн и в тій ролі – засудити Турцію. Чи Россия дійсно щирий опікун турецьких Славян? Чи вона мала право зачинати війну с Турцією в имя гуманності и свободи? Нам здається цілком ясною річею, що тільки той має право виступати в обороні якоїсь ідеї, хто сам тую ідею визнає...»³⁴. Тут можна підсумувати: редакція «Правди» підтримувала думку, що перш ніж захищати слов'ян за кордоном, треба забезпечити дотримання їхніх прав у межах власної імперії. Без кардинальних змін в національній політиці Російської імперії це лише переслідування власних геополітичних цілей, у яких слов'яни виконують роль простого інструмента.

Поміж донесень з лінії фронту на сторінках «Слова» можна було побачити описи ворогуючих армій, що яскраво засвідчували упередженість «Слова» у висвітленні цього конфлікту. У газеті російську армію подавали як визволителів і завжди

³⁰ Правда. 1877. № 8. С. 311.

³¹ Слово. 1876. № 17. С. 1.

³² Левицький И. Полум'сяць и крестъ. *Слово*. 1876. № 108. С. 1.

³³ Sumner B. Russia and Slavism in the Eighteen-Seventies. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1935. № 18. P. 46.

³⁴ Холодний вітер російсько-турецької війни. *Правда*. 1877. № 10. С. 384.

намагались описувати її в позитивному ключі. Ще до початку бойових дій у «Слові» з'явилися тенденції до романтизації російського війська. Як приклад можна навести замітку про баши-бузуків (добровольців з найвіддаленіших регіонів Османської імперії). Вони були недисциплінованими і зажили поганой слави через злочини проти мирного населення³⁵. В кінці опису етнічного походження баши-бузуків «Слово» підсумувало: «Мы упоминали только о главныхъ элементахъ, изъ коихъ состояли баши бузуки; но читатель долженъ знать, что въ етотъ составъ входили всѣ изверги, а иногда и каторжники, которые попадались на глаза правительству³⁶. Водночас у цьому повідомленні «Слово» так описувало російських вояків: «И такъ где проходили русскія войска, никто, кроме непріятели, не могъ пожаловаться; а упрекать ухъ в грабежъ, разбоѣ и вообще въ чемъ неуль крупномъ и серіозномъ – не мыслимо»³⁷. Редактори намагались показати яскравий контраст між «благородними» російськими військами та турецькими «варварами» баши-бузуками. Як інший приклад можна використати таку цитату: «Изъ кармановъ москалей-бояровъ, сыпались червонцы, какъ вода изъ крановъ»³⁸. Тут ідеться про те, що російські офіцери, купуючи щось у місцевих, не скупились на гроші й не забирали товари силою. Наголошуючи на різниці між російськими і турецькими військовими, редакція «Слова» проводила недоречне порівняння офіцерів – еліти російської армії, та баши-бузуків – найбільш маргіналізованої частини османського війська, що свідчить про упереджене ставлення до Османської імперії у цьому конфлікті.

Варто зауважити, що дуже часто джерелом інформації для русофілів були російські газети³⁹. Об'єктивність таких джерел сумнівна, враховуючи цензуру в Російській імперії.

Русофільські періодичні видання при висвітленні конфлікту 1877–1878 рр. були на боці Російської імперії з кількох причин. Одна з них – релігійні переконання. Цілком логічно, що русофіли більшу прихильність виявляли християнам, ніж мусульманам. Окрім цього, русофіли в попередні роки активно підтримували визвольні рухи боснійців⁴⁰, чорногорців⁴¹ та болгар⁴².

У роки війни (1877–1878) заміток у «Слові», що стосувались російської армії, стало більше. Основною метою цих текстів було зображення культурної прірви між російським та османським військом. Прикладом слугує стаття «Турецкіє плѣнныя въ Тирновѣя», присвячена показовому допиту близько 800 турецьких полонених у місті Тирнові, серед яких були рядові солдати, офіцери та один імам. У замітці йшлося, що російські військові їх добре годували і ставились до них поблажливо, водночас звинувачували турків в обезголовленні російських солдат. На запитання про те, чи був наказ обезголовлювати ворогів, турецький імам відповів: «Я не могу оспаривать

³⁵ Drury I. The Russo-Turkish war 1877. P. 49.

³⁶ Баши-бозуки. *Слово*. 1876. № 79. С. 1.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Українські часописи Львова 1848–1939 рр. С. 41.

⁴⁰ Вѣсти изъ заграницы. *Слово*. 1876. № 36. С. 4.

⁴¹ Востокъ. *Слово*. 1870. № 19. С. 3

⁴² Рѣзня въ Болгаріи. *Слово*. 1876. № 89. С. 3.

єтого, но достовірно извѣстно, что подобного приказанія дано не было»⁴³. Це один із багатьох прикладів «висвітлення» турецьких злочинів на сторінках «Слова».

Антигуманним діям турків була присвячена окрема рубрика «Турецькій жестокості» зі звинуваченням турецького війська й адміністрації у злочинах проти мирного населення. Таку критику виділяли жирним шрифтом, наприклад: «Госпиталь со всѣми ранеными, русскими и болгарскими, был сожженъ»⁴⁴. Як доказ жорстоких дій турецького війська щодо поранених полонених, «Слово» наводить доповідь російському державному канцлеру: «Прибыв на поле битвы для уборки тѣлъ убитыхъ въ сраженіи 12-го октября при Телишѣ вашихъ солдатъ лейбъ-гвардіи Егерского полка, засвидетельствовали, что всѣ тѣла были обнажены и даже съ нихъ сняты металлическіе нашейные крестики»⁴⁵.

Редакція «Слова» намагалась не акцентувати уваги на армії Порту. Зазвичай повідомляли суху статистику з поля бою. Детальні описи розміщували здебільшого тоді, коли йшлося про злочини турецької армії. Увагу акцентували на баши-бузуках, хоча кістяком турецької армії була регулярна піхота, набагато важливіша на полі бою⁴⁶. «Слово» також оминало увагою справді важливі недоліки турецького війська, наприклад, катастрофічний брак офіцерів з військовою освітою⁴⁷.

Русофільське «Слово» відкидало будь-які спроби звинуватити росіян у військових злочинах. Британського посла в Константинополі, який доповідав про звірства російських солдатів, редактори «Слова» піддали жорсткій критиці. Посла звинувачували в тому, що він користується неправдивими донесеннями турецького уряду і замовчує інформацію про турецькі злочини⁴⁸. «Слово» не могло визнати факту злочинів проти цивільного населення з боку військ Російської імперії. Тому видання ігнорувало такі теми, як вбивство цивільних мусульман у районі болгарської частини Радопських гір, де жорстокість російських військ спричинила опір місцевого населення вже після підписання перемир'я між Росією та Портою⁴⁹.

Редакція «Слова» намагалась глорифікувати образ воїнів однієї зі сторін конфлікту, а саме росіян та їхніх союзників – болгар. Варто виокремити проблему репрезентації болгарських воєнних злочинів. Коли населення Болгарії дізналося про просування російських військ, на території краю спалахнули повстання. Групи повстанців атакували турецькі слабозахищені військові обози, невеликі групи турецьких військ, а головне – цивільне мусульманське населення регіону⁵⁰. Про насилля, вчинене болгарами, «Слово» мовчало. Спираючись на все зазначене, припускаємо, що редакція «Слова» намагалась поляризувати образ Російсько-турецької війни. Можна підсумувати, що русофіли, як симпатичні православ'я, закономірно висловлювали

⁴³ Турецкіє плѣнные въ Тирновѣ. *Слово*. 1877. № 87. С. 1.

⁴⁴ Турецькій жестокості. *Слово*. 1877. № 96. С. 1.

⁴⁵ Там само. № 123. С. 1.

⁴⁶ Drury I. The Russo-Turkish war 1877. P. 6.

⁴⁷ Erickson U. A Military History of the Ottomans. P. 178.

⁴⁸ Турецькій жестокості. № 96. С. 1.

⁴⁹ Yavuz H., Sluglett P. War & Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin. Salt Lake City: University of Utah Press, 2011. С. 513–517.

⁵⁰ Erickson U. A Military History of the Ottomans. P. 186.

підтримку росіянам, наголошуючи, що єдиним шансом на визволення цих народів є втручання Росії⁵¹.

Іншим було ставлення народовців до російських військ. Насамперед «Правда» звернула увагу не тільки на злочини турків, а й росіян. Ось що пише газета з цього приводу: «Після офіційних донесень турецьких, також і кореспондентів німецьких, французьких, англійських і американських газет, мали і російські війська допускатись лютостей на беззбройних музулманах. Однак інші кореспонденти англійські і англ. Аташе в російській головній квартирі ... заперечують сеє»⁵². У цій же замітці згадано про беззаконня, яке чинили турки: «З другої ж сторони сконстатовано варварське поступованє турецьких жовнівів против ранених Россиян...»⁵³.

Різницю між русофілами та народовцями помітно також у ставленні до турецьких військових. «Правда» виявляла ще менше зацікавлення турецькою армією, ніж «Слово». Упродовж 1877–1878 рр. описи турецького війська траплялися значно рідше, порівняно з 1876 р., коли Порту втягнулась у війну проти Сербії та Чорногорії. Характеризуючи турецьких командирів у російсько-турецькій війні, «Правда» писала: «... турецькі полководці доказали, що вони вміють битися, але ні один з них не оказав великої стратегічної або хоч тактичної спосібності»⁵⁴.

Народовці, які відчували окремішність від росіян та «русского міра», у своєму виданні не могли симпатизувати Російській імперії. Редактори усвідомлювали становище наддніпрянських українців та інших народів імперії, тому вважали, що Росія не підходить для ролі визволительки слов'ян і що подекуди вона нічим не краща від Османської імперії. Ось як, до прикладу, «Правда» описала Росію: «Политична неволя “отъ финскихъ хладныхъ скаль до пламенной Колхиды”, пригнетене мислі “од Молдаванина до Фина”, винищенне народа податками и тягарами, стиснине народної просвіти всілякими чиновничими мірами, релігійна нетерпимість, вкиданє до вязниць тисяча молодежи, котра не була глуха на недолу народа – от що представляє политична Россия...». Редакцію «Правди» турбувало становище наддніпрянських українців, відповідно лунала критика державного устрою Росії як імперії. Чого не було у «Слові», яке ідеалізувало Росію як державу та її суспільний устрій.

Як підсумок, можна зазначити, що Російсько-турецька війна збурила інтерес в авторів галицьких періодичних видань. Цей конфлікт зацікавив і русофілів, і народовців, був висвітлений не тільки в міжнародній хроніці, а й в аналітичних статтях. Основна відмінність в поглядах на війну полягала в тому, що русофіли прямо підтримували Російську імперію в конфлікті, а народовці більше переймались долею слов'ян, що жили на території Порти. Незважаючи на розбіжності у ставленні до Російської імперії, видання народовців і русофілів дотримувались єдиної позиції щодо військових злочинів турків та становища християн на теренах Османської імперії.

⁵¹ Вѣсти изъ заграницы. С. 4.

⁵² Правда. 1877. № 16. С. 632.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. № 17. С. 671.

REFERENCES

- Berezovska, T. (2010). Protystoiannia peterburzkoi ta moskovskoi presy kintsia 70-kh – seredyny 80-kh rr. XIX st. shchodo zovnishnopolitychnoi oriiantatsii Rosii. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]*, 107, 75–78 [in Ukrainian].
- Blokhin, V. (2013). Russko-turetskaia voina (1877–1878 hh.) v otrazhenii britanskoi periodicheskoi pechati. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yurydicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 38, 22–27 [in Russian].
- Drury, I. (1994). *The Russo-Turkish war 1877*. London: Osprey Publishing [in English].
- Erickson, U. (2009). *Military History of the Ottomans*. Santa Barbara: ABC-CLIO [in English].
- Kochukov, S. (2011). *Russko-turetskaia voina 1877–1878 gg. v osveshchenii periodicheskoi pechati Rossii*. Saratov: Nauka [in Russian].
- Kosarev, S. (2012). *Russko-turetskaia voina 1877–1878 gg. v otsenkakh rossiiskoi i angliiskoi periodicheskoi pechati*. Briansk [in Russian].
- Kutsyi, I. (2008). Ukrainofilska techiia halytskoi istoriohrafii XIX st: kontseptualizatsiia istorychno-tsyvilizatsiinoi identychnosti. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 18, 32–46 [in Ukrainian].
- Langer, W. (1956). *European Alliances And Alignments (1871–1890)*. New York [in English].
- Manakhova, A. (2019). Nekotoryie osobennosti osveshcheniia russko-turetskoi voiny 1877–78 hh. v presse Velikobritanii. *Vestnik Moskovskoho universiteta*, 3, 163–180 [in Russian].
- Orlevych, I. (2020). Ukrainski tovarystva, partii, yikhni lidery ta pytannia natsionalnoi samototozhnosti. In *Rus, Malorosiia, Ukraina: halytski ukraintsi u poshukakh vlasnoho imeni (XIX – persha polovyna XX stolit)* (pp. 103–123). Lviv: Lohos [in Ukrainian].
- Pravda. (1876), 15, 593 [in Ukrainian].
- Pravda. (1876), 16, 682 [in Ukrainian].
- Pravda. (1876), 23, 921 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 8, 311 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 10, 384 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 10, 392 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 16, 632 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 17, 671 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 19, 734–737 [in Ukrainian].
- Pravda. (1877), 45, 2 [in Ukrainian].
- Romaniuk, M. (2001). *Ukrainski chasopysy lvova 1848–1939*. Lviv [in Ukrainian].
- Sereda, O. (2012). Mizh polskym slovianofilstvom ta rosiiskym panslavizmom. Spryiniattia ta rozvytok slovianskykh idei sered ukrainskykh (ruskykh) hromadskykh diiachiv pidavstriiskoi Halychyny u 60-kh rokakh XIX stolittia. *Ukrainoznavchi rozvidky. Working Papers in Ukrainian Studies*, 1, 38–42 [in Ukrainian].
- Shaw, S. (2002). *History of the Ottoman empire and modern Turkey*. New York [in English].
- Slovo. (1876), 17, 1 [in Ukrainian].
- Slovo. (1876), 36, 4 [in Ukrainian].
- Slovo. (1876), 79, 1 [in Ukrainian].

- Slovo. (1876), 81, 2 [in Ukrainian].
Slovo. (1876), 89, 3 [in Ukrainian].
Slovo. (1876), 108, 1 [in Ukrainian].
Slovo. (1876), 125, 1 [in Ukrainian].
Slovo. (1877), 70, 3 [in Ukrainian].
Slovo. (1877), 87, 1 [in Ukrainian].
Slovo. (1877), 96, 1 [in Ukrainian].
Slovo. (1877), 123, 1 [in Ukrainian].

Sumner, B. (1935). Russia and Pan Slavism in the Eighteen-Seventies. *Transactions of the Royal Historical Society*, 18, 39–56 [in English].

Veryha, V. (1996). *Narysy z istorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Lviv [in Ukrainian].

Yavuz, H. (2011). *War & Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*. Salt Lake City [in English].

Roman KUSHPETA

*PhD Student at the Department of Modern History of Ukraine
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1518-5429>
e-mail: rkushpeta@ukr.net*

THE IMAGE OF THE RUSSO-TURKISH WAR IN THE PRESS OF UKRAINIANS OF HALYCHYNA IN THE LAST THREE DECADES OF THE 19TH CENTURY

The Russo-Turkish War of 1877–1878 was in the spotlight of European journalism. Periodicals of Ukrainians of Halychyna could not ignore it. The events of the war were described by magazines that had a section of international chronicles, specifically russophile «Slovo» and ukrainophile «Pravda». Each of these periodicals in its own way represented the war. The main difference in the coverage of the conflict was the attitude towards the Russian Empire. «Slovo» was on the side of Russia. The magazine promoted the idea that Russia was the only state that could liberate the Slavic peoples enslaved by the Ottoman Empire. «Slovo» used Russian periodicals as sources of information about the war and often simply projected their vision of events onto the Halychyna reader. «Pravda», like «Slovo», was concerned about the future fate of the Slavs who inhabited the Ottoman Empire. Unlike «Slovo», «Pravda» did not sympathize with the Russian Empire and did not see it as a state liberator of the Slavs. «Pravda's» editors believed that the Slavs should win their better future on their own, not by the intervention of one of the empires. The editorial board of «Slovo» as well as the editorial board of «Pravda» interpreted the events of the Russo-Turkish war based on the positions of their political views. Newspapers before the war had a formed attitude to the hostile empires and projected it on their readers already in times of military confrontation. Despite the contradictions in the attitude to the Russian Empire, the editors of «Pravda» and «Slovo» took about the same position on the role of the Ottoman Empire in this conflict. Both newspapers criticized the Ottoman Port for violating Slavic rights, and drew attention to Turkish war crimes in Bulgaria.

Keywords: press of Halychyna, «Slovo», «Pravda», Russo-Turkish War of 1877–1878.

УДК 94(477)821.161.209

<https://doi.org/10.33402/zuz.2021-17-102-118>

Вікторія ВОЛОШЕНКО

кандидат історичних наук

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Національного транспортного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

e-mail: antgrej@gmail.com

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ У КОМУНІКАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ДІЯЧІВ «СПРАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОПУЛЯРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

На основі аналізу епістолярної і літературної спадщини Агатангела Кримського окреслено інтелектуальні контакти вченого у сфері створення, поширення та рецепції українських популярних видань. Доведено, що його персональний досвід комунікацій у «справі української популярної літератури» був спертий на модифіковані просвітницькі практики українських інтелектуалів Наддніпрянщини і Галичини попереднього періоду. У дослідженні вказано шляхи потрапляння А. Кримського до української інтелектуальної спільноти. Схарактеризовано невдалу спробу наслідування народницьких практик «ходінь в народ». Відзначено, що форми інтелектуальних контактів із галицькими діячами (обмін рукописами і друкованими виданнями, співпраця у видавничих питаннях, матеріальна підтримка просвітницьких інституцій тощо) залишались актуальними для оточення А. Кримського на початку ХХ ст. Наголошено, що опубліковані в «Зорі» його статті про популярні видання з вербальними і візуальними символами, придатними для націєтворення, вкладались в інтелектуальну традицію рецепції просвітницьких книжок. Водночас А. Кримський першим виніс на суспільний розгляд проблему української комерційної друкованої продукції, проблематизував поняття «популярна література». Констатовано, що в листовних, публіцистичних і особистих комунікаціях формувалося експертне середовище з обговорення мови, змісту та художнього оформлення рукописів і вже виданих книжок.

Виявлено, що, обертаючись у громадських колах, науковець володів інформацією про цензурні ухвали та перебування українських рукописів. У традиціях громадівців поєднував мовознавчі пошуки з просвітницькою діяльністю. Піклуючись про мовну стандартизацію, підготував посібник з української граматики. За матеріалами епістолярію, серед українських інтелектуалів Наддніпрянщини, з якими науковець комунікував у «справі популярної літератури», переважали діячі, пов'язані з громадськими колами Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Одеси. Водночас частина цих просвітників була активістами українського політичного руху початку ХХ ст.

Ключові слова: інтелектуальні комунікації, Агатангел Кримський, Наддніпрянська Україна, Галичина, українські інтелектуали, українська популярна література, ідентичність.

На зламі XIX–XX ст. однією з ознак належності до комунікаційного середовища українських діячів, заангажованих у конструювання національної ідентичності, була просвітницька діяльність. Активність зі створення, поширення та обговорення українських популярних книжок мала виразне суспільне забарвлення, надто в Наддніпрянській Україні, де, за відсутності рідномовної освіти, читання залишалось головним засобом націєтворення. Форми громадської взаємодії були закладені інтелектуалами Наддніпрянщини і Галичини у 1840–1880-х роках, утім, наскільки актуальними вони були для нового покоління українських просвітників? Серед джерел, що оприявнюють мікроісторичний зріз персонального досвіду потрапляння до комунікаційного простору української спільноти та реалізації просвітницьких амбіцій, особне місце належить епістолярній і літературній спадщині знаного сходознавця, мовознавця, письменника Агатангела Кримського¹.

Просвітницька діяльність вченого не залишалась непоміченою за його життя². Надалі відомості про неї не були актуалізовані аж до 1990-х років, коли літературознавиця Соломія Павличко, характеризуючи модель націоналізму науковця, привернула увагу до його прагнень популяризувати українську літературу, відзначивши взаємодію з Борисом Грінченком, редактором львівської «Зорі» Володимиром Левицьким (Василем Лукичем), редактором російського «Этнографического Обозрения», українським етнографом Миколою Янчуком та московським лубочним видавцем Євгенієм Губановим³. У 2010-х роках авторки студій українського комерційного книговидання побіжно згадували про А. Кримського як аналітика лубочних видань⁴. У фокусі уваги цієї розвідки – виявлення в епістолярному і літературному доробку А. Кримського

¹ Джерельну базу статті сформували: опубліковане листування А. Кримського (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / відп. ред. О. Д. Василюк; гол. ред. Л. В. Матвеева. Київ, 2005. Т. 1. (1890–1917). 499 с. (Серія «Наукова спадщина сходознавців»); Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. / ред. кол.: І. К. Білодід, О. І. Ганусець, О. І. Дей, М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 1: Листи (1890–1917). 547 с.); його публіцистичні виступи з тематики української популярної літератури (Хванько Кримський [Кримський А.]. Українсько-руські видання московських лубочників. *Зоря*. 1890. Ч. 21. С. 335; Кримський А. Про лубочну українську літературу. *Зоря*. 1893. Ч. 17. С. 340–341; Ч. 18. С. 361–362.) та літературні твори, героями яких були новоявлені українофіли-просвітники (Кримський А. В народ! (Побрехенька без тенденції). У Львові: З друкарні Товариства імени Шевченка, 1892. 46 с.; Кримський А. Повістки і ескізи з українського життя. Коломия; Львів: Друк. М. Білоуса і В. Манецкого, 1895. 4, ІУ, 332, 2 с.; Кримський А. Михайло Комар. *Закоханій в українське слово: до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова*: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян, ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2016. С. 5–19. (Серія «Одеса в іменах і документах»)).

² Грінченко Б. А. Е. Крымский, как украинский писатель. *Киевская старина*. 1903. № 1. С. 115–134.

³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ: Основи, 2016. С. 263, 291–292.

⁴ Кароєва (Соломонова) Т. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд. *Вісник книжкової палати*. 2014. № 2. С. 30–34; Voloshenko V. Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People». *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective* / ed.: D. Atkinson, S. Roud. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2019. P. 223–251.

відомостей про інтелектуальні комунікації вченого у «справі популярної літератури»⁵ (сфері створення, поширення та рецепції українських популярних видань).

У листах до Олександра Огоновського та Бориса Грінченка Агатангел Кримський пояснював, що його спонукало до «служіння народу». Демократичні погляди у нього сформувались під час навчання в Колегії Галагана, де відчув «різність соціальних становищ та класів» і почав розмірковувати про соціальну нерівність, захопився народницькими ідеями Дмитрія Писарева (Дмитрия Писарева)⁶.

Тоді ж А. Кримський остаточно визначився з національним самоототожненням. Комунікаційними містками до «українства» стали закоханість у мову та читання.

Майбутній вчений усвідомлював роль виховання в родині, де батько був «загальнорусом за пересвідченням»⁷. Денаціоналізації, на його думку, мала сприяти й освіта: «Адже ж уся система виховання, освіти, тягне до того, що українець мусить загубити українську душу. Він рідко-порідко нашує такого інтелігентного українця, який думав би не на російській, а на українській мові, а коли так, то виходить, що він *de facto* є росіянин, дарма що в жилах його плине українська кров»⁸. За визнанням А. Кримського, виховання «не встигло» зробити з нього росіянина, бо «українство вросло в мене органічно, без мого відома»⁹. Хоч і «кровинки української» не мав, але від матері – «української польки (дуже простої жінки)» – змалку чув українську мову¹⁰. Пізніше наголошував на визначальній ролі мови у формуванні національної самосвідомості цілого покоління українців. 31 грудня 1903 р. у листі до російського етнографа Всеволода Міллера (Всеволода Миллера) вчений описав враження від знайомства з поеткою Христею Алчевською. Дивлячись на її розкішне вбрання, «витончено ніжні ручки і риси обличчя, які засвідчували повне відчуження від демосу», а також на присутніх на зібранні київського літературно-артистичного клубу вчених, бюрократів, фінансистів, поміщиків тощо, думав про силу «національного духу», який захоплює «людей, зовсім далеких від простого народу», які мали б обрусити, але «вернулись» до народу «хоча б за мовою». Цю «блискучу красуню» назвав «однією з самих активних патріоток», яка повернула до українства свою мати – відому просвітницю, редакторку «Что читать народу», «дуже погану малороску»¹¹.

Перебуваючи в Колегії Галагана («закритій школі, трохи з українським духом»¹²) під впливом свого вчителя словесності, громадівця Павла Житецького, майбутній вчений зацікавився україністикою¹³. У колі нових знайомих вчився орієнтуватись у просторі українських видань, формував уявлення про способи інтелектуальних контактів в українському світі. Від студентів-українофілів довідався «про Галичину», читав багато українських книжок, але поки «не з ідеї, а через те, що цікавився змістом».

⁵ Кримський А. Михайло Комар. С. 5–19.

⁶ Епістолярна спадщина... С. 76–85.

⁷ Там само. С. 77.

⁸ Там само. С. 126.

⁹ Там само. С. 160–167.

¹⁰ Там само. С. 76–85.

¹¹ Хоменко Володимир. Агатангел Кримський, якого знаємо. Київ: АртЕкономі, 2019. С. 10.

¹² Епістолярна спадщина... С. 76–85.

¹³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... С. 18.

Усвідомлено ідентифікував себе як українця після читання праць Михайла Драгоманова. Тоді «забув колишні переконання і засвоював все, що читав *«по-українськи!* [тут і далі авторський курсив, – В. В.] Байдуже зміст! Аби по-українськи!». За його згадками, прочитане мало «святість догмата»¹⁴. У листовній сповіді Б. Грінченку А. Кримський пояснював засвоєні з літератури складові цього «догмату», які намагався втілити в життя після переїзду для подальшого навчання до Москви 1889 р. «Патріот до фанатизму», він вважав, що весь час мав присвячувати «Україні» – тобто мові («першій ознаці національності»). Він читав етнографічні й філологічні праці, цікавився «нашою літературою», почав листування з галицькими інтелектуалами¹⁵.

У березні 1890 р. у листі до Івана Франка Агатангел Кримський засвідчував значення галицьких часописів як комунікаційного осередку для згуртування наддніпрянців, які усвідомлювали себе українофілами. До редакційних колегій львівських видань звертались «майже усі знайомі» з Колегії Галагана, але відповіді від редакторів отримували рідко. Студент А. Кримський «звик», що для налагодження зворотного зв'язку треба було писати мінімум тричі, і дякував редактору «Народу» за відповідь («першу виїмку» з «правила»)¹⁶. За спостереженням Омеляна Прицака, рідна сім'я була для А. Кримського чужою, тому він «створив свою названу сім'ю, головне листовно»: П. Житецький «заступав йому батька», а письменники Б. Грінченко й І. Франко «стали його братами-сповідниками»¹⁷. Заочне знайомство з Б. Грінченком відбулося 1891 р. у ході мовознавчих дискусій, які розгорнулися на шпальтах «Зорі» і «Правди»*. Зав'язалося вагоме для А. Кримського писемне спілкування, про що він повідомляв О. Огоновському: «Я не знаю, що я робив би, якби не листи дорогого Василя Чайченка, котрий відносився до мене наче брат рідний»¹⁸.

Агатангел Кримський надзвичайно цінував листовне спілкування із засновником «Діла» Дем'яном Гладилевичем, який заохочував його розвивати літературний талент. Отримавши в подарунок річник «Зеркала» за 1889 р., вподобав часопис і почав надсилати туди свої переклади. Інтелектуальні комунікації через обмін часописами і книжками були поширеним явищем. Так, у 1890 р. Агатангел Кримський дякував Володимирові Левицькому за надіслану частину календаря «Зеркало», у липні 1893 р. – Михайлу Павлику, який дістав потрібні йому числа «Народа» та «Хлібороба»¹⁹.

Не відразу склалася взаємодія А. Кримського з редакторами «Зорі», які не взяли до друку його першу «довжезну» повість «На чужім ґрунті», лише згодом погодились оприлюднити один із перекладів²⁰. Активно співпрацювати з «Зорею» почав після того, як редакцію очолив В. Левицький. У різні часи також дописував до «Правди», «Життя і Слова», «Буковини», «Дзвінка» й «Літературно-наукового вістника». Визнавав, що,

¹⁴ Епістолярна спадщина... С. 76–85.

¹⁵ Там само. С. 85–106.

¹⁶ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 7–8.

¹⁷ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... С. 8.

* 1891 р. у відповідь на статтю Б. Грінченка «Галицькі вірші», вміщену у «Правді», надрукував у «Зорі» свою першу мовознавчу розвідку «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові».

¹⁸ Епістолярна спадщина... С. 160–167.

¹⁹ Там само. С. 34, 160.

²⁰ Там само. С. 160–167.

надсилаючи «овочі нестиглої музи» до галицьких часописів, увішов до «русько-українського літературного товариства»²¹. За сприяння галицьких інтелектуалів видавав свої праці. Зокрема, «Повістки і ескізи» допоміг надрукувати М. Павлик, оповідання «В народ!» побачило світ завдяки співпраці з Товариством імені Шевченка. У 1899 р. отримав від Володимира Гнатюка книжки, видані заснованою 1898 р. у Львові Українсько-руською видавничою спілкою, і вже у червні 1900 р. повідомляв йому про бажання скористатися з друкарських можливостей Спілки для видання збірки «Пальмове гілля»²². Зі свого боку А. Кримський намагався матеріально підтримати українські культурні інституції у Львові. Щемне відчуття залишають описи збирання «копійок» за здачу обережно розрізаних штемпельних конвертів. Накопичивши «якийсь карбованець», надсилав до Галичини «на яке-небудь добре діло», купував книжки для бібліотек «Просвіти» та Товариства ім. Шевченка. Книгозбірні «Просвіти» дарував власні друковані твори, допомагав пересилати книжки Б. Грінченка. Із заснуванням київської «Просвіти» планував передати «чимало книжок із своєї бібліотеки» до її бібліотечного фонду²³.

У 1889 р. молодий українолюб, окрім літературних занять, шукав практичної діяльності, повсякчас запитував себе: «Чи ж є яка користь мужикам з твого патріотизму?». На його погляд, справжній патріот мав приносити «безпосередню користь Україні», працюючи для українського «простого народу». А. Кримський спробував копіювати просвітницькі практики народників – на вакаціях «пішов в народ» читати українські твори селянам і міщанам. Невдовзі з болем згадував, що, не розуміючи селянських потреб і не вміючи «витолкувати селянам їх права», намагався «будити в народі національну самосвідомість та вчити моралі», «заводив патріотичні, ентузіастичні розмови». Дійшов висновку, що така праця потребувала тривалої підготовки. Назвав «ненормальністю» просвітянські претензії неука, який засвоїв зміст кількох книжок, але не мав власних пересвідчень²⁴.

Спостереження щодо універсальності моделі потрапляння до українського комунікаційного середовища і реалізації себе неофітами А. Кримський виніс у суспільний дискурс. У серії оповідань («В народ!», «Перші дебюти одного радикала», «Сирота Захарко» та «Історія однієї подорожі»²⁵), надрукованих 1892–1895 рр. на Галичині, зобразив тип свіжоспечених просвітників, які заповзято намагалися довести своє українолюбство. За десять років Б. Грінченко, рецензуючи ці оповідання, підтверджував висновок товариша, що такі діячі ідею служіння Україні сприймали як релігійно забарвлений «символ віри», який треба було «проповідувати»²⁶.

Для головного героя оповідання «В народ!», «панича» Павла Котовича, комунікаційними каналами до української спільноти стало прослуховування українських пісень в обробці Миколи Лисенка; усне спілкування з кількома українофілами, від яких «нахапався систематичніших думок про національність»; приписи «галицького

²¹ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 75.

²² Епістолярна спадщина... С. 286–287, 304–305.

²³ Там само. С. 85, 121, 333–334, 386–387, 419–422.

²⁴ Там само. С. 85–106.

²⁵ Крымский А. В народ!.. 46 с.; Кримський А. Повістки і ескізи...

²⁶ Гринченко Б. А. Е. Крымский, как украинский писатель. С. 125.

часопису» про «народну величність»; оповіді «української часописі» про побутування в народі переказів про «батька Тараса». Взірцем «об'єднання з народом» став Радюк – герой «Хмар» Івана Нечуя-Левицького: Котович цитував його промови і мавпував дії. Поза літературою не уявляв просвіти «народу» та стратегій комунікації з українофілами (планував написання суспільно-психологічного роману «Туга України», який би підніс його ім'я «високо над всякими Мирними, Франками, та Левицькими»). Приміряючи на себе образ «народного діяча», герой А. Кримського вірував у «чудовні наслідки» читання селянам творів Тараса Шевченка, був певний своєї місії доносити до народу «правду» та вчитися мови «з народних уст». Засвоїв він і, на його думку, належні «українофілам» засоби невербальної комунікації з народом: для поїздки до села «вирядивсь» – напнув українську сорочку та смушову шапку, підперезав штани паском, а в кишеню, «відповідно приписам Радюка», поклав «Наймичку».

В образі Котовича А. Кримський показав сучасників, які не розуміли, що вкладати в поняття «народ» і як це співвідносити з уявленнями про «любов до України». Спостерігаючи за міщанами, Котович вирішив, що «попсованих містом» («погань») не можна віднести до «народу». Зібрався шукати «справжніх українців» на селі, визнаючи, що досі любив мову та абстрактний народ, а не мужиків: «За те-ж від тепер любити-му вже й остатних. – Я демократ». У майбутньому романі планував назвати селянок «гостелюбними доньками України», але після невдалих спроб спілкування з ними («Ви, десь, із дураків, або що?») обкраяв поняття «народу» з гендерного боку. Комунікативним бар'єром стали його незрозумілі промови, невідповідність поведінки і одягу. Їхнім чоловікам Котович вибачив навіть побої, бо вже придумав епіграф до свого роману: «Обніміте же, брати мої, найменшого брата». Однак під час сварки швидко перейшов з української на російську, змінив патетичні промови («я ваш брат») на засвоєні соціальні й національні стереотипи: «Я вам не ваш брат – пора прекратить эту комедию!», «Мужики, ви подлие! Хахли ви, безмозглие!», «Ах ви, хама-мазепи». Остаточно розчарувався у «братерстві з селянином», коли його прийняли за злодія баштанники, яким, подібно до Радюка, хотів читати «Наймичку». Тоді вирішив, що мова існує не лише для мужиків: «Я інтелігент, а по нації я Українець, – очевидно, я повинен кохати рідну мову... Хай собі, хто хоче, пнеть ся до витвореня мужицкої держави, а я не буду: треба бути реалістом, а не божевільним фантастом. А мою неньку Україну я кохатиму палкіше од усіх»²⁷. Не зрозумівши «народу», Котович з легкістю видалив демократизм зі свого «символу віри», що автор оповідання вважав неприпустимим.

Переосмислюючи просвітницький досвід братчиків та громадівців, А. Кримський на початку 1890-х років зафіксував появу різних практик його застосування, окресливши тип українофілів, чия любов до «України» зводилась до зовнішнього наслідування окремих «догм», включно з «просвітництвом». Згадуючи про власні спроби неусвідомленого втілення у життя вичитаного в книжках, він вже через кілька років «червонів» за «дряпання» віршиків та «чудернацьких повісток» про Україну, невдалі спроби повчати селян²⁸. Надалі А. Кримський не виокремлював «просвіти народу» як спеціального напрямку своєї громадської діяльності. При тому його теоретичні пошуки і практичні кроки у «справі української популярної літератури»

²⁷ Крымский А. В народ!.. С. 15, 21, 26, 29, 34.

²⁸ Епістолярна спадщина... С. 85–106.

відображали його наукові (мовознавчі, літературознавчі та етнографічні) зацікавлення і політичні устремління; розвивали наявні інтелектуальні традиції; сприяли нав'язанню нових контактів.

У 1890 р. А. Кримський завдяки В. Левицькому, потрапив у гущу інтелектуальних дискусій щодо українських популярних видань. За попередніх редакторів письменнику-початківцю часопис не подобався («самісінька мертвота»)²⁹. Натомість В. Левицького через «ревність» до справи назвав «особистістю, з котрої мусить бути задоволений і усякий галичанин, і ще більше – українець». Саме цей «незвичайний редактор»³⁰ спонукав А. Кримського збирати інформацію про друковану продукцію, яка містила українські вербальні та візуальні символи й могла бути придатною для націтворення. Внаслідок цієї колаборації на початку 1890-х років на шпальтах «Зорі» з'явилися дописи А. Кримського про українські вистави та цикл статей «Ілюстрована Україна» зі «списом українських малюнків», вміщених у російських ілюстрованих часописах «Новь», «Живописное Обзорение», «Звезда», «Север» та «Всемирная иллюстрация». У матеріалах циклу науковець схарактеризував способи репрезентації українських сюжетів для аудиторії цих видань: відзначив випадки підміни українського «антропологічного типу» російським та особливості редакційної політики укладання коментарів до малюнків із привласненням та орієнталізацією української теми («милий жанр, напоминающий нам родную Малороссию»³¹). Зібрані матеріали спровокували подальше зацікавлення популярними візуальними зображеннями на українську тематику, наприклад, фотографіями або оформленням друкованих видань³². З іншого боку, репродукції світлин з видами українських архітектурних пам'яток пізніше використовували в дидактичних цілях для пропагування української історико-культурної спадщини в українських часописах, зокрема «Селі».

У руслі цих досліджень В. Левицький порадив А. Кримському зібрати і проаналізувати українські видання московських лубочних книгарів.

Огляди українських популярних просвітницьких книжечок і раніше з'являлися на сторінках галицьких часописів. У другій половині 1880-х років Михайло Комаров аналізував друковані популярні твори у загальних та спеціальних оглядах української літератури. На шпальтах часопису з'являлися рецензії на науково-популярні брошури й дискусійні матеріали. Статті А. Кримського про українські лубки³³ привернули увагу до нової проблеми – існування комерційної української популярної друкованої продукції, зробивши її предметом спеціальних досліджень і обговорень. Обраний А. Кримським спосіб каталогізування та аналітичного опису українських лубків став референтним у рецепції змісту подібних видань³⁴. Вже у грудні 1890 р. на сторінках

²⁹ Епістолярна спадщина... С. 160–167.

³⁰ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 9–13.

³¹ Там само. С. 9–13; Епістолярна спадщина... С. 36–38, 160–167.

³² Сластион О. Современные фотографо-этнографические альбомы. *Киевская Старина*. 1900. № 1. С. 29–36; Петлюра С. Украинский отдел на выставке произведений печати. *Украинская жизнь*. 1912. № 9. С. 76–78.

³³ Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... С. 335; Кримський А. Про лубочну українську літературу...

³⁴ Бібліогр. огляд див.: Каросва (Соломонова) Т. Українська лубочна книга... С. 30–34; Voloshenko V. Cheap Print... P. 223–251.

«Киевской Старины» тему підхопив Іродіон Житецький. У 1891 р. Б. Грінченко написав до «Зорі» статтю про лубочні малюнки на українські сюжети, а в 1891–1892 рр. підняв тему українських лубків у програмовій статті про напрями розвитку українського популярного книговидання³⁵. Один із засновників Харківської громади Григорій Андрійович Коваленко (Г. Коваленко-Коломацький) писав про «українську лубочну літературу» у 1905 р. Долучились до розробки теми російський літературознавець Михайло Сперанський (Михаил Сперанский) та його учень, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту Володимир Данилов (Владимир Данилов).

У статтях про українські лубочні видання А. Кримський чи не першим увів до українського суспільного дискурсу визначник «популярні» видання, дистанціювавшись від поширеної в Російській імперії дефініції «видання для народу», яка підкреслювала станові відмінності у призначенні друкованої продукції. Він розділяв позицію Б. Грінченка³⁶ і своїх «ровесників» щодо потреби «однієї спільної літератури для народу та інтелігенції»³⁷, ще 1893 р. висноував: «Інтелігенція повинна дбати тільки про синтаксис народний, а не звужувати свій круговид до народного. Нехай краще народ розширює свій спосіб думання та приєднується до нашого»³⁸. Водночас обидва просвітники розглядали популярні книжки як особливий тип видань, визнавали потребу спеціальних навичок у написанні та обробці текстів, підготовці їх до друку, оздобленні ілюстраціями, поширенні тощо. На відміну від Б. Грінченка, який видання, призначені для масового читача, довгий час визначав і як «народні», і як «популярні», А. Кримський у листах і публічному просторі послуговувався виключно останньою дефініцією. Можна припустити, що аудиторію «популярних видань» визначав передусім за рівнем читацької компетентності та матеріальної спроможності. З часом запропоноване ним поняття набуло поширення, зокрема серед наддніпрянських активістів українського руху³⁹.

Мовознавчий і літературознавчий підхід А. Кримського до розгляду українських лубочних видань з акцентом на їхній фольклорній складовій резонував із дослідженнями старовинних пісенників, здійсненими у 1880-х роках Миколою Янчуком, етнографом Чеславом Нейманом, істориком Олексієм Маркевичем; у 1900-х роках – Борисом Грінченком, етнографами Володимиром Каллашем і Віктором Василенком, а також філологом, редактором «Киевской Старины» (1893–1906) Володимиром Науменком⁴⁰.

Інтелектуальні комунікації здійснювались у поєднанні епістолярних, літературних і персональних контактів. Принаймні до лютого 1892 р. А. Кримський не був особисто знайомий з Б. Грінченком («як не знає його й більшість киевлян»⁴¹). Зі згаданого кола науковців А. Кримський в Москві спілкувався з М. Янчуком («чудовою

³⁵ Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки. *Зоря*. 1891. 1 (13) січня. С. 15–17; 15 (27) січня. С. 37–38.

³⁶ Там само.

³⁷ Епістолярна спадщина... С. 248–254.

³⁸ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 128–132, 134.

³⁹ Див., зокрема: Залізняк М. Українська популярна література в 1909 р. *Літературно-науковий вістник*. 1910. Кн. 12. С. 588–595.

⁴⁰ Бібліогр. огляд див.: Voloshenko V. Cheap Print... P. 223–251.

⁴¹ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49.

людиною», «до того, й українцем»), який надав йому для аналізу власну колекцію українських лубочних видань. Натомість А. Кримський допомагав йому налагодити взаємодію з В. Левицьким. Останньому в 1891 р. повідомив про «прихильну згадку» про «Зорю», зроблену М. Янчуком у редакційному йому «Етнографическом Обозреніи». Своєю чергою просив надіслати рецензію на надруковане в «Ділі» оповідання М. Янчука «Пилип-Музика» (сам не попросить, «скромний і про себе говорить неохоче»)⁴². Саме А. Кримський у 1890 р. подав В. Левицькому і московську адресу В. Каллаша. У 1894 р. через В. Каллаша науковець спілкувався з П. Житецьким про укладання історичного словника української мови, стосунки з цензурними органами⁴³ тощо. Співпраця з В. Науменком теж розгорталася в мовознавчій та видавничій площині⁴⁴. У листах А. Кримський не згадував про головування В. Науменка у Київському товаристві грамотності (1897–1908), як і не повідомляв про належність до цього товариства кооператора та просвітника Тихона Осадчого, чії праці рецензував⁴⁵ та популяризував. У грудні 1892 р. надіслав Б. Грінченку його книжку «Козацький батько Палій», за виникнення потреби (очевидно, для поширення) обіцяв ще 10 примірників⁴⁶. З книгознавчих питань А. Кримський зустрічався з М. Сперанським⁴⁷.

Тоді ж А. Кримський вирішив утілити давню мрію про укладання і випуск серії українських популярних книжечок. Не тільки його, а й «цілу нашу московську громаду» до цієї думки підштовхнули згадані полемічні дописи Б. Грінченка у «Зорі» (1891). Складним виявився пошук потенційних авторів рукописів: «ніхто з тутешніх українців не міг зложити нікаторої книжки *задля народу*» – «популярно та ще й у рамках цензурного дозволу»⁴⁸. Спираючись на зв'язки у громадівських колах⁴⁹, А. Кримський намагався «роздобути» рукописи «у Києві». Звертався з персональними проханнями: просив дозволу на друк одного з творів І. Франка (за умови ухвалення цензурою); вів перемовини з Іваном Липою та О. Кримським. Останній відповів, що «задля простого люду в його нема нічогосінько підхожого»⁵⁰.

В умовах обмежень на друк українських популярних книжок українські інтелектуали використовували будь-які можливості для їхнього видання, обмінюючись інформацією про ухвалені цензурою рукописи. Так, від київських «знайомих» А. Кримський, як мінімум, від січня 1891 р. знав про перебування у них деяких рукописів Б. Грінченка. У листах до письменника А. Кримський пояснював, як йому «болить» ця справа, запропонував надати для друку свої твори: «... поки що Ви *єдиний* письменець, од к(от)рого можна сподівати(ся) заповоги задля нашого видавництва». Просив надсилати «усе, що

⁴² Епістолярна спадщина... С. 45–46, 125.

⁴³ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 9–13, 159–160.

⁴⁴ Епістолярна спадщина... С. 347–348.

⁴⁵ Грінченко Б. А. Е. Крымский, как украинский писатель. С. 118.

⁴⁶ Епістолярна спадщина... С. 134.

⁴⁷ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 121–122.

⁴⁸ Епістолярна спадщина... С. 55; Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49.

⁴⁹ Так, у червні 1891 р. А. Кримський переслав до львівської «Просвіти» примірник виданих потай від автора лекцій Володимира Антоновича, заборонених до читання в університеті (Епістолярна спадщина... С. 49–50).

⁵⁰ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49; 55–56; Епістолярна спадщина... С. 55.

масте», включно з рукописами, які знаходилися «в Києві». А. Кримський не приховував зацікавленості в налагодженні співпраці з Б. Грінченком – досвідченим фахівцем в укладанні книжечок, організації «правильного українського лубочного видавництва» та веденні «діла систематично»⁵¹. Ініціатива була успішною, невдовзі активіст повідомляв у листі до І. Франка, що «помагати творами» погодились Б. Грінченко, М. Загірня і «другі деякі українці»⁵². Нав'язавши співпрацю з чернігівським просвітителем, А. Кримський використав видавничі потуги лубочної фірми Є. Губанова для випуску у світ низки праць Бориса Грінченка і Григорія Квітки-Основ'яненка. Обрані до друку твори класика популяризатори попередньо відредагували, видаливши «москалізми».

Соломія Павличко віднесла Агатангела Кримського до культурних націоналістів гердерівського типу, який надавав надзвичайно важливого значення мові, поєднуючи націєтворчість з мовознавством і сприймаючи філологію як «націоналістичну практику»⁵³. Враховуючи найширші читацькі горизонти, А. Кримський відстоював думку, що в літературній мові треба використовувати лексику, що вживається по всій Україні. Заразом був переконаний, що літературну мову варто очистити від «кацапізмів» і «полонізмів», не видумувати нових, «кованих» слів⁵⁴.

У традиціях громадівців А. Кримський поєднував мовознавчі пошуки з просвітницькою діяльністю, продовживши працю з підготовки посібника з української граматики. Цю роботу розпочав ще Трохим Зіньківський, якого в питаннях мовознавства консультував М. Комаров – укладач українського словника «Уманця й Спілки» (результату колективних зусиль громадівців), до речі, зібраний матеріал для цього словника також надсилав А. Кримський⁵⁵. Хоча Т. Зіньківський не завершив своєї «Граматики», його текст, що зберігався у Б. Грінченка, використали в подальшій роботі над посібником. У жовтні 1899 р. В. Антонович просив надати його на місяць для продумування програми української граматики – «не научної, но практической», яку задумали укласти старогромадівці. Про перебування рукопису в Б. Грінченка дізнався від одного зі спільних знайомих (Михайла Комарова або Олександра Кониського⁵⁶). Про свій інтерес до напрацювань Т. Зіньківського Б. Грінченку повідомляв і А. Кримський⁵⁷. Восени 1905 р. науковець написав «коротку історію звуків української мови, починаючи з XI віку», яку планував додати до першої частини своєї граматики⁵⁸. До друку посібника приступив 1906 р., плануючи слідом за розробкою «більш научного» курсу (для учнів старших класів гімназій та семінарій) укласти ще й «архипопулярний курс задля простих людей». Намір підготувати «популярну» українську граматику Б. Грінченко назвав «просто чудовим»: «Сього дуже, дуже треба!»⁵⁹. Весь наклад

⁵¹ Епістолярна спадщина... С. 40–41, 55.

⁵² Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 46–49.

⁵³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... С. 263, 285.

⁵⁴ Епістолярна спадщина... С. 45–46, 104.

⁵⁵ Там само. С. 160–167.

⁵⁶ Кіраль С. «Апостол молодій Україні» (Т. Зіньківський та його доба – в листуванні з М. Комаровим і Б. Грінченком). *Слово і час*. 2002. Вип. 9. С. 52–60.

⁵⁷ Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 132, 134.

⁵⁸ Епістолярна спадщина... С. 386–387.

⁵⁹ Там само. С. 381–382.

«Української граматики», яку друкував власним коштом, А. Кримський подарував київській «Просвіті». Був упевнений, що книжка «розійдеться швидесенько». Однак вимагав, щоб примірники членам товариства продавали, а не роздавали «*дурно*, oprіч членів президіума». Весь дохід планував спрямувати «на матеріальне збагачення “Просвіти”, щоб вона мала із чого друкувати видання спеціально для простого народу, та т. ин., отжеж, кожен дурно подарований комусь примірник буде втратою задля популярних видань»⁶⁰.

Агатангел Кримський і Борис Грінченко, обертаючись посеред громадівців, добре знали Михайла Комарова не тільки як мовознавця, але й як автора та аналітика популярних видань, посередника в їх пересилці, друзі, проведенні через цензуру тощо. Так, саме М. Комаров у 1891 р. надіслав В. Левицькому для видання рукописи Б. Грінченка «Колоски» та «Серед крижаного моря»⁶¹. У 1896 р. А. Кримський надрукував у «Зорі» статтю, в якій висвітлив комунікаційні та просвітницькі заслуги діяча. Високо оцінив його популярні праці 1870-х років («дуже відрадісне явище у нашій простонароднім письменстві»), які і через двадцять років не втратили авторитетності «в справі популярної літератури». Підкреслив громадський характер діяльності М. Комарова та «інших земляків», які заходилися «коло складання й видання популярно-наукових книжок для простого люду», «зв’язавшись з київською українською громадою»⁶².

З відомих українських просвітників 1860–1880-х років А. Кримський і Б. Грінченко надзвичайно цінували здобутки П. Куліша. У руслі його практик співпрацювали у питаннях адаптації і видання кращих творів фольклору, української і світової писемності. Зусилля з популяризації перекладів творів світової літератури кореспондували з діяльністю громадівців Олени Пчілки і Михайла Старицького. А. Кримський охоче відвідував родину Косачів⁶³. Натомість в одному з листів несхвально відгукувався про те, що М. Старицький друкував свої твори у «ворожій українському письменству» «вуличній» газеті «Московській Листокъ»; спротив викликала і мова драматурга у цих дописах – «мова московських лубочників»⁶⁴. Так свого часу П. Куліш серед українських письменників виокремлював «антиукраїнських» і тих, чії твори «звелись на московщину, писану ніби українщиною»⁶⁵. На вияви гібридної ідентичності українців звертали увагу і А. Кримський, і Б. Грінченко. У серпні 1899 р. вчений у листі до товариша обурювався панегіричною промовою Дмитра Багалія на честь російського методиста Дмитра Іловайського (Дмитрия Илловайского)⁶⁶. Для Б. Грінченка така поведінка українського історика не була новиною: «Ви його особисто не знаєте? Якби знали, то не дивувались би»⁶⁷. У своєму листуванні товариші в різних контекстах

⁶⁰ Епістолярна спадщина... С. 376, 395–396.

⁶¹ Возняк М. До діяльності Михайла Комарова. *Бібліологічні вісті*. 1927. № 4. С. 40.

⁶² Кримський А. Михайло Комар... С. 5–19.

⁶³ Епістолярна спадщина... С. 281–283, 355.

⁶⁴ Там само. С. 262–270.

⁶⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. Перша часть. Львів: З друкарні В. А. Шийковського, 1912. С. 180, 187, 194.

⁶⁶ Епістолярна спадщина... С. 284–285.

⁶⁷ Там само. С. 289–292.

згадували не тільки Дмитра Багалія, а й Миколу Сумцова⁶⁸, але безвідносно до їхньої діяльності у Харківському товаристві грамотності.

В активному діалозі А. Кримський і Б. Грінченко обговорювали рукописи і вже видані книжки. Обидвоє були впевнені, що читачі популярних (дешевих, доступних) видань мали отримувати якісний контент. Радилися з приводу наповнення збірок, призначених для «народного читання» (вираз Б. Грінченка); дискутували про видані українські читанки. Поміж іншого, висловлювали критичні зауваги щодо першої частини «Рускої читанки для высших клас школ средних» (1892) Олександра Барвінського⁶⁹. З користю для української справи намагалися використовувати знайомства з російськими науковцями та просвітниками. Так, у березні 1900 р. А. Кримський просив Б. Грінченка надіслати свою працю «Народные спектакли» російському літературознавцю Олексію Веселовському (Алексею Веселовскому), який планував робити покликання на книжку у своїх роботах. У середині 1890-х років товариші з метою видання і популяризації українських видань співпрацювали з активістом російського просвітницького видавництва «Посредник» Іваном Горбуновим-Посадовим⁷⁰. Користуючись знайомством з українським народником Григорієм Мачтетом, який під час нетривалого перебування у Москві працював у місцевому комітеті грамотності, у 1892 р. А. Кримський саме в нього дізнавався, чи можна було скористатися видавничими можливостями комітету для друку українських популярних книжок. Г. Мачтет обіцяв зробити доповідь на засіданні президії і був впевнений у позитивному рішенні. Утім, співпраця не відбулася, бо комітет не мав власної книготорговельної мережі⁷¹.

До «справи української популярної літератури» Б. Грінченко й А. Кримський залучили і молодого медика Григорія Олексійовича Коваленка, який під час 1890–1895 рр. працював у клініці Московського університету. У 1891 р. А. Кримському сподобались його ілюстрації до книжечки Б. Грінченка «Колоски» – «гарної» навіть з «надвірного боку»⁷², то невдовзі запросив його до графічного оформлення обкладинки повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка⁷³, яку видав через фірму Є. Губанова в 1893 р. У квітні 1895 р. А. Кримський повідомив московську адресу художника своєму товаришу⁷⁴, за протекції якого Г. Коваленко того ж року отримав посаду секретаря міської управи Чернігова. За зізнанням Б. Грінченка, він «завсігди досі дбав про те, щоб стягати до Чернігова своїх людей, які блукають по чужині, клопотавсь через впливових знайомих, щоб добути їм посади», то й «притулив» Г. Коваленка, «скористувавшись з помочі одного доброго чоловіка, впливового і до мене прихильного», так намагався відплатити за допомогу, яку «давав мені у виданнях». Перебуваючи в Чернігові,

⁶⁸ Там само. С. 311, 340–341.

⁶⁹ Там само. С. 115, 225–226, 248.

⁷⁰ Там само. С. 225–226; 295–297; Кримський А. Ю. Твори: у 5-ти т. С. 131.

⁷¹ Епістолярна спадщина... С. 58.

⁷² Там само. С. 43–44.

⁷³ Юренко О. П. Коваленко Грицько. *Енциклопедія історії України*. Київ: «Наукова думка», 2007. Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kovalenko_G

⁷⁴ Епістолярна спадщина... С. 191–192.

Г. Коваленко видав власні науково-популярні книжечки медичної тематики та серію портретів українських гетьманів і письменників. З друком йому знов-таки «пособив» Б. Грінченко⁷⁵. На зламі ХІХ–ХХ ст. Г. Коваленко був відомим в українських колах популяризатором медичних та історичних знань, рецензентом популярних книжок, розміщував, зокрема, свої аналітичні розвідки на шпальтах галицьких видань. Пізніше став одним зі співорганізаторів часопису «Рідний край» та Полтавської «Просвіти»⁷⁶.

У листуванні А. Кримського є свідчення й про інші контакти вченого з відомими українськими літераторами і просвітниками. У жовтні 1901 р. на його прохання Б. Грінченко надіслав адреси Гната Хоткевича, Дніпрової-Чайки (Людмили Василевської-Березіної), Олени Юхименко, Грицька Григоренка (Олександри Судовщикової-Косач)⁷⁷. У листуванні немає згадок про мету спілкування з цими діячами, але всі вони мали відношення до створення або поширення українських популярних видань. Г. Хоткевич у середині 1890-х років заснував харківський гурт з видання «народних» книжок. Дніпрова-Чайка, відома дитяча письменниця, стояла у витоків харківської громади, дописувала до галицьких видань. Її «Хрестоносець» був серед перших видань «Віку». Письменниця Олександра Судовщикова-Косач мала родинні зв'язки з Косачами і товариські – з родинами Христини Алчевської та Олександри Єфименко. Проживаючи у Харкові, вона була активісткою Харківського товариства грамотності. Олена Юхименко в Петербурзі брала участь у роботі Благодійного товариства, після переїзду до Одеси видавала релігійну літературу «для народу»⁷⁸.

За відомостями епістолярію А. Кримського, принаймні з 1904 р. він контактував з українським письменником і просвітником Олексієм Коваленком (за його посередництва шукав переписницю з «пишучою машинкою»). Зрештою інформацію про переписницю йому передав Василь Доманицький⁷⁹ – кооператор, просвітник, автор науково-популярних праць та аналітичних оглядів української популярної літератури. Щодо О. Коваленка, то від 1905 р. він активно займався видавничою діяльністю, уклав український декламатор «Розвага» (виходив у Києві в 1905–1906 рр. та 1908 р.), до якого долучив твори знаних і молодих українських письменників і поетів. У травні 1906 р. А. Кримський писав молодому редактору, що йому не сподобався вибір поезій до першого видання збірки. Він відмовився робити зауваги до плану «новітнього» видання, а на прохання подати «щось нове» запропонував своє недруковане оповідання «Коло дзеркала». Також порадив вмістити до «Розваги» переклади віршів Сафо («річ світової слави») ⁸⁰.

Агатангел Кримський був знайомий і зі співзасновником «Віку» Сергієм Єфремовим («людиною симпатичною»). З ним обговорювали способи проведення українських рукописів крізь цензурні лещата. Для налагодження контактів з Санкт-Петербурзьким

⁷⁵ Епістолярна спадщина... С. 289–292.

⁷⁶ Юренко О. П. Коваленко Грицько...

⁷⁷ Епістолярна спадщина... С. 326–327.

⁷⁸ Волошенко В. «Велика кишеня»: мережева громадська взаємодія у фінансуванні українських просвітницьких видань Наддніпрянщини (1894–1905). *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею) /* наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 64–109.

⁷⁹ Епістолярна спадщина... С. 351–355.

⁸⁰ Кримський А. Ю. Твори: в 5-ти т. С. 397–398.

цензурним комітетом вдавались до допомоги Олександра Лотоцького, ще одного співзасновника «Віку», у подальшому – активіста Благодійного товариства. У листопаді 1901 р. «кияни» (тобто діячі «Віку» на чолі з С. Єфремовим) хотіли друкувати ухвалені цензурою повісті А. Кримського, але автор «випрохав рукопис сюди до себе, щоб виправити мову». Збірку «Из повисток и эскизов» він 1904 р. видав у Москві, але за посередництва С. Єфремова та Б. Грінченка брошурував книжки у київській друкарні П. Барського. Весь наклад подарував «Видавничій Спілці» («Віку»). Видання було швидко розкуплено, тому невдовзі передав ще вісім примірників до книгарні «Киевской Старини», що для нього було «те саме», що «Вік». У січні 1906 р. через Б. Грінченка просив, щоби спілчани надіслали йому «Веселку» (одривний календар, випущений у видавництві «Вік» 1905 р.). С. Єфремов допомагав шукати потрібні йому числа «Світової Зірниці» та «Хлібороба»⁸¹.

Під час революції 1905–1907 рр. А. Кримський надзвичайно радів виходу перших українських періодичних видань, хвилюючись за їхню долю. Зокрема, радив С. Єфремову як редакторові «Нової Громади» не акцентувати міжредакційну полеміку з «Шершнем»: «... боюся, якби не вийшло, з полеміки, прикрого вражіння для новітніх українських читачів, що допіро знайомляться з українськими часописами... А в тім, хто зна! Може, якраз ота приперчена полеміка (писана, мусю сказати, дуже жваво й гумористично) найбільше придбає передоплатників і зацікавить новітніх читачів?»⁸².

Отже, аналіз епістолярної і літературної спадщини А. Кримського засвідчує, що його персональний досвід інтелектуальних комунікацій у «справі популярної літератури» був зіпертий на модифіковані просвітницькі практики українських інтелектуалів Наддніпрянщини і Галичини попереднього періоду.

Комунікаційні шляхи до української спільноти пролягали через зацікавлення мовою, читання українських видань, налагодження листовного, літературного та особистого спілкування з українофілами, громадівцями, галицькими інтелектуалами. Особливості особистісного становлення вченого визначили переконання у невід'ємності мовного і демократичного критеріїв належності до української спільноти.

Після невдалих спроб «ходінь в народ» А. Кримський зафіксував кризу народницької ідеології та виніс у суспільний простір проблему некритичної апропріації і мультиплікації просвітницького досвіду народників. Надалі науковець не виокремлював «просвіти народу» як спеціального напрямку своєї громадської діяльності. Активність з видання і рецепції українських популярних книжок була лише однією з іпостасей його «служіння» народу. Втім, він орієнтувався не на «простий народ», а на «народ» у сенсі нації – без гендерних і соціальних винятків. Просвітницький почерк вченого відображав його наукові зацікавлення і політичні устремління.

Матеріали листування А. Кримського доводять, що для нього й інших українолюбів у першій половині 1890-х років галицькі часописи зберігали роль комунікаційних центрів консолідації української інтелектуальної спільноти. Форми інтелектуальних контактів з галицькими діячами та інституціями (обмін рукописами і друкowanними виданнями, співпраця у видавничих питаннях, матеріальна підтримка просвітницьких

⁸¹ Епістолярна спадщина... С. 315, 327–328, 347–348, 351–354, 366, 368–370.

⁸² Там само. С. 368–370.

інституцій тощо) залишались актуальними у взаємодії наддніпрянських просвітників і на початку ХХ ст.

Опубліковані в «Зорі» статті науковця про популярні видання з вербальними й візуальними символами, придатними для націєтворення, вкладались в інтелектуальну традицію рецепції українських просвітницьких книжок. Водночас А. Кримський першим виніс на суспільний розгляд проблему комерційної української популярної друкованої продукції, проблематизував поняття «популярна література». Наслідком полемічних виступів у «Зорі» стала спільна з Б. Грінченком реалізація проєкту з випуску серії популярних книжок у московському комерційному видавництві. При підготовці текстів до друку просвітники вичищали лексику, яка сприяла формуванню інонаціональної ідентичності. До роботи над проєктом намагалися залучити представників київської, московської, одеської громад, радилися з І. Франком.

У становленні А. Кримського визначною була роль діячів київської громади – П. Житецького і М. Драгоманова. Обертаючись у громадських колах, у 1890 р. – на початку 1900-х років А. Кримський мав доступ до інформації про можливості отримання цензурної ухвали для українських рукописів, координацію зусиль з їхнього зберігання та видання. У традиції громадівців вчений поєднував мовознавчі пошуки з просвітницькою діяльністю. Підносив комунікаційну функцію мови у згуртуванні української спільноти. Піклуючись про мовну стандартизацію, підготував посібник з української граматики.

Серед українських інтелектуалів Наддніпрянщини, з якими науковець комунікував у «справі популярної літератури», переважали діячі, пов'язані з громадськими колами Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Одеси. Водночас частина цих просвітників були активістами українського політичного руху початку ХХ ст. Не відділяючи просвітницької діяльності від загальної громадської постави, А. Кримський чутливо ставився до виявів гібридної ідентичності українських активістів.

У перспективі подальших досліджень видається доцільним розгляд стосунків А. Кримського з Б. Грінченком та комерційними видавцями у налагодженні випуску українських популярних видань.

REFERENCES

Barvinskyi, O. (1912). *Spomyny z moho zhyttia* (Pt. 1). Lviv: Z drukarni V. A. Shyikovskoho [in Ukrainian].

Bilodid, I., Hanusets, O., Dei, O., Zhovtobriukh, M., Zasenka, O., & Zubkov, S. (Eds.). (1973). *Krymskyi, A. Yu. Tvory v piaty tomakh* (Vol. 5, Pt. 1). Kyiv: «Nukova dumka» [in Ukrainian].

Chaichenko, V. [Hrinchenko, B.]. (1891, Sichen 1 (13)). Populiarni knyzhky. *Zoria*, 15–17 [in Ukrainian].

Chaichenko, V. [Hrinchenko, B.]. (1891, Sichen 15 (27)). Populiarni knyzhky. *Zoria*, 37–38 [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. (1903). Krymskii, kak ukrainskii pisatel. *Kievskaiia Starina*, 1, 115–134 [in Russian].

Karoiyeva (Solomonova), T. (2014). *Ukrainska lubochna knyha yak riznovyd masovoi literatury: knyhozhnavchyi pohliad* [Ukrainian lubok as a kind of mass literature: bibliological view]. *Visnyk knyzhkovoï palaty*, 2, 30–34 [in Ukrainian].

Khomenko, V. (2019). *Ahatanhel Krymskyi, yakoho znaiemo*. Kyiv: ArtEkonomi [in Ukrainian].

Kiral, S. (2002). «Apostol molodoi Ukrainy» (T. Zinkivskyi ta yoho doba – v lystuvanni z M. Komarovym i B. Hrinchenkom) [«Apostle of young Ukraine» (T. Zinkivskyi and his time)]. *Slovo i chas*, 9, 52–60 [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1892). *V narod! (Pobrekhenka bez tendentsii)*. Lviv: Z Drukarni Tovarystva imeni Shevchenka [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1893). Pro lubochnu ukrainsku literaturu. *Zoria*, 18, 361–362 [in Ukrainian].

Krymskyi, Khvanko [Krymskyi, A.]. (1890). Ukrainsko-ruski vydannia moskovskykh lubochnykyv. *Zoria*, 21, 335 [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1893). Pro lubochnu ukrainsku literaturu. *Zoria*, 17, 340–341 [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1895). *Povistky i eskizy z ukrainskoho zhyttia*. Kolomyia; Lviv: Drukarnia M. Bilousa i V. Manetskoho [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (2016). Mykhailo Komar. *Zakokhanyi v ukrainske slovo: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. materialiv*, 5–19 [in Ukrainian].

Pavlychko, S. (2016). *Natsionalism, seksualnist, orientalism. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Petliura, S. (1912). Ukrainskii otdel na vystavke proizvedenii pechati. *Ukrainskaia Zhyzn*, 9, 76–78 [in Russian].

Slastion, O. (1900). Sovremennyye foto-graficheskyye albomy. *Kievskaya Starina*, 1, 29–36 [in Russian].

Vasyliuk, O., & Matveieva, L. (Eds.). (2005). *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941)* (Vol. 1). Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut skhodozhnavstva im. A. Krymskoho [in Ukrainian].

Voloshenko, V. (2019). «Velyka kyshenia»: merezheva hromadska vzaemodiia u finansuvanni ukrainskykh prosvitnytskykh vydan Naddnyprianshchyny (1894–1905) [«Big pocket»: network public interaction in financing Ukrainian educational publications of Dnieper Ukraine (1894–1905)]. In Orlevych I. (Ed.), *Tovarystvo «Prosvita»: v oboroni ukrainskoi identychnosti, dukhovnosti ta kultury (do 150-richnoho yuvileiu)* (pp. 64–109). Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Voloshenko, V. (2019). Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People». In Atkinson D., Roud S. (Eds.), *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective* (pp. 223–251). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing [in English].

Vozniak, M. (1927). Do diialnosti Mykhaila Komarova. *Bibliolohichni visti*, 4, 12–46 [in Ukrainian].

Yurenko, O. (2007). Kovalenko Hrytsko. In Smolii V. (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 4, p. 528). Kyiv: «Naukova dumka». Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kovalenko_G [in Ukrainian].

Zalizniak, M. (1910). Ukrainska populiarna literatura v 1909 hodu. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 12, 588–595 [in Ukrainian].

Viktorii VOLOSHENKO

PhD (History), Associate Professor

Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law

National Transport University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

e-mail: antgrej@gmail.com

AHATANHEL KRYMSKYI IN THE COMMUNICATION ENVIRONMENT OF «THE CASE OF UKRAINIAN POPULAR LITERATURE»

Based on the analysis of the epistolary and literary heritage of Ahatanhel Krymskyi, the intellectual contacts of the scientist in the field of creation, distribution and reception of Ukrainian popular publications are outlined. It is proved that his personal experience of communication in the «case of Ukrainian popular literature» was based on the modified educational practices of Ukrainian intellectuals of Naddnyprianshchyna and Halychyna of the previous period. The research indicates how A. Krymskyi got into the Ukrainian intellectual community. An unsuccessful attempt to imitate the populist practices of «Going to the People» is characterized. It is noted that the forms of intellectual contacts with Halychyna figures (for instance, exchange of manuscripts and printed publications, cooperation in prominent issues, and material support of educational institutions) remained relevant for review of A. Krymskyi in the early 20th century. It is emphasized that his articles published in «Zoria» on popular publications with verbal and visual symbols suitable for nation-building were part of the intellectual tradition of the reception of educational books. At the same time, A. Krymskyi was the first to bring to public attention the problem of Ukrainian commercial printed materials problematized the concept of «popular literature». It is stated, that in written, journalistic and personal communications an expert environment was formed to discuss the language, content and design of manuscripts and already published books.

It is found that circulating in public circles, the scientist had information about censorship decisions and the presence of Ukrainian manuscripts. In the traditions of the community, he combined linguistic research with educational activities. Taking care of language standardization, he prepared a textbook on Ukrainian grammar. According to the epistolary, among the Ukrainian intellectuals of Naddnyprianshchyna, with whom the scholar communicated in the «case of popular literature», dominated by figures associated with the public circles of Kyiv, Kharkiv, Moscow, St. Petersburg, Odesa. At the same time, some of these educators were activists of the Ukrainian political movement of the early 20th century.

Keywords: intellectual communications, Ahatanhel Krymskyi, Naddnyprianshchyna, Halychyna, Ukrainian intellectuals, Ukrainian popular literature, identity.

Володимир ПАШУК

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3536-1848>
e-mail: volparo@gmail.com*

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» У ВИДАННЯХ «ПРОСВІТИ». ПОСТАТІ ТА ЇХНЄ ТРАКТУВАННЯ

Зосереджено увагу на з'ясуванні характеру та способу трактування, виявлення відмінностей у подачі біографічних відомостей представників «Руської трійці» галицькими просвітянами у своїх виданнях. На основі аналізу опублікованих матеріалів, вміщених у двох збірниках творів (1908, 1913), проаналізовано спосіб викладу життєпису та характер оцінювання М. Шашкевича, Я. Головацького, М. Устияновича й І. Вагилевича.

Відзначено, що виклад біографічних даних мав відмінності, стосовно М. Шашкевича та Я. Головацького подано вступні частини, в яких окреслено їхній внесок у суспільний розвиток. Для цього проаналізовано стан і важливість української мови на тлі тогочасних політичних процесів та боротьбу за її запровадження у різних публічних сферах, насамперед у літературі. При цьому наголошено, що в Галичині народна мова мала ширше застосування, ніж у Наддніпрянщині, через її використання як мови навчання у шкільництві, публічному житті, міжособистісному спілкуванні в середовищі інтелігенції.

Життєписи представників «Руської трійці» містили дані про соціальне походження, дитячі роки, навчання, а також зацікавлення громадським і літературним рухом слов'янських народів та їхній вплив на молодих галицьких діячів. Відзначено позитивні риси характеру М. Шашкевича, зокрема його організаційні здібності і спроможність об'єднувати навколо себе молодь, талант до написання поезій, сміливість у діях. Також позитивно оцінено зусилля Я. Головацького, спрямовані на збирання усної народної творчості, етнографічні виправи, науковий доробок, що стосувався прогресивних зацікавлень. Основну увагу в характеристиці діяльності галицьких письменників у вказаних публікаціях зосереджено на зацікавленості семінаристами етнографією, збиранням пам'яток старовини. Окреслено їхні творчі зусилля, результатом яких став підготований та опублікований 1837 р. альманах «Русалка Дністровая» – перша спроба в Галичині запровадити народну мову як літературну.

Результати розвідки сприятимуть подальшим дослідженням громадсько-політичного руху в Галичині ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Товариство «Просвіта», М. Шашкевич, Я. Головацький, М. Устиянович, І. Вагилевич.

Актуальність нашої теми, її важливість та особливість зумовлена тим, що вона не досліджена й не висвітлена в наукових виданнях. Товариство «Просвіта» і причетне до його створення громадсько-політичне угруповання вважали себе послідовниками «Руської трійці» й давали оцінні судження попередникам, які на різних етапах життєвих перипетій займали неоднозначну громадсько-політичну позицію.

Метою статті є з'ясування характеру трактування представників «Руської трійці» галицькими просвітянами у своїх виданнях. Відповідно завдання передбачають: аналіз та характеристику матеріалів стосовно постатей вказаного осередку, окреслення суті та способу трактування окремих особистостей, з'ясування відмінностей у подачі біографічних відомостей.

Наукові праці, в яких було б розкрито зазначену тему, відсутні, хоч свої дослідження присвячували чільним діячам цього галицького осередку О. Петраш¹, Ф. Стеблій², М. Шалата³.

Відтак важливою для вивчення нашої теми є джерельна база, яку становлять матеріали біографічного характеру, вміщені у двох просвітянських виданнях, зібрання творів представників цього галицького громадського гурту, що побачили світ у 1906 р. та 1913 р. й були ідентичними за змістом. Тобто в обидвох виданнях використано один і той самий текст стосовно двох чільних діячів. Біографічні відомості про І. Вагилевича були вміщені лише у виданні за 1913 р. Враховуючи, що вказані збірки побачили світ на початку ХХ ст., коли товариство функціонувало орієнтовно 40 років і наближалось до півстолітнього ювілею, ми можемо вважати викладені у них міркування усталеними, а окреслені погляди про галицьких діячів такими, що виражали зрілі сформульовані судження у закінченому вигляді.

Важливим, з огляду на сказане є біографії чільних представників «Руської трійці»: М. Шашкевича, Я. Головацького й сподвижника М. Устияновича, опубліковані 1906 р. у першій збірці творів⁴. Це були невеликі за обсягом тексти, в яких лаконічно викладено життєпис і факти, які дозволяють з'ясувати трактування цих постатей.

Першою була вміщена біографія М. Шашкевича⁵, яка складалася зі вступної частини й біографічних даних. У вступній частині охарактеризовано епоху, в якій жив і творив чільний представник «Руської трійці», окреслено становище й політичні домінанти Галичини як чинник, що визначав статус народної мови. Наголошено, що Галицька Русь тривалий час була зв'язана з Польщею, сильний вплив якої зберігся навіть після приєднання її до Австрії. Також відзначено слабкий зв'язок зі східними українськими землями, оскільки в тому часі «Від Російської України Галичина відділена була строгим кордоном, австрійська германізація, при браку чисельного

¹ Петраш О. «Руська Трійця» Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький / ред. О. І. Корженевич. Київ, 1972. 152 с.

² Стеблій Ф. Сподвижник Маркіяна Шашкевича: Яків Головацький – діяч українського національного відродження. Львів, 2004. 96 с.; Стеблій Ф. Маркіян Шашкевич – провісник незалежності України. Львів, 2011.

³ Шалата М. Будителі «Руська Трійця» та її послідовники. Дрогобич. 2011.

⁴ Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького. Львів, 1906. 623 с. (Серія: Руська письменність. Т. III).

⁵ Маркіян Шашкевич. *Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького*. С. 5–8.

німецького елемента в краю, не могла сягати глибоко»⁶, і хоч завдяки Австрії русини мали більшу можливість «розвивати власне національне життя, вони так були пересякли польщиною, що не здужали з неї визволитися». Далі пояснено, що малося на увазі: «Руська шляхта вже давно спольщилася, так само і інтелігентніша часть міщанства, тай взагалі у просвітнійших русинів як світського так і духовного стану і мова домашня, і дух були польські; польська мова уживалася навіть у церковних проповідях по містах, як також у скудненькій письменности»⁷.

У наступному блоці цієї вступної частини схарактеризовано статус та роль церковнослов'янської мови, яка «вважалася властивою книжною мовою рускою, в котрій і викладали руські професори на львівському університеті (в роках 1787–1808) богословські приготовляючі науки для будучих руских священників, та друкувалися книжки для народних шкіл (катехизми і букварі)...»⁸, в яких, для зрозумілості, додавали народну мову. Далі наголошено, що це не мало успіху і практику використання чужого слова необхідно було замінити своєю живою мовою. Зазначено, що таку можливість «доказав Маркіян Шашкевич, і він для австрійської Руси має ще більше значення, як для російської Котляревський...»⁹, пояснено, що так потрібно вважати, бо в півавстрійській Русі народна мова, завдяки його почину, стала мовою не лише літератури, а також «домашнього і товариського життя ... життя публічного ... шкіл, і літератури наукової, чого ... в Україні не було тай по-части ще й доси нема»¹⁰. Завершивши в такий спосіб вступну частину, в якій окреслено значення діяльності М. Шашкевича на тлі тогочасних явищ, подано біографію поета.

Після звичних біографічних даних – народження, родинне коло, дитячі роки, навчання в гімназії з відзначенням його позитивних рис – наголошено, що до молодого Маркіяна «горнулися ... товариші», що він і навчався добре, і писав вірші польською мовою «особливо повиншований родичам». Далі описано навчання на філософських курсах духовної семінарії у Львові, з якої через порушення дисципліни він був виключений. Мусив сам себе забезпечувати, оскільки батько спересердя відмовив йому в підтримці. Акцентовано увагу на тому, що хоч «борба о хліб підривала його слабе здоров'я»¹¹, все ж, маючи свободу дій, він познайомився «з ширшою наукою і з світлими людьми поляками і чехами»¹². Відтак, довідавшись про слов'янське відродження, зокрема національний рух на літературно-науковому полі у сербів і чехів, а також пізнавши «руску» народну поезію і перші твори українських письменників, М. Шашкевич «загадав розбудити національне життя і серед русинів, а іменно утворити чисто народну літературу руску». Наступна частина розповіді стосувалася його діяльності.

Передусім відзначено, що він зібрав довкола себе «громадку товаришів, котрі зобов'язувалися словом честі трудитися ціле життя для добра руского народу». Вони «вписувалися в альбум» «Руска Зоря» та взяли собі слов'янські імена: Богдан,

⁶ Там само. С. 5.

⁷ Маркіян Шашкевич... С. 5.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 6.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

Володар, Всеволод, Мстислав (доречно вказати, що вони мали українське, а також і галицьке походження) та ін. Найближчі його товариші обрали собі такі імена: Я. Головацький – Ярослав, І. Вагилевич – Далибор, а сам М. Шашкевич – Руслан. Студенти стали називати товаришів «Руською трійцею».

Далі в характеристиці їхніх інтересів і діяльності вказано, що вони збирали народні пісні, досліджували народні звичаї, вишукували рукописи й пам'ятки старовини, вивчали свою мову й історію.

Після того йшли відомості про закінчення філософського факультету в 1833 р. і поновлення навчання у духовній семінарії, де також було організовано гурт товаришів. Підтримуючи ініціативу семінаристів відзначити день народження цесаря Франца І, Маркіян Шашкевич написав оду «Голос Галичан», яка стала першим поетичним твором, що був опублікований у 1835 р. народною мовою. Це справило велике враження на вихованців семінарії. Наступного року М. Шашкевич виголосив першу промову «рускою» мовою в музеї семінарії перед керівництвом закладу та гостями, а згодом і першу «руску» проповідь у церкві Святого Юра. Відтак частина семінаристів почала між собою розмовляти українською мовою.

Згадано і про задум разом із Я. Головацьким видати збірник поетичних і прозових творів «Зоря». Однак цензор, «зашкарупілий руский професор теології, не позволив»¹³, а поліція звернула увагу на М. Шашкевича та провела в нього безрезультатний обшук для виявлення заборонених книжок. Після того зазначено, що, частково змінивши рукопис «Зорі», «Шашкевич видав її 1837 р. в ... Будапешті під заголовком “Русалка Дністрова”, 900 примірників якої конфіскувала Львівська цензура (і знято з конфіскації аж у 1848 р.), а розійшлося між людьми лише 100 примірників, які були вислані до Відня».

В описі періоду після завершення навчання подано відомості про одруження і висвячення, працю пароха у Гумниськах, Нестаничах та Новосілках-Ліських. При тому зауважено, що єпископ Снігурський мав намір залишити здібного юнака в консисторії. А також вказано, що, попри складні життєві умови (злидні, захворювання) письменник не припиняв науково-літературної праці. Завершено біографію розповіддю про перенесення праху до Львова.

Другою постаттю, біографія якої вміщена в цьому ж виданні, був Я. Головацький¹⁴. Написана вона за тією ж структурою, що й попередня: спочатку вступна частина з коротким описом становища народної мови і сфер її впливу, після цього – лаконічний виклад життєпису товариша М. Шашкевича.

Спершу подано порівняльну характеристику становища української мови в Наддніпрянській Україні та Галичині. Зазначено, що «Нова письменність руска розвивалася інакше в Україні, а інакше в Галичині» і що на східних землях вона «була реакцією против московщини, отже і мусіла якнайбільше відокремлюватися від московської письменності»¹⁵. Хоч українські письменники старалися писати українською мовою і теми брали з народного життя, це не мало значних наслідків, оскільки

¹³ Маркіян Шашкевич... С. 8.

¹⁴ Яків Головацький. *Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького*. С. 67–70.

¹⁵ Там само. С. 67.

«Писання по українськи було не стільки об'явом почуття всенародної потреби, як радше або милою забавкою, або виразом неясного прив'язання до свого рідного, без якої дальшої цілі»¹⁶. При цьому зауважено, що російська мова й надалі залишалася мовою публічного й приватного життя навіть для українських письменників, її не використовували ні у школах, ні в церковних проповідях. Відтак підсумовано: «Українська письменність розвивалася, отже, довший час сама про себе, відірвана від життя і з невеликим впливом на життя»¹⁷, «держалася в тісних межах красної та популярної літератури, причім, правда, легше було заховати чистоту мови, хотя все таки при навичці до російщини годі було цілком встеречися чужого впливу»¹⁸.

Далі йшлося про Галичину, в якій «руска письменність була реакцією против польщини»¹⁹. Частина письменників прагнула дистанціюватися від польської мови, проте не вважала народну мову достатньою для письменства, чому сприяли закиди «з противної сторони», що трактувала «руску мову яко наріччя польської і відмовляно русинам права окремішньої народності»²⁰. Після цього охарактеризовано спрямування тогочасного руху, за яким галицьким русинам йшлося не лише про розвиток літератури, «але і о впровадження рускої мови на місце польської до всего життя: до дому, до товариства, до школи, до науки, до церкви, до життя публічного – се була й виразна свідома ціль ... перших писателів»²¹. Для того, щоби сформувати руску мову як книжну й придатну до письма і щоб її «якнайбільше відрізнити від польської, писателі хапали за церковно-слов'янщину», яка «вела скоро до російщини, до котрої ... пхали ще антагонізм до польщини та фальшиве, з недостаточного знання походяче поняття о рускій і російській мові, народності і історії, а вкінці також особистий вплив деяких росіян, особливо московського професора Погодіна»²². Усе це призвело до творення якоїсь штучної, книжної мови з поєднанням слів із різних мов, яка дедалі більше наближалася до російської. Після такого ретроспективного екскурсу в процес шукань вирішення мовного питання зауважено, що «Тій струї, котра майже 30 літ переважала в галицькій письменності, не вміли опертися навіть деякі зразу дуже щирі любителі рідного слова і найближчі товариші Шашкевича, якими були ... Яків Головацький і Никола Устиянович»²³.

Далі подано біографію Я. Головацького. У розповіді про його дитячі роки зазначено, що по-руски він навчився читати вдома після закінчення нормальної чотирикласної народної школи, а писати аж в гімназії, коли йому випадково потрапила в руки німецько-російська граматика, де був зразок скоропису, якого не знали ні його батько, ні сільський дяк. Звернено увагу на етнографічну діяльність, яку знаний сподвижник започаткував ще з гімназійних і студентських років. Вказано, що, навчаючись у львівській гімназії, він не лише співав з товаришами руські пісні, а й записував їх.

¹⁶ Яків Головацький... С. 67.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. С. 67–68.

¹⁹ Там само. С. 68.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само. С. 69.

Відзначено, що вже тоді, крім польських, дістав «Енеїду» І. Котляревського та деякі російські книжки. Згодом, вступивши 1831 р. на філософський факультет Львівського університету, відвідував університетську бібліотеку та бібліотеку Оссолінських, де познайомився з М. Шашкевичем. Тоді ж переписував народні пісні, займався палеографією. А згодом помандрував Галичиною – Стрийщина, Станіславщина, Коломийщина – та Буковиною і записував пісні. Після навчання на філософському факультеті продовжив у Пешті, там познайомився з багатьма слов'янами. Теологію, яку закінчив 1839 р., вивчав у Львові. Однак як підозрілий у неблагонадійності до уряду, зміг висвятитися аж у 1843 р. Зазначено, що рік перед тим відбув ще одну «подорож на угорську Русь і докінчив там збирання народних пісень, котрі після 1878 року вийшли в Москві в чотирьох великих томах»²⁴.

Далі описано його працю: спочатку був помічником пароха в Микитинцях у Станіславівському повіті, згодом священником у Хмелевій в Заліщицькому повіті. Після того звернено увагу на літературно-видавничу діяльність. Згадано, що, крім перших своїх творів, опублікованих ще в «Русалці Дністровій», видав у 1841 р. «Галицькі приповідки, зібрані Ількевичем», а в 1846 р. і 1847 р. разом зі своїм братом Іваном збірник «Вінок». У 1848 р. на 3'їзді руських вчених був головою секції руської мови і словесності, де виголосив відому доповідь «Розправа о язиці южноруским». А коли в грудні того ж року було створено кафедру руської мови й літератури у Львівському університеті, його призначили на посаду професора. Наступного року Я. Головацький видав «Три вступительніі преподаванія о руской словесности» і «Граматику руского языка». Заразом вказано, що він приблизно в тому часі «став, під впливом Погодіна і його львівського приятеля історика Зубрицького, прихилитися до російщини»²⁵. Далі лаконічно зауважено, що як наслідок його участі у московській етнографічній виставці, до якої австрійський уряд був неприхильний, вчений втратив посаду професора та переїхав на постійне місце проживання до Росії. Незважаючи на прагнення, не зміг через незнання російської мови на новому місці отримати кафедру російської літератури, відтак його призначили головою археографічної комісії у Вільно, де він пропрацював до 1888 р. На кінець подано, що Я. Головацький «від 1850 р. писав вже мішаною або російською мовою самі наукові річі, але любов до рідного слова заховав в закутині серця таки до кінця життя. Впрочім хоть він займав визначне становище, але вплив його на літературу не був такий великий»²⁶.

Останній, кому в цій збірці творів вміщено біографічний матеріал, був сподвижник «Руської трійці» Микола Устиянович²⁷. На відміну від попередніх аналогічних текстів, у цьому не було вступної частини – лише біографічні відомості.

На початку вказано, що народився 7 грудня 1811 р. у Миколаєві Жидачівського повіту, де його батько, Леонтій, був бурмістром. Далі йшлося про навчання: спочатку церковне письмо освоював у дяка, потім нижча школа у рідному містечку, згодом гімназія і філософський факультет університету у Львові. Зазначено, що «При своїй

²⁴ Яків Головацький... С. 69.

²⁵ Там само. С. 70.

²⁶ Там само.

²⁷ Никола Устиянович. *Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького*. С. 171–172.

чутливій вдачі був склонний до горячих поривів, і мало що не дався в р. 1830 звабити до повстання польського в Варшаву»²⁸. Відтак вступив до духовної семінарії, де, ймовірно, познайомився і заприятелював із Шашкевичем. Після висвячення у 1838 р. був адміністратором у Волкові Львівського повіту, а згодом адміністратором і парохом у Славську Стрийського повіту.

Зауважено, що в тих часах писав мало й лише 1848 р. пробудився до активнішої письменницької праці. Тоді подавав поезії і статті до заснованої першої газети русинів Галичини «Зорі Галицькій» й «піддав гадку, скликати до Львова з'їзд “учених руских”, щоби при їх помочи заснувати літературно-просвітнє товариство “Матицю руску”, хоронити самостійний розвій рускої мови супроти церковно-слов'янської, російської і польської і т. і.»²⁹.

Далі згадано новий і важливий вид діяльності М. Устияновича – кількома місяцями пізніше від зазначених подій австрійський уряд доручив йому видання урядової руської газети «Галичоруский вістник», яка протягом семи місяців виходила у Львові. Коли ж її редакція була перенесена до Відня, він повернувся до Славська. У 1861 р. обраний послом до сейму, «але там не розвинув визначної діяльності»³⁰.

Наступна частина розповіді про нове місце праці (1870) – Сучава на Буковині. Маючи велику родину – 10 дітей, – весь час жалівся на свою долю і, будучи у Славську і на новому місці, «нарікав, що він вже до нічого нездатний». Далі вказано, що «... в його літературних та народних поглядах, в котрих впрочім вже й давніше був деколи хиткий, робилась щораз більша зміна, він чим далі тим більше віддалявся від попередніх ідеалів і сам знемоцілий стратив віру в силу свого народу та видів його спасіння в російщині»³¹.

Наприкінці вказано, що М. Устиянович у період від 1836 р. до 1865 р. написав близько 80 поезій, 6 повістей та кілька «розправ і газетних статей». Зазначено, що найбільш вартісні поезії, «писані чисто народним ладом, в писаних книжним ладом видно щось штучного, вимушеного»³². На завершення зауважено, що впродовж останніх 20 років зовсім перестав писати.

Біографічні відомості про І. Вагилевича були вміщені в новій збірці творів, що побачила світ 1913 р.³³. Спочатку наведено звичні для такого формату дані: народився у сім'ї священника, після закінчення станіславівської гімназії був прийнятий до Львівської духовної семінарії і з 1830 р. навчався на філософському факультеті³⁴. Далі зазначено, що «займався більше етнографією та історією ніж обов'язковою наукою, тому перепавав з математики і мусів семінарію опустити та пішов на екстерну»³⁵. Контактував з польськими літераторами, писав вірші польською мовою. Згодом

²⁸ Никола Устиянович... С. 171.

²⁹ Там само. С. 171–172.

³⁰ Там само. С. 172.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького. (З додатком творів: І. Вагилевича і Тимка Падури). 2-ге вид. Львів, 1913. 456 с.

³⁴ Іван Вагилевич. *Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького*. 2-ге вид. С. 337–338.

³⁵ Там само. С. 337.

познайомився з М. Шашкевичем, перейнявся його думками й увійшов у коло його однодумців, узявши собі ім'я Далибор, «ходив межі нарід», вивчав його звичаї, записував народні пісні та досліджував пам'ятки старовини: «йому здавалося, що в печерах Карпатських скал знайшов рунічні написи»³⁶.

Далі йшлося про листування з російськими й чеськими вченими Шафариком і Погодіним, про те, що публікував свої розвідки в часописах, передовсім чеських, і коли завершив у 1839 р. навчання, «ім'я його вже було звісне в Празі, Москві і Варшаві», чим окреслено його міжнародні контакти. Лаконічно згадано, що він «помагав складати “Русалку Дністрову”»³⁷.

Інформовано, що уряд крайовий йому, як і Я. Головацькому, ставив «перепони до висвячення, а поліція тримала їх під надзором за участь в зложенню “Русалки Дністрової” і за кореспонденцію з російськими письменниками». Тоді ж «Він став жити найбільше в польських кружках і на аристократичних вечірках пописувався знанням генеалогії всіх знатніших родів, так що його називали ходячою енциклопедією»³⁸.

Духовна влада, незважаючи на кількаразові спроби, не хотіла його висвячувати та «помилувала аж по виданню рускої граматики в польській мові в р. 1845». Відтак він у 1848 р. «висвятився і дістав завідательство в Нестаничах, де давніше був Маркіян Шашкевич»³⁹. Звернено увагу на події 1848 р. й участь у них І. Вагилевича.

Передусім вказано, що після прийняття першої конституції у 1848 р. «польські пани, котрі проти Рускої Ради заснували Руский Собор, заманили його до Львова, щоби редагував газету “Дневник руский”, маючий приєднувати русинів для поляків». Ця газета, не знайшовши прихильників між русинами, після № 9-го з 25 жовтня, «коли комендант Львова, по бомбардуванню міста розв'язав враз з польською Радою Народновою і Руский Собор», перестала виходити. Тож І. Вагилевич залишився без куска хліба, оскільки консисторія не дозволила йому повернутися на свою попередню посаду, «доки за самовільне опущення її не відбуде кари реколекції». Після того – складний вибір: деякі польські товариші остерігали, «що його довгі літа можуть тримати в замкненню», тому «боявся піддатися карі і перейшов на протестантську віру». Зазначено, що подальша його доля була складною, він «тяжко бідував, працюючи за дуже мізерну плату при польських видавництвах, і нераз навіть голодував»⁴⁰.

При кінці – лаконічний підсумок, за яким І. Вагилевич був «спосібний і трудящий чоловік з бистрим розумом і буйною фантазією, притім же палкий, нетерпеливий та хиткий». Також відзначено, що потрапив до товариства, «котре не було для нього корисне та гнаний нещасним темпераментом, збився з дороги і марно згинув»⁴¹, «напрацювався багато і знав багато, а лишив мало, по польськи писаного більше ніж по руски»⁴². Зауважено, що велику кількість розвідок не закінчив і вони перебувають у рукописах.

³⁶ Іван Вагилевич... С. 337.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. С. 338.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

Опубліковані у двох збірниках творів матеріали дають змогу з'ясувати, як просвітяни трактували представників «Руської трійці» та які оцінні судження вони подавали суспільству.

Загалом наведені описи й узагальнення були певною мірою симбіозом окреслення характеру розвитку суспільства ХІХ ст. із наголосом на першій його половині та біографічними відомостями із визначенням внеску кожної з постатей у громадсько-політичний і духовний розвиток краю, передусім у справі запровадження народної мови у широкий вжиток – і як мови літератури, науки, і як засобу приватного й ділового публічного спілкування. Варто вказати й на певні відмінності аналізованих текстів, наприклад, біографічні дані передували вступним частинам тільки в довідках про М. Шашкевича та Я. Головацького.

Доречно зазначити, що найбільш позитивним було трактування постаті М. Шашкевича. Для того, щоб обґрунтувати велике значення й масштабність діянь чільного представника «Руської трійці», описано складність вирішення мовного питання в краї. Для цього застосовано відповідну структуру, за якою спочатку подано причини збереження в першій половині ХІХ ст. полонізаційних виявів у краї, а потім наслідок: руська шляхта й освічена частина міщанства, а також дехто з духовенства вживали польську мову і в приватному житті, і в публічному. Крім того, вказано на новий виклик. За умов, коли Австрія надавала більші можливості для національного розвитку, частина русинів, прагнучи протистояти полонізації, намагалася церковно-слов'янську мову, яку названо книжною, застосовувати у викладанні в Львівському університеті (1787–1808) та виданні підручників для народних шкіл, в яких для кращого розуміння чужого письма додавали народні слова. Так, відзначено штучність цієї мови й складність її сприйняття, а звідси доцільність її заміни. На цьому тлі подано опис діяльності М. Шашкевича, який довів, що чужу мову можна замінити своєю і що він для півавстрійської Русі мав більше значення, ніж для підросійської І. Котляревський. Аргументовано це тим, що в Галичині, внаслідок його почину, народна мова стала мовою не лише літератури, а й приватного, товариського і публічного життя, мовою шкільного викладання та науки, чого у Наддніпрянській Україні не було⁴³.

Відповідно до цього викладено біографічні дані: відзначено важливе значення постаті, підстави для позитивного трактування самого М. Шашкевича і справи, яку провадили він та його друзі. Наведено відомості про дитячі роки, навчання, разом згадано особливі якості М. Шашкевича як творчої особистості. Наголошено, що ще в гімназії він був у центрі уваги й міг навколо себе згуртовувати учнів, а також акцентовано на хисті до написання віршів. Доречно вказати на об'єктивність викладу біографічних даних, оскільки видавці не оминули життєвих перипетій молодого семінариста, який за порушення семінарських порядків змушений був перервати навчання й самотужки заробляти на хліб насущний. У цей період відзначено й певні позитиви: отримавши свободу дій, маючи доступ до бібліотек, талановитий і допитливий юнак ознайомився з діяльністю провідників слов'янського відродження, передусім польського і чеського національних рухів, та тогочасними досягненнями в літературно-науковій сфері. У такому ж позитивному ключі трактовано його зацікавлення народною творчістю. Головною справою, яка і зумовила високу оцінку

⁴³ Маркіян Шашкевич. *Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького*. С. 6.

цієї видатної постаті, був задум відродити національне життя у Галицькій Русі через запровадження народної мови в літературу. Розповідаючи про реалізацію цього наміру, автор звернув увагу на те, що він згуртував навколо себе товаришів, які так само прагнули трудитися на благо руського народу, навіть обрали собі слов'янські імена (що нагадували імена українських, зокрема галицьких, князів та козаків – Всеволод, Мстислав, Богдан), розгорнули літературну діяльність, вписуючи свої твори в альбом «Руска Зоря». Позитивно забарвлені відомості про їхню етнографічну діяльність, зокрема збирання й записування народних пісень, звичаїв, пам'яток старовини, вивчення рідної мови й історії. Аналогічний характер мали приклади перших кроків М. Шашкевича до відродження суспільного становища й запровадження у публічне життя народної мови: написаний та опублікований у 1835 р. поетичний твір, яким стала ода «Голос Галичан», промова, виголошена перед керівництвом закладу та гостями в музеї семінарії, а згодом і перша проповідь у церкві Святого Юра. Це підсилено визначенням впливу чину молодого подвижника на своїх товаришів, оскільки наголошено, що частина семінаристів почала між собою розмовляти українською мовою⁴⁴.

Важливим був матеріал, що характеризував ставлення просвітян до М. Шашкевича і стосувався підготовки й видання першого альманаху народною мовою. Розповідаючи про задум опублікувати збірник поетичний і прозових творів «Зоря», автор вказав на перепони, які чинив «зашкарупілий» цензор, відзначив наполегливість поета, який вніс невеликі зміни у текст, його успіх – публікацію «Русалки Дністрової», хоч основна частина тиражу була конфіскована і збірник вийшов у світ лише 1848 р. На завершення – складні умови життя – висвячення, не надто заможні парафії, злидні, захворювання і, незважаючи на все це, безперервна науково-літературна праця⁴⁵.

Винятково позитивне трактування постаті чільного представника «Руської трійці» стосувалося високої обґрунтованої оцінки його як особистості, творчої натури, яка мала організаційний хист, і загалом його діяльності на тлі тогочасних проблем суспільного розвитку й визначального впливу на них М. Шашкевича.

За такою самою структурою та з об'єктивними підходами, однак помітними відмінностями щодо характеру трактування, невідомий автор у вказаних збірниках творів подав матеріал про Я. Головацького. Вступна частина присвячена порівнянню становища й розвитку сфер застосування української мови в Наддніпрянській Україні та Галичині. Наголошено, що в підросійських землях використання народної мови хоч і було реакцією на зросійщення і письменники старалися використовувати народну мову й тематику, однак це мало локальний вимір: оскільки автори не сформували чітко вираженої мети, російська й надалі була мовою приватного і публічного життя на українських землях, зокрема й для письменників, її не застосовували ні у шкільництві, ні в церковних проповідях. Відзначивши, що за таких обставин українська письменність не мала значного впливу на суспільне життя, автор звернув увагу на інший стан мови в Галичині. Руська письменність внаслідок польського натиску й пропаганди, яка негативно трактувала і мову, і народ, намагалася від неї дистанціюватися й обрала у тих цілях церковнослов'янську. Оскільки тенденції були масштабними та стосувалися запровадження руської мови в широкий приватний і публічний вжиток,

⁴⁴ Маркіян Шашкевич... С. 8.

⁴⁵ Там само.

це не дало бажаних наслідків. Навпаки – разом із впливом російських істориків призвело до формування проросійської орієнтації й творення штучної мови. Врешті підсумок вступу – цьому не змогли протистояти найближчі товариші М. Шашкевича Я. Головацький і М. Устиянович. Очевидно, в такий спосіб, із застосуванням відповідного трактування історичного матеріалу, формувалися передумови пояснення долі й політичних виражів цих сподвижників «Руської трійці», що було викладено у їхніх біографічних відомостях.

Спочатку у вказаних збірниках творів, описуючи дитячі роки й навчання, життєві факти й особисті зацікавлення Я. Головацького, неназваний автор надавав їм позитивний вираз: етнографічна діяльність як свідчення інтересу до духовності свого народу, ознайомлення з Енеїдою І. Котляревського, знайомство із М. Шашкевичем, слов'янами, мандрівки Галичиною, Буковиною, Закарпаттям. Позитивний образ сподвижника М. Шашкевича доповнено інформацією про складнощі у справі висвячення, про літературну діяльність, участь у З'їзді руських вчених, відзначено «Розправу о язиці южнорускім» та професорську посаду на новоствореній кафедрі Львівського університету, перші видання на цій посаді. Після того окреслено мовно-політичну переорієнтацію. Автор, пояснюючи підстави змін у поглядах на русинів і їхні перспективи, вказував на вплив Погодіна та Зубрицького («небавком став, особливо під впливом Погодіна і його львівського приятеля історика Зубрицького, прихилитися до російщини»⁴⁶) і цим пояснював проросійську позицію та її наслідки. Несприйняття австрійським урядом участі в московській етнографічній виставці призвело до втрати професорської посади й переїзду до Росії, де через неспроможність посісти кафедру російської мови й літератури вчений був призначений головою археографічної комісії у Вільно. Цей критичний матеріал, який характеризував постать Я. Головацького, пом'якшено наведеним наприкінці тексту твердженням, за яким він хоч і писав мішаною та наближеною до російської мовою, все ж любов до рідного слова «у закутку серця»⁴⁷ зберігав до кінця життя. В останньому реченні зазначено, що він займав визначне становище, але його вплив на літературу не був великим.

Відомості про Я. Головацького у вказаних збірниках творів подано з неоднозначних життєво-політичних позицій, оскільки поєднано позитивні факти діяльності з його переходом на проросійську орієнтацію, що і визначило суперечливе трактування цієї постаті. Опис дитячих років, навчання, сподвижницької діяльності, спрямованої на надання нового і вищого статусу народній мові, культурі, загалом народу, був нейтральним, адже, з одного боку, ці дії апіорі були сприятливими для суспільства, з іншого – вони не мали емоційного забарвлення, виражених оцінних суджень. Так само беземоційно подано життєві зміни, хоча й з елементами критичної оцінки внеску особи в останні десятиліття у розвиток краю як незначного та вказівкою, що Я. Головацький в тому часі використовував російську мову. Але і цей критичний матеріал доповнено заувагою, що він тоді все ж зберігав любов до рідного слова.

Орієнтовно з таких самих позицій, та з певними відмінностями й дещо іншим акцентуванням у цитованих просвітянських виданнях наведено матеріал, присвячений відомому сподвижнику «Руської трійці» М. Устияновичу. Відмінність полягала

⁴⁶ Яків Головацький. *Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького*. С. 70.

⁴⁷ Там само.

у відсутності вступної, як у перших двох випадках, частини. Лише біографічні дані за звичною схемою – соціальне походження, навчання, діяльність.

Автор відзначив певні особливості, які стосувалися «чутливої вдачі» М. Устияновича, ймовірно, емоційного характеру, що зумовлювало схильність до «горячих поривів»⁴⁸, тобто необдуманих вчинків, і мало не призвело до участі в польському повстанні. У такий спосіб окреслено хисткість натури й життєвих позицій письменника, охарактеризовано його професійну й творчу діяльність. Мимохідь згадано про його знайомство, приятелювання і співпрацю з М. Шашкевичем⁴⁹.

У нейтральному, позбавленому оцінних суджень форматі викладено його творчу працю. Згадано, що 1848 р. активізував його творчі зусилля та громадські ініціативи, оскільки він подавав поезії та статті до заснованої першої в Галичині газети «Зорі Галицької» і виступив з ініціативою скликання Собору руських вчених для заснування «Галицько-руської матиці» як засобу збереження самостійності руської мови та видання у Львові протягом семи місяців «Галичоруского вістника»⁵⁰. Однак пишучи про нього як політика, автор використав критичну оцінку, оскільки вказав, що, будучи обраним у 1861 р. до сейму, він не розвинув визначної діяльності. Тобто ніяк себе не проявив.

Такі ж критичні нотки простежувалися в описі його перебування на посаді у Славську і на Буковині, того, що він постійно жалівся на власну долю, низько оцінював свої можливості («нарікав, що він вже до нічого нездатний»)⁵¹. Помітно негативно висвітлено не надто стійкий характер М. Устияновича, що виявлялося і в літературних творах, і в поглядах на народ, адже діяч дедалі більше віддалявся від попередніх ідеалів. На завершення формування життєвої позиції зазначено, що він утратив віру у свій народ і схилився до проросійського напрямку.

Очевидно, загальне трактування постаті викладено в останньому абзаці, в якому йшлося про його творчий доробок. Там наголошено, що найбільшу вартість мали лише поезії, написані народною мовою і в народному дусі, а творені книжною мовою відзначалися штучністю й силуваністю.

Отже, в цьому матеріалі застосовано значною мірою нейтральне, однак із помітними критичними нотками, трактування постаті сподвижника «Руської трійці» М. Устияновича. Літературна й громадська активність до 1848 р. винятково подані з позицій його внеску в розвиток суспільства та впровадження у широкий вжиток народної мови. Однак політична діяльність і позиція у пізнішому часі відзначені критичними оцінками. На відміну від попередніх матеріалів, можна простежити й окреслення причин таких змін: емоційна нестійкість характеру, схильність до нерозважливих вчинків, нарікання, зневіра у своїх можливостях та можливостях народу. Неоднозначність ставлення до постаті М. Устияновича виражена в останньому абзаці, де наголошено, що написані ним твори народною мовою мали цінність, книжною ж були штучними, тобто позбавленими вартості⁵².

⁴⁸ Никола Устиянович. *Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького*. С. 171.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. С. 172.

⁵¹ Там само.

⁵² Никола Устиянович... С. 172.

Матеріал лише біографічного характеру про І. Вагилевича був розміщений тільки в збірнику творів за 1913 р. і за способом викладу нагадував підхід, застосований до життєпису М. Устияновича⁵³.

Опис років навчання, знайомство з М. Шашкевичем і перейняття його ідей, вивчення народної творчості, звичаїв і пам'яток старовини, цікаві припущення про ймовірність знаходження у Карпатах рунічного письма загалом подано з нейтральних позицій. Хоч у цій частині й зауважено, що він тоді контактував із польськими літераторами та писав вірші польською мовою.

У такому ж ключі згадано про листування із Шафариком і Погодіним, про розміщення публікацій головню у чеських часописах і його участь у підготовці «Русалки Дністрової», про складнощі у висвяченні, призначення на парафію в Нестаничах, де раніше був М. Шашкевич.

Далі текст із заувагами подано з критичних позицій. Це стосувалося наведення підозр з боку уряду за листування з російськими письменниками, його постійних контактів з польськими колами, де він відзначився знанням генеалогії польських знатних родів.

Описи подій «Весни народів» та участь у них І. Вагилевича були критичними. Автор стверджував, що «польські пани» «заманили його до Львова» для редагування пропольської газети «Дневник руский»⁵⁴, яка незабаром перестала виходити, й І. Вагилевич опинився без засобів до існування, оскільки консисторія, після того, як він самовільно залишив парафію, могла його повернути на попередню посаду лише після відбуття кари. Однак, остереігаючись тривалості реколекції, він перейшов у протестантизм, тяжко бідував, при чому відзначено, що і не раз голодував, працюючи за мізерну плату в польських видавництвах.

На завершення, як і в попередніх випадках, викладено позицію, яка визначала трактування постаті. Пов'язавши його талановитість, розум з емоційністю, нетерплячістю й хиткістю, автор зазначив, що він потрапив до товариства, яке не було для нього корисним, «збився з дороги і марно згинув». Він хоч і знав, і напрацював багато, але залишив мало; польською мовою написав більше, ніж руською; значна частина його розвідок залишилася незавершеною і перебуває в рукописах.

Хоч у цьому біографічному матеріалі збережено нейтральний підхід викладу біографічних даних щодо трактування постаті І. Вагилевича, все ж помітні критичні оцінні судження та зауваження, їх висловлено найбільше.

Загалом трактування постатей «Руської трійці» подано об'єктивно, виважено і з врахуванням їхньої життєвої позиції та внеску в суспільний розвиток. Впадає у вічі, що викладений матеріал не передбачав вираженої авторської оцінки постатей – лише факти, все інше на розсуд читача.

Найбільш позитивно, без акцентування уваги на негативних життєвих чинниках висвітлено постать М. Шашкевича. Доречно зазначити, що у вказаних виданнях найбільше уваги приділено М. Шашкевичу та Я. Головацькому, менше – М. Устияновичу й І. Вагилевичу, біографічні відомості якого були вміщені лише у другому виданні

⁵³ Іван Вагилевич. *Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького*. 2-ге вид. С. 337–338.

⁵⁴ Там само. С. 338.

збірника творів. Очевидно, це пов'язано з неоднозначною життєвою позицією цього сподвижника, що зумовило відповідне ставлення до його постаті.

Важливо зазначити, що в текстах немає чітко виражених негативних чи позитивних оцінних суджень, все сперто на констатації реалій. Певний виняток стосувався окреслення емоційного характеру І. Вагилевича та його постійних контактів з польськими колами. Автори наводили лише факти, а висновки мали зробити читачі. Для цього застосовано відповідний підхід, який можна вважати за критерій оцінки: праця на користь народу, на його розвиток potrаkтована як позитивна, а відхід від цього, передусім у мові, політичних орієнтаціях, супроводжувався критичними узагальненнями щодо безвартісності частини творчого доробку, написаного чужою мовою, та діяльності, спрямованої на чужі інтереси, й висновками про незначний вплив на літературу. Для обґрунтування причин відступу від первісних ідей у відповідних біографічних матеріалах відзначено вплив Д. Зубрицького й М. Погодіна на Я. Головацького, вказано на надмірну емоційність та певну непослідовність М. Устияновича й І. Вагилевича.

Неоднозначність життєвої позиції представників «Руської трійці» зумовила, відповідно, неоднозначне трактування їхніх постатей у виданнях «Просвіти», що свідчить про об'єктивний підхід і виваженість позиції товариства. Критичні зауваги подано без застосування емоційного осуду.

REFERENCES

Petrash, O. (1972). *«Ruska Triitsia» Markiiian Shashkevych, Ivan Vahylevych, Yakiv Holovatskyi* (O. I. Korzhenevych, Ed.). Kyiv [in Ukrainian].

Shalata, M. (2011). *Budyтели «Ruska Triitsia» ta yii poslidovnyky*. Drohobych [in Ukrainian].

Steblii, F. (2004). *Spodvyzhnyk Markiiiana Shashkevycha: Yakiv Holovatskyi – diiach ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia*. Lviv [in Ukrainian].

Steblii, F. (2011). *Markiiian Shashkevych – provisnyk nezalezhnosti Ukrainy*. Lviv [in Ukrainian].

Tvory Markiiiana Shashkevycha I Yakova Holovatskoho. (Z dodatkom tvoriv: I. Vahylevycha I Tymka Padury). (2nd ed.). (1913). Lviv [in Ukrainian].

Tvory Markiiiana Shashkevycha, Yakova Holovatskoho, Nykoly Ustyianovycha, Antona Mohylnytskoho. Serii: Ruska pysmennist (Vol. 3). (1906). Lviv [in Ukrainian].

Volodymyr PASHUK

PhD (History), Senior Researcher

Department of Modern History of Ukraine

*at the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3536-1848>

e-mail: volparo@gmail.com

«THE RUTHENIAN TRINITY» IN «PROSVITA» PUBLICATIONS. FIGURES AND THEIR INTERPRETATION

First of all, it is noted that the topic is relevant due to its importance and lack of research. Owing to «Prosvita» followers, who declared themselves adherent of the «Ruthenian Trinity», this theme is important. They took an ambiguous socio-political position at different phases of life.

Therefore, the focus is concentrated on exploring the nature, interpretation method, and identification of differences in the presentation of biographical information by Halychyna representatives of the «The Ruthenian Trinity» in their publications. The biography and the nature of the interpretation of M. Shashkevych, Ya. Holovatskyi, M. Ustyianovych, and I. Vahylevych are analyzed based on the analysis of biographical information contained in two collections of works (1908, 1913).

It was noted that the presentation of biographical data had some differences, as with M. Shashkevych and Ya. Holovatskyi, introductory parts contained their contribution to social development. For this reason, analyzed the state and importance of the Ukrainian language in the background of political processes of those days, and the struggle for its introduction in various public spheres, especially in literature. As emphasized, the vernacular was more widely used in Halychyna than in the Naddniprianshchyna region due to its use as the main language in schools, public life, and interpersonal communication among the intellectuals.

The biographies of «The Ruthenian Trinity» representatives contained information about social origins, childhood, education, and interest in the social and literary movement of the Slavic peoples and their influence on young figures of Halychyna. At the same time, attention was drawn to the fact that M. Shashkevych was notorious for his positive character, organizational capability and ability to unite young people around him, talent for poetry writing, and courage in actions. In addition, Ya. Holovatskyi's efforts aimed at collecting oral folk art, ethnographic works, and scientific achievements related to progressive interests were positively characterized. By defining the Halychyna figures' activities in given publications, the main focus was on the interest of seminarians in ethnography and collecting monuments of antiquity. Separately outlined their creative efforts, the result of which was the preparation and publishing in 1837 of the «Dnister Mermaid» almanac due to which the first attempt in Halychyna to introduce the vernacular language into literature was made. Summarizing the material mentioned above, it is noted that the authors avoided evaluating information regarding these figures negatively or positively, giving only facts of a biographical nature and activities that should form the reader's interpretation.

For this purpose, these figures (except M. Shashkevych) are presented as positive examples of actions aimed at Halychyna progress, and negative aimed at retreat from this, and contributed to the critical characteristics of individuals. Hence the instability and emotional characters of those representatives of the «The Ruthenian Trinity», who retreated from the original intentions, aspirations, and hopes are emphasized.

The results of the survey will contribute to further research of the socio-political movement in Halychyna in the 19th – early 20th centuries.

Keywords: «Prosvita» Society, M. Shashkevych, Ya. Holovatskyi, M. Ustyianovych, I. Vahylevych.

Галина БОДНАР

кандидат історичних наук

доцент кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

(НЕ)ПАМ'ЯТЬ ПРО ІНШИХ: ОБРАЗИ ПОЛЯКА ТА ЄВРЕЯ ЯК СУСІДІВ В УСНИХ МІРКУВАННЯХ СУЧАСНИХ ЛЬВІВ'ЯН

Усноісторичні свідчення є ґрунтовним самостійним джерельним матеріалом, який відображає світоглядні й повсякденні уявлення і практики, дає змогу вивчати історичну пам'ять як складний соціокультурний феномен з переплетіннями власного історичного досвіду і символів, міфів, які сформувалися внаслідок колективних уявлень про минуле. Проаналізовано комунікативну пам'ять сучасних львів'ян про польське і єврейське населення, що домінувало в місті до середини ХХ ст.: якими в їхніх розповідях поставали образи колишніх сусідів поляка і єврея; які спогади (не)функціонували в родинній пам'яті й (не)передавалися наступним поколінням. Дослідження було мікроісторичним – базувалося на усній історії однієї з львівських вулиць (вулиці О. Богомольця) у центральній частині міста й охопило три покоління оповідачів: найстарше (довоєнне), середнє (уродженці 1940–1950-х років) і молодше (народжені в пізній радянський час). Схарактеризовано найбільш виразні образи єврея і поляка, колишніх сусідів: дві групи євреїв-сусідів, які деколи навіть протиставляли – довоєнних, «зниклих», і приїжджих у повоєнні роки, ніби «несправжніх»; сусіди-поляки – це довоєнні мешканці вулиці, яких пам'ятали ще до їхнього примусового виселення до Польщі в 1944–1946 рр., і ті, хто з різних причин не залишив міста. Усні міркування сучасних львів'ян допомогли виокремити ширші теми Голокосту й українсько-польського протистояння в часі війни та повоєнний період; їхнє (не)функціонування в комунікативній пам'яті; різницю історичного досвіду різних груп опитаних (корінних львів'ян, прибулих у другій половині 1940-х років українців і росіян зі східних регіонів України й Росії, українців-переселенців з Польщі, вихідців зі західно-українських сіл і містечок); поколінневі (не)відмінності пам'яті. Біографічний характер інтерв'ю з найстаршими жителями вулиці визначив домінування оповідей про радянський період, який у контексті сталості суспільства Львова і міжособистісних взаємин зі сусідами, урівноваженого темпу життя, нерідко згадували з ностальгією.

Ключові слова: євреї, поляки, сусіди, Львів середини – другої половини ХХ ст., усна історія, пам'ять.

Під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки населення Львова радикально змінилося в етнічному складі та чисельно. Згідно з переписом населення 1931 р., майже половину мешканців міста (50,44 %) за ознакою належності до римо-католицької конфесії становили поляки, 31,9 % – іудеї (євреї) і 15,93 % – греко-католики (українці)¹. У 1939–1941 рр., в період першої радянської окупації, відбулися масові репресії (арешти, депортації, убивства); внаслідок чотирьох хвиль депортації частину населення переселили у віддалені регіони СРСР, серед депортованих перших двох хвиль переважали поляки. Після німецької окупації і знищення єврейського населення у Львові в 1944 р. залишилося менше одного відсотка тих, хто вижив². З повторним встановленням радянської влади в 1944–1946 рр. поляків депортували до Польщі, у 1955 р. поляками назвали себе лише 8,5 тис. (2,3 %) жителів міста³. Частина корінних українців емігрувала на Захід або була репресована радянською владою. Встановити кількість корінних львів'ян у радянському Львові майже неможливо, неофіційно називають близько 10 % довоєнної чисельності населення міста. У середині – другій половині 1940-х років місто заселили вихідці зі східних регіонів – Східної України і республік Радянського Союзу, насамперед Росії – українці, росіяни та євреї за національністю. Завдяки швидкій індустріалізації Львів заповнювали прибулі зі західноукраїнських сіл і містечок, які втікали до обласного центру від колгоспних буднів і безгрошів'я. З демографічного й мовного погляду Львів ставав українським.

Збереження пам'яті про довоєнні титульні нації Львова – поляків і євреїв – не було вигідним радянській владі. Офіційна модель української історичної пам'яті пізнього сталінізму ґрунтувалася на вкоріненій у масовій свідомості формулі «дружби народів» та ідеї «віковичного братерства» росіян і українців, а лібералізація життя в післясталінський період не вела до виходу за рамки офіційного радянського нарративу⁴. Встановлення радянської влади у вересні 1939 р. трактували як звільнення українців від соціальних і національних утисків польських панів. В офіційних нарративах Другої світової війни не йшлося про переважну більшість польського населення у місті в роки німецької окупації, польський підпільний рух, роль поляків у відвоюванні Львова в німців, а лише про їхнє небажання виїжджати до Польщі. Винищених євреїв у Голокості трактували як жертв нарівні з усім цивільним населенням і не виокремлювали серед загиблих у роки війни⁵. Сучасна культура пам'яті Львова, насамперед Другої світової війни, не є, як видається на перший погляд, заміщенням радянської на виключно націоналістичну – місто творить свою пам'ять (зі суттєвим місцевим внеском

¹ Макарчук С. Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta* / pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. Т. IV. С. 401.

² Нрыциук Г. Polacy we Lwowie 1939–1944. *Życie codzienne*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. S. 50.

³ Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках. Магістерська робота. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. С. 80.

⁴ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті–1950-ті рр.). *Міжкультурний діалог*. Київ, 2009. Т. I: Ідентичність. С. 221–244.

⁵ Гриневич В. Міт війни та війна митів. *Критика*. 2005. № 5 (91). С. 2–8; Amar T. C. Different but the Same or the Same but Different? Public Memory of the Second World War in Post-Soviet Lviv. *Journal of Modern European History*. 2011. Vol. 9. P. 373–396.

до публічної сфери), однак відкрите продукування історичних образів не вберігає від спрощених і навіть неправдивих наративів. У політиці пам'яті сучасної України все ж домінує моноетнічний проукраїнський підхід «вилучення образу “іншого” з власної історії, або стереотипне бачення в образі “іншого” лише “чужого”»⁶.

Пам'ять формують офіційна історична політика, громадська думка, сімейні спогади. Пам'ять суб'єктивна і змінна. Одні й ті самі події минулого люди пам'ятають по-різному й розповідають у різний спосіб. Зміни в сучасному житті зумовлюють перегляд минулого, інші акценти, наголос на раніше замовчуваних подіях. Колективна пам'ять – соціальний конструкт, у який вбудована індивідуальна пам'ять; ці два види пам'яті є взаємопроникними, визначають одна одну. Пам'яті притаманний груповий характер – спогади членів спільноти детерміновані груповим контекстом, а в суспільстві функціонує стільки варіантів колективної пам'яті, скільки існує різних груп. Забування минулого можна пояснити зникненням носіїв (груп) саме цієї пам'яті, а не просто бажанням забути. Однак пам'яті властиве зумисне замовчування, забування не вигідного для себе й героїзація власного пережиття (групи). Кожне нове озвучення спогаду надає йому свіжого змісту, а чужі міркування через їхнє прийняття і часте переповідання можуть стати частиною власної історії⁷. Суб'єктивні свідчення завжди є не лише індивідуальними, а й нашаруванням досвіду спілкування з іншими людьми. Актуальним залишається те, як відмінні, часто антагоністичні, візії минулого співіснують; як різні пам'яті сприймає суспільство⁸.

Метою статті є дослідити комунікативну пам'ять⁹ сучасних львів'ян про польське і єврейське населення, що домінувало в місті до середини ХХ ст.: якими в їхніх розповідях постають образи колишніх сусідів поляка і єврея; які спогади (не)функціонують у родинній пам'яті й (не)передаються наступним поколінням. Джерельним матеріалом слугували 27 біографічних інтерв'ю, записаних з мешканцями вулиці О. Богомольця в 2008–2009 рр. у межах проєкту «Львів у ХХ столітті: історія однієї вулиці». Записи поділено на три групи-покоління оповідачів: перша (А) – найстарші,

⁶ Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1 (5). С. 51.

⁷ Детальніше див.: Halbwachs M. *On Collective Memory* / ed., translated and with introduction by Lewis. A. Coser. Chicago; London, 1992. 244 p; Lowenthal D. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, 1985. 412 p.

⁸ Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2009. Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка. С. 11–24.

⁹ Комунікативна пам'ять охоплює спогади, пов'язані з недавнім минулим (3–4 покоління, 80–100 років); є неформальною, природною, виникає у взаємодії, повсякденності, це історичний досвід в межах індивідуальних біографій, які досліджують через усну історію. Культурна ж пам'ять скерована на фіксовані моменти минулого, у ній не відображається минуле як таке, а «згортається в символічні фігури, до яких прикріплюються спогади». Для культурної пам'яті важлива не фактична, а відтворена в спогадах історія, тобто міф; це події в абсолютному минулому, міфічна передісторія, яка виявляється в ритуальних комунікаціях, святах за посередництва «спеціалістів-носіїв традиції» (Ассман Я. *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности* / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 52–59).

народжені в 1922–1938 рр. (9 осіб); друга (Б) – середні, народжені в 1942–1958 рр. (11 осіб); третя (В) – наймолодші, народжені в 1964–1978 рр. (7 осіб). У п'яти випадках опитані представники двох поколінь, у трьох – сімейні подружжя. Інтерв'ю проводили з місцевими українцями (корінними львів'янами, переселенцями з Польщі, вихідцями з західноукраїнських сіл і містечок) та приїжджими в другій половині 1940-х років українцями і росіянами зі східних регіонів України й Росії*.

З огляду на те, що в усноісторичному проєкті «Львів у ХХ столітті: історія однієї вулиці» досліджували середовище жителів з акцентом на свідченнях про власні помешкання і будинки на вулиці, у спогадах поставав не уявний образ поляка і єврея, а такий, що сформувався на реальному досвіді співжиття/контактування зі сусідами – поляками та євреями. Сусіди-поляки – це довоєнні мешканці вулиці, яких пам'ятали ще до їхнього примусового виселення до Польщі в 1944–1946 рр., або ті, хто з різних причин не залишив місто. У розповідях фігурували два різні образи євреїв – довоєнних, «зниклих», та приїжджих у повоєнні роки, «несправжніх». Якщо поляки – це довоєнна монолітна група або окремі її представники в радянському суспільстві, то образ єврея розділений, деколи навіть протиставлений один одному. Зважаючи на (авто)біографічність інтерв'ю і преференцію запису найстарших жителів вулиці, в нараці оповідач(ок)ів домінував радянський період, який у контексті міжособистісних взаємин зі сусідами, урівноваженого темпу життя, відносної сталості суспільства нерідко згадували з ностальгією.

«Польські» й «інші» євреї: непам'ять про Голокост. У свідомості сучасних львів'ян виразно постали дві групи львівських євреїв: довоєнні та прибулі після війни зі східних регіонів України, СРСР. Першу групу згадувало найстарше покоління місцевих і поодинокі приїжджі. Польська дослідниця Анна Вилегала (Anna Wylegała) вивчала пам'ять про євреїв у містечку Жовкві поблизу Львова, послуговуючись дослідженням Рози Леман (Rosa Lehmann)¹⁰ про три категорії свідчень Голокосту: розповіді жертв, свідків та сторонніх осіб, до яких зараховувала, зокрема, наступні покоління, а також нащадків жертв і свідків¹¹, та виділила три види розповіді про євреїв до їхнього знищення: «політичну» (розрізнення «нашої» групи від «чужої»), «міфічну» (дофантазування через нестачу відомостей) і «доброзичливу» (наведення прикладів добрих взаємин з євреями)¹². Згідно з класифікацією Р. Леман, спогади місцевих українців-старожилів про львівських євреїв довоєнного часу є «політичними» і рідше «доброзичливими», а в поодиноких повоєнних новоселів зі східних регіонів – виразно «міфічними». Друге й третє покоління опитаних у своїх розповідях львівських євреїв не згадували, на відміну від поляків.

* Детальніше див. перелік респондент(ок)ів наприкінці статті. Скорочення: «ж» – жінка, «ч» – чоловік.

¹⁰ Lehmann R. *Symbiosis and Ambivalence. Poles and Jews in a Small Galician Town*. Oxford; New York, 2001. 217 p.

¹¹ Вилегала А. (Не)пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви у свідомості сучасних мешканців міста. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2011. № 2 (10). С. 13–14.

¹² Wylegała A. *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych»*. Toruń: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014. S. 269–270.

Місцеві українці, народжені до війни, ділилися фрагментарними згадками про євреїв-власників будинків і сусідів, що становило частину їхньої біографічної розповіді, однак не наводили конкретних прикладів сусідських взаємин, лише пригадували фах, рідко називали прізвиська. Про Голокост не говорили, винищення євреїв згадували побіжно. До прикладу, в одному і тому самому інтерв'ю майже дослівно продубльовано сюжети про різних сусідів-євреїв і їхню однакову долю: «... господар того будинку, то був єврей... Прийшла війна, їх до гетто, ще добровільно було спочатку»; «... тут кругом переважно жили євреї. Прийшов приказ, так, як нашим господарям, всім до гетта. І вони спочатку самі їхали, думали...» (1Аж). Частіше виокремлювали «польські будинки» («N номер, то був польський», «під N, то була кам'яниця, там була така полька власниця»), «єврейські» ж залишалися не ідентифікованими («тут кругом переважно жили євреї»).

Про Голокост згадали троє довоєнних мешканців україн(ок)ців (жінка прибула до Львова ще дитиною з села поблизу і двоє (жінка і чоловік) уродженців міста). У розповідях двох жінок про знищення євреїв ішлося про загрозу для власної родини під час німецької окупації – переховування в бомбосховищі будинку, убивства десяти осіб за вбитого німця, відділені місця для німців у трамваях та ін. В одному з трьох інтерв'ю вказано про допомогу євреям-сусідам в гетто. Підсвідомо події Голокосту і виживання у воєнні роки накладалися, перепліталися, знищення євреїв губилося серед інших нещасть: «Там жив господар з правої і лівої сторони, господар того будинку, то був єврей... Там був чоловік і жінка, він був фризєром, мали дві дочки... Прийшла війна, їх до гетто, ще добровільно було спочатку. В нашому будинку є ще бомбосховище, до війни його не було, ні, його зробили ще в [19]39 р., коли бомби падали, ми там сиділи» (1Аж); «Ну, що я вам скажу, німецька влада спочатку ніби заgravала, а потім вона дуже жорстко повела себе. По-перше, вони знищували, про євреїв самі знаєте, вони вилучували всіх... В нашому будинку була єврейська сім'я... Вона приносила нам цінності... але мати відмовилася, їх кинули в то гетто, мати ходила туди, носила їм щось їсти... А потім їх всіх знищили... Як застрілили якогось німця, то вони не дивилися – хапали і тут же десять чоловік і вбивали. Що я запам'ятала: їздили трамваї, і трамвай посередині був розділений такою, як шнурок, – з того боку народ сідав, а з того боку – німці. Там не мав права ніхто зайти на ту сторону, школи не працювали» (3Аж); «... знаю, що там був якийсь власник кінотеатрів... там були адвокати... Багато євреїв, які потім були знищені... Поляки, які виїхали в [19]47–48 році. І тому ми вже їх нікого не застали. Ми застали тих, які приїхали на місце тих переселених» (5Ач).

Згадки про Голокост спонукали наголосити на небезпеках для власної групи. Це підтверджує на львівському матеріалі висновок А. Вилегали, що опитані нею респонденти з Жовкви «не заперечують Голокосту, однак здається, що вони більш свідомо намагаються підкреслити, що страждання є універсальними і їхня група пережила не менше, аніж євреї», причому «особливостями такої розповіді є наведення описових структур з чужої трагічної долі в описі своєї власної», що є «підміною рамок»¹³. Обидві вище процитовані жінки докладно згадали про розстріли в тюрмах Львова в червні 1941 р., трагедію, яку пережила їхня національна група – українці: «... на Лонського, на Замарстинові. ...на Личакові, пам'ятаю, привозили машини

¹³ Вилегала А. (Не)пам'ять на руїнах... С. 31.

грузові, такі малесенькі трумни були, і що там не було вже цілої людини, були тільки косточки з тих помордованих з тої тюрми зі Замарстинова... Так їх хоронили на Личакові вже в кінці цвинтаря, як йдете прямо, то з лівої сторони» (1Аж); «... тоді в [19]39 році взяли вони там то подвір'я на Мира, на Лонського ... вивели всіх в'язнів і там всіх розстріляли, бо то всьо були політичні в'язні ... А потім люди, коли вже прийшли німці, то люди ходили і розшукували своїх» (3Аж). При цьому «німці» «все фотографували... Але родичів заарештованих впустили на територію тої тюрми», «стягнули жидів, яким видали рукавиці ... і вони витягували ... і на високі підводи грузові, грузили тих, кого могли» (1Аж, 1Бж). Це лише одна фрагментарна згадка про знущання над євреями, які нібито відповідальні за радянські вбивства. Однак про єврейський погром як такий не йшлося. Тема жорстокого вбивства в'язнів місцевих тюрем прививалася й обговорювалася в середовищі нащадків свідків цієї трагедії: «В 1944 р. повернулися сюди, у Львів, і допитували всіх свідків, хто це міг бачити. Мої товаришки батьків тримали три дні на Дзержинського...» (1Бж).

У деяких усних наративах був однозначно позитивний образ німецької окупаційної влади: «Студня діє до цього часу, німці поставили перед відступом, німці були окупанти і то думали...» (1Аж). У наведеному нижче фрагменті респондентки, мати й донька, наввипередки перелічують переваги життя за німецьких часів, на противагу радянським, зокрема для українців: «Працювали всі театри. Оперний був для німців, Заньковецької – для українців, а на [вул.] Городецькій – для поляків (1Аж). Йшли постановки. Німці старалися, щоб за війни життя йшло в звичайному руслі... Вночі було затемнено, боялися бомбардування, вночі на кутах вулиць великі фарфорові стрілки були намальовані на кутах вулиць, щоб орієнтуватися, куди йти (1Бж). ... можна було не боятися ходити, в цьому відношенні був порядок. Як ти ніч не зробив, німець ніколи не рухав... Карточки ми мали, на базарах все було, тільки гроші, карточки ми мали на хліб... Були карточки, ну хліб то обов'язково, м'ясо, скільки там було положено, на карточки давали... Був в нас такий доктор Микитюк і він відкрив на [вул.] Академічній зуботехнічну школу, він набирав дітей, ну і мене мама там записала... а потім прийшли і його викинули... Одну годину мали на німецькій, а все інше на українській... На [вул.] Городецькій... була українська школа» (1Аж). Гостре засудження радянського режиму й конструювання позитивного образу німецької влади цією родиною можна пояснити арештом і засланням у повоєнні роки чоловіка/батька, про що, однак, сказали сусіди, а не оповідачки.

Ще одна тема, яка розкриває пережиття українців (поряд з розповідями про розстріли в'язнів у тюрмах в червні 1941 р.) вже в повоєнному Львові, – репресії радянської влади, загроза вивезення родини у віддалені регіони СРСР: «3 нашої вулиці дуже багато повивозили людей, місцеві люди українці, які тут жили, то їх всіх повивозили. От вночі, десь друга-третья година, знаєте, як на Сибір вивозили. Так, що дуже повивозили... Після війни [вивозили]. То десь так був, наскільки я пам'ятаю, 1947, 1948 рік. Кожну ніч. Ми мали наготові мішки... І тільки машина приїхала, людей загрузили, а нас ні ... діти, лягайте спати... По прізвищах навіть пам'ятаю, але їх повивозили всіх» (2Аж); «... на [вул.] Малецького, то там було п'ять кімнат, з яких ми в [19]45 році відразу виїхали тому, що тоді ті люди, що мали великі мешкання, швидше виїжджали на Схід... Там було дуже гарно, там було для образів такі гачки... Ми переїхали, щоб спокійно, в тихе місце, щоб нас ніхто не бачив, ніхто не чув тому, що батько мій був адвокат до війни і під час окупації теж був» (5Ач).

Склалося враження, що представники довоєнного покоління були обережними у висловлюваннях, не говорили на диктофон того, про що розповідали в родинному колі. Молодші ж більш розкуті: конкретизували розповіді батьків і сусідів-старожилів, наводили імена і прізвища сусідів, дії яких засуджували. Це добре помітно на прикладі розповідей представниць першого і другого покоління: «Під N (будинком) сиділи у вікні і тільки казали, кого вивозити...» (2Аж); «... пані Л. на вікні тут коцик і обсервація була повна, вона знала за всіх... На першому поверсі N будинку була така баба М., ніби була дворником, видавала українську інтелігенцію..., німці прийшли, вона здавала жидів...» (1Бж).

У середовищі повоєнних новоселів з Росії про довоєнних львів'ян-євреїв розповідали ті, хто спілкувався зі сусідами-старожилами і від них дізнався різні історії, які ті переповідали. Позаяк між новоприбулими зі східних регіонів та корінними львів'янами не були настільки тісні контакти, щоб довіряти свої спогади, то про Голокост в інтерв'ю зазвичай не йшлося. Так, приїжджа росіянка переповідала почуту від сусідів історію виїзду довоєнного лікаря-єврея, не деталізуючи, «коли увесь цей переполох був»: «... там жив лікар, колись жив лікар, він займав цілий поверх ... він займав зі своєю сім'єю, це саме найкраще. Такий лікар хороший був. У нього прислуга була, і ось ця прислуга жила в цій квартирі [квартирі оповідачки]... Ну, коли увесь цей переполох був, ці люди виїхали, а куди я не знаю, але відгуки про них, бабусі були, знали їх, відгуки, як лікар був хороший, вони все згадували: “От лікарі були, от лікарі були...” Ця сім'я була єврейська. Внизу жила прислуга, у них коні були, на них вони до театру їздили, дуже хороша за містом була дача ... зараз говорять дача, а тоді був цілий маєток. І ось всі ці люди жили там внизу» (7Аж).

Мігранти зі східних регіонів тісніше спілкувалися між собою й переповідали дофантазовані історії. Переказ почутих від старожилів спогадів змінює їх, надає нового сенсу, водночас чужа історія до певної міри стає власним «досвідом» опитаних людей. Так, оповідачка підтверджує втечу львів'ян-євреїв історією, почутою, очевидно, від теж прибулої зі Сходу. У свідомості жінки не вкладається, як можна було все покинути й виїхати, єдиним поясненням була національна належність емігрантів без уточнення, чому ж євреям не можна було залишатися: «... И везде здесь третий этаж жили владельцы этого дома и все рассказывали, что люди были хорошие, очень богатые... И вот там один дом, так одна хазяйка говорит, мне дали эту квартиру, так в доме все оставили – золотые ложки, поварешки, – все, все, все... Люди уехали както, я не понимаю как они так уехали... Ну жить им здесь нельзя было, тоже евреям» (7Аж). У дослідженні пам'яті повоєнної спільноти Жовкви А. Вилгала пише про поширені в її інтерв'ю згадки міфічного виїзду євреїв з міста ще до початку війни, а отже, й уникнення загибелі. Дослідниця схильна вважати це стереотипом винахідливого єврея, який у скрутний час міг себе порятувати¹⁴.

Історія вигаданої еміграції довоєнного населення Львова простежувалася і в наступних (другому і третьому) поколіннях прибулих зі східних регіонів, але щодо населення загалом або лише поляків; про долю довоєнного єврейського населення не згадували: «Вони ж (поляки) в [19]39 році майже всі виїхали, хто хотів виїхати, то всі виїхали... Тут, в нашому будинку, власником була чеська єврейка. Німець почав

¹⁴ Вилгала А. (Не)пам'ять на руїнах... С. 29–30.

зближуватися вже сюда перед Другою світовою війною, весь будинок був її...» (14Бж); «Так це виглядало, що тут все було заселено після війни або після [19]39 року, коли повийжджали корінні мешканці...» (13Бж). Одна з представниць третього покоління (з мішаної родини східнячки і переселенця з Польщі) висловилася дуже загально чи то про винищення довоєнного населення, чи масову еміграцію, коли повоєнний Львів був безлюдним: «... все рівно то були в'їжджі, повоєнні... Я наскільки розумію, Львів був пустий... Тут не було таких, щоб пережили війну, я їх просто не знаю...» (18Вж). Серед приїжджих у повоєнні роки зі східних регіонів не було тих, хто б пережив події Голокосту як свідки в попередніх місцях проживання (принаймні в спогадах про це не говорили). В інтерв'ю, де не згадано про львівських євреїв, складається враження, що оповідачі взагалі про них не знали.

У розповідях довоєнних євреїв згадували, як заможних людей, що володіли цілими будинками: «Тут (третьій поверх) адвокат жив, на другому поверсі – його батьки, а внизу – прислуга там...» (9Аж). При цьому євреї виступали сепарованою групою: «N будинок тут в куті на Богомольця, та пані Н. розказувала ... що то був єврейський будинок і єврей то будував, і єврей двориком робив, і жили» (12Бж). Про єврейський район, як і про бідних євреїв, не йшлося у жодному з інтерв'ю. Лише одна старша жінка-українка зазначила: «Наша вулиця, казали за Польщі, була панська. А де гірший район, то за Оперним театром...» (1Аж).

Ніхто з опитаних мешканців одного з будинків (а це четверо осіб) не вказав приїжджю в повоєнні роки єврейської родини, що вижила в Голокості на Вінничині, нащадки якої й зараз тут проживають. Онука в'язнів гетто дуже поверхово розповіла історію діда й бабці, яку, очевидно, сама дізналася лише в 1990-х роках: «Дідусь і бабця були з Вінницької області. Там, малолітні в'язні гетто. Вінницька область, селище Бершадь. Вони були євреї. Вони були з тридцятого року народження, їм було п'ятнадцять. Я не знаю, де вони в той період жили, поки не переїхали сюда. Вони переїхали у Львів. Є відеокасети, німці приїжджали і знімали бабцю і діда. Розказували про гетто. То ще давніше було... Брати моєї бабці були, вони також були, всі були в гетто. Ще два брата так, але вони в Америці, вони ще живі» (20Вж).

Пам'ять про довоєнних євреїв не передавали нащадкам. В одному з інтерв'ю, слухаючи дуже загальну розповідь матері про сусідів, донька деталізувала: «То поляки там жили» (2Вж). Мати на зауваження доньки не звернула уваги, але згодом вказала прізвище єврея, який мешкав поруч, наголошуючи: «Він був жид, але польський жид» (2Аж). При згадці про повоєнний виїзд поляків не роз'яснювали, куди ж поділися корінні євреї: «Там був нагорі такий польський жид Гофман, він був жид, але польський жид, і вони жили на останньому поверсі, їх дуже поважали... Тарганова [нерозбірливо чути] така була, то вона була полька, потім виїхала. Він [будинок] був цілий пустий після війни» (2Аж).

Поряд з «польськими» згадували «австрійських», «чеських» євреїв. Якщо корінна українка польськомовну єврейську інтелігенцію характеризувала як «польську», то прибула з Росії оповідачка називала довоєнного власника будинку «австрійським» євреєм («А взагалі цей будинок був австрійського єврея, адвоката» (9Аж)), а нащадок східняків – «чеською» єврейкою («Тут в нашому будинку власником була чеська єврейка. Німець почав зближуватися вже сюда перед Другою світовою війною, весь будинок був її, жила в квартирі за стінкою, а решту здавала. Хресна мені розповідала, вона вже покійна. Вона працювала у військовій комендатурі перекладачем і знала то

все» (14Бж)). Жодна із зазначених жінок не обмовилася про долю згаданих євреїв, хоча перша (місцева) і третя (тітка якої «все знала»), можна припустити, знали про Голокост. Син другої з процитованих жінок, розповідаючи про своє зацікавлення історією довоєнних власників будинку і тривалу їх ідентифікацію, не згадав національності (тоді, коли матір свідчила про «австрійського» єврея): «Історією вулиці я цікавився, в мене є ще старі книги польські в електронному варіанті... Я довго шукав, хто тут жив в тому будинку, знайшов в адресній книзі. ...знайшов адресну книгу міста Львова десь на шістсот сторінок, ну там по прізвищах, а не по адресах, то я ще два тижні шукав, хто тут в тому будинку мешкав. Навіть вже тут телефон був трьохзначний в якогось адвоката» (9Вч).

«Євреї жили, вони в Ізраїль поїхали». Якщо про довоєнних євреїв-львів'ян не говорили, то прибуле в повоєнні роки єврейське населення, навпаки, виділялося на тлі інших у спогадах і місцевих, і приїжджих. Добре це помітно в детальних розповідях про середовище сусідів, серед яких наводили кілька єврейських родин. При згадці про євреїв зазначали лише їхню національність, інших же сусідів окреслювали прізвищами чи іменами, правда, не вказуючи, були це росіяни чи українці: «N квартира, то там жили євреї ... він працював м'ясником. Вона не працювала, її батьки були, євреї жили, вони в Ізраїль поїхали... А іншу квартиру заняли КГБ, Я., він полковник служби тої, а вона підполковник. А раніше, то ще й в підвалі... В нас ще весь підвал зайнятий був жителями. На нашій стороні підвал був, таксист жив, там жила, вона двірничкою працювала, діти ще били, потім П. жив. Весь підвал був зайнятий людьми... Ми так по дому дружньо жили... На другому поверсі теж жили, з цими в Ізраїль поїхали. Він бухгалтером був на базі, а вона, як єврейська жінка, була вдома. А потім вселився прокурор... А там Т. жила. На першому поверсі, як я прийшла, паня одна польська жила. Жили також з прокуратури... А зі двору теж жили євреї. Все помінялося – хто помер, хто виїхав» (9Аж); «Дуже помінялися сусіди. Одні повийїжджали... Практично ми мало спілкуємося зі сусідами... Ну зналися, але так, щоб особливо спілкувалися, то не було такого спілкування... Євреї повийїжджали» (11Бж).

Одна з місцевих львів'янок-українок, народжена в довоєнний період, описуючи повоєнне середовище сусідів, не окреслювала їхньої національної належності, але протиставляла дві групи: з одного боку, «місцеве населення», а з іншого – «воєнні», «з прокуратури люди», «в міськраді працювали». Заразом євреїв виділила в окрему групу: «Люди там які були, в основному були воєнні, там не було місцевого населення, там були з прокуратури люди ... в міськраді працювали, одна сім'я була євреїв, вони потім виїхали» (2Аж). Діти-євреї в повоєнному Львові теж постають сепарованою групою. За свідченнями українки-переселенки з Польщі, її малолітні діти 1944 і 1949 р. н. товаришували в 1950-х роках з росіянами, євреї ж не входили в їхнє товариство: «На вулиці діти бавилися, не було такого, що ти такий, а ти такий... Жидовські діти не бавилися. Рускі так, тоді ще того не розуміли, то були діти» (4Аж).

Для українки, переселеної з Польщі, «енкаведисти, судді, прокурори» були синонімами єврейського походження: «А наша вулиця в центрі, тут жили самі жиди, енкаведисти, судді, прокурор тут ще до нині живе...» (4Аж). Схоже як довоєнні львів'яни накидали польську ідентичність давнім євреям, так і молодше покоління (третє, з мішаною сім'ї переселенця-українця з Польщі й уродженки Східної України) вважало некорінних євреїв «несправжніми»: «На нашій вулиці було дуже багато євреїв,

то єдине. Але все рівно вони переселенці, вже заселялися, бо я так дружила, я знаю всіх ... одного називали білоруський єврей, тобто корінних не було...» (18Вж).

Не у всіх розповідях про життя мешканців однієї з центральних вулиць Львова в радянський час акцентували увагу на національній (єврейській) належності, однак її не вдається оминати – корінна довоєнна львів'янка, розпочавши опис сусідів-радянської інтелігенції, наприкінці задумалася, чому майже всі, хто її оточував у будинку, були євреями. Інша жінка, уродженка Росії, зазначила пережиту особисту драму після виїзду сусідів і споглядання опустілих квартир. Оповідачка не наголошувала на національній належності сусідських родин, але вживала фрази: «тоже євреї», «тоже жила сім'я», а при їх частій еміграції складається враження, що переважна більшість сусідів була євреями: «... Наш будинок був високо інтелігентним. Після війни жив тут на третьому поверсі над нами, він був головним лікарем Залізничної лікарні. Дуже така культурна людина. Над нами тоже жили інтелігентні люди, він адвокат був... І ті на третьому поверсі, і ті над нами були євреї. Вони після війни приїхали з Одеси. Але ті і ті виїхали за кордон. Двір тоже знаю, хто мешкав... Наш будинок, не знаю чому, майже всі були євреї» (3Аж); «... жив Б., третій поверх. Тут жив Б., начальник поліклініки. ...на К., тоже євреї, євреї, а хороші були люди. Там внизу жили С., це заслужений тренер по боксу. Внизу живе Д., пенсіонерка, а на нашій стороні внизу тоже пенсіонери жили, тоже померли. Під нами тоже жила сім'я, викладач університету, російської мови ... українську мову ... вона виїхала в Америку. Коли стали виїжджати, нам було шкода всіх ... виїдуть, я прямо вночі спати не могла, якось темно, з вікон світла нема...» (7Аж). За єврейськими родинами жаліли; кілька опитаних наголосили, що вони були хорошими людьми: «Там євреї жили, потім вони виїхали в Америку. Після цього міліціонер жив зі сім'єю... Євреї були хороші» (12Бж); «Поруч квартира теж була. Вже в мої, в [19]80-х роках, вони виїхали, дуже гарна родина була, але мені здається, що це були євреї» (13Бч).

Якщо в більшості опитаних спогади про новоприбулих у повоєнні роки зі Східної України й Росії нейтрально-позитивні, то на їхньому тлі виділялися різко негативні судження українки-переселенки з Польщі про привілейоване становище євреїв та росіян у радянському Львові. Гірші помешкання на перших поверхах і напівпідвальні приміщення заселяли українці, які проживали тут віддавна або ж приїхали в повоєнні роки: «Як я тут прийшла [1947 р.], в центрі жили всі жиди, маскалі. Де краща хата, краще всьо, то було для них... Вони воювали ... і всюди, де би не пішли, то було для них, а наші люди жили в півницях, де щурі були, там жили люди, йшли зі села і йшли в ту півницю жити. Жінка з двома дітьми жила тут, в тому будинку в підвалі» (4Аж). Втім, у подальшій розповіді в контексті опису львівського стихійного ринку постає різко протилежний образ приїжджого «з Росії до нас за хлібом, там біда була»: «Була барахолка, де Краківський базар був, де зараз оперний [театр]... Там хто мав які лашки, виносив, люди мали ще старі запаси, хустки, якусь суконку, якийсь чобіт чи мешт. Ходили поміж людьми і носили, хто що мав, будок не було. Міліція того не розганяла, то вже як було там дальше, то розганяли... Вони самі приїжджали з Росії до нас за хлібом, там біда була» (4Аж).

Негативне враження про «радянських» євреїв винесла для себе мігрантка зі західноукраїнського містечка (третє покоління) після заселення звільненої ними квартири, не знаючи їх особисто. Негативний образ постав лише після того, як оповідачка розговорилася, описуючи перепланування помешкання: «... ми їх не застали,

я знаю, що вони виїхали, по-моєму, в Ізраїль... Я знаю, що то був чоловік і жінка, і двоє дітей... Так застали, як і жили [попередні власники], плитка на кухні, молоко збігло, і отак в баняку всьо так і було. Весь мусор, всі туалети позаклеювані такими от фотографіями Леніна, такими фотографіями, вирізками з газет...» (19Вж).

Спогади про поляків: «панство», «польські будинки», «предків». Образ довоєнного польського населення, яке було репресоване радянською владою або виїхало, не до кінця вималюваний. Найстарше покоління опитаних польську державу/владу і поляків згадувало в контексті привілейовано-підлеглих відносин поляків та українців (пані – прислуга). Поляки (як і євреї) – це завжди заможні люди, «панство», що володіло нерухомістю, майном. Високе суспільне становище й заможність довоєнних мешканців вималювалися в контексті спогадів про прислугу, різні господарські пристосування та ін. Особливо фантастично-казково заможне життя виглядало в описах другого і третього поколінь, почерпнутих від сусідів-старожилів: «Він [власник] мав і слюсара, і двірника. І кожен житель за Польщі, розказувала Л., мав служницю. Він займав цілий поверх, крім N і N квартир. Пан тут жив і працював. В нього були слуги... Тут в куті там таке було, як Вам сказати, така ніби стеля зроблена, така загорожа. І там служниця спала» (12Бж). Нижче соціальне становище українських родин впливало з контексту, але спеціально респонденти на ньому не наголошували. Не окреслювали й національної належності прислуги, не конкретизували причин поселення українців у центрі міста в міжвоєнні роки, не говорили про те, що предки працювали двірниками в родинах поляків і євреїв. У дослідженні невеликої громади перевагою є те, що замовчувану інформацію розповідали інші й вона ставала очевидною.

Для опитаних старожилів-уродженців Львова зміна привілейованої польсько-єврейської групи в довоєнні роки на російсько-єврейську в радянський період уклалася в свідомості без особливих застережень: «Практично всі українці жили партер або підвал. Другий і третій поверх, то ніхто не займав тому, що там в основному були воєнні люди» (2Аж). Жінка наголошувала, що її українська родина проживала в напівпідвальному приміщенні й не переселилася в жодне з кращих помешкань «цілого пустого після війни» будинку, як і не зайняла гірше помешкання на першому поверсі (2Аж). Інша українка взагалі не згадувала про можливість самовільно заселити опустіле житло та її (не)реалізацію родиною оповідачки (1Аж).

У жодному інтерв'ю прямо не згадували про належність Львова до Польської держави, а тим паче про польсько-український конфлікт. У спогадах про вересень 1939 р. старожили змальовували враження від зустрічі з солдатами Червоної армії (власні чи з розповідей), однак не говорили про зміну державної влади. Якщо встановлення радянської влади впливало з контексту спогадів, то про поразку Польщі не йшлося – одну чужорідну владу змінила інша. Вочевидь, про «панську Польщу» не говорили, щоб у такий спосіб автоматично не ставити вище радянську владу¹⁵.

Нейтрально-позитивні спогади корінних українців-львів'ян про поляків помітно контрастні з різкими рефлексіями переселенки з Польщі. Львів'яни, діти й підлітки не зберегли таких негативних спогадів, як українці в регіонах та ще й з досвідом переселення¹⁶. Українка, виселена з Польщі, не згадувала довоєнних євреїв, а про

¹⁵ Wylegała A. Przesiedlenia a pamięć... S. 322.

¹⁶ Вивчаючи пам'ять поляків про воєнні роки – виселених на західні польські території та тих, хто залишився в Україні, – А. Вилгала дійшла висновку, що спогади про українсько-

поляків-львів'ян на конкретне запитання про те, хто жив у тому чи тому будинку, коротко відповіла: «Були поляки ... їх арештували...» (4Аж). На такій беземоційній рефлексії не могло не позначитися українсько-польське протистояння і переселення. У спогадах жінки на тлі товарної дорожнечі в перші роки радянської влади вимальовувався образ скрутного матеріального становища за польських часів: «Після війни місто не було дуже розбите. Але все було сильно дороге... Мала сина, потім другого, я так нікуди не ходила... Трамваї їздили по [вул.] Франка, 3 коп., а за Польщі 20 коп., тоді рідко хто собі дозволив їздити. Потім [з приходом радянської влади] дали людям мило ... хліб ... вони в Західну [Україну] то все пхали, щоб люди побачили, як то розбудовували, бо то границя була близько, щоб мати якусь опору» (4Аж).

Інша жінка, уродженка села поблизу Львова, наголошувала на відмінності «польської» і «австрійської» архітектури – «будинок є австрійський, то не польський будинок», і зі суперечливих міркувань випливало, що австрійське дещо краще за польське: «... Мені здається, що то будинок є австрійський, то не польський будинок, бо чимсь є різниця польських і австрійських, от. Ну і той будинок, я так думаю, зрівняти навіть з будинками, він досить в такому доброму стані... Він є пам'ятка архітектури, наш N будинок, я не знаю, як інші. Ну той будинок, як кажуть, трошки він вже є зіпсутий за останні роки. Але як зрівняти другі будинки, то він є в доброму стані фактично» (6Аж).

У спогадах мігрантки з Росії конструюється образ радянського «нащадка» як повноправного власника довоєнного майна «предків», очевидно, внаслідок культивованої радянською владою тези про спільне слов'янське коріння: «Будинки міцні... Вся вулиця збудована в якомусь ансамблі історичному. Там ... був колодязь, воду брали ще, це тоже залишили предки ... водичка була хороша, а потому все порушили» (7Аж).

Довоєнних власників-поляків згадували в контексті спогадів про нащадків-туристів, які в наш час приїжджають побачити родинні будівлі, однак лише в двох інтерв'ю і то з сімейним подружжям, причому дуже схоже – коротко, в ході опису будинків: «Будинок навпроти є абсолютно такий, як наш, тільки він має три поверхи. Він недобудований. Абсолютно архітектура однакова... Абсолютно ідентичні будинки, тільки іншим боком вони поставлені. Недавно приїжджав сюди із Швеції, за походженням поляк, думаю, років п'ятдесят, приїхав спеціально подивитися на цей будинок... Це будинок фактично їхній родовий і його дід побудував цей будинок. Я думаю, що він був побудований десь на початку ХХ століття. Тобто я дати не знаю, але знаю, що цей будинок будувався приватний, і знаю, що це є австрійська забудова...» (13Бч); «Ми випадково зустрілися з поляком, який попросив його сфотографувати біля будинку ... і він почав розмову, що він взагалі приїхав десь із-за кордону, ні то з Франції, ні то з Америки, а батьки його в Кракові живуть і сказав, що ці будинки будував його дід. І тато попросив його, тато тут жив у будинку навпроти... Сфотографував, у якому стані будинки. Саме він сказав, що ці два будинки були абсолютно однакові, по одному проекту збудовані» (13Бж).

Молодші покоління прирівнювали уродженців Львова довоєнного часу (українців), у своєму статусі найстарших мешканців, до приїжджих в повоєнні роки зі Сходу.

польський конфлікт є найбільш емоційними серед осіб, які в ті роки мешкали в селах, незалежно від подальшої їхньої долі в повоєнні роки (Wylegała A. Polacy w Galicji podczas drugiej wojny światowej: doświadczenie i pamięć. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. Wrocław, 2014. № 4. S. 58–59).

На сучасному етапі здебільшого лише приїжджі в повоєнні роки є старожилами на вулиці, до пам'яті/спогадів яких апелювали: «Було дві польські родини на третьому поверсі, а решта, ну, вже повмирали. Тут нікого фактично не лишилось... Є тут в нас сусідка надолі, вона теж з якогось року там [19]46–45, вона з Росії походить, але більше нікого, всі решта, то вже нові поселилися» (14Бж); «Ті знизу при мені виїхали. Ці навпроти теж виїхали в Німеччину. Ті знизу виїхали в Ізраїль. То куплена квартира років сім. Ця навпроти на другому поверсі теж куплена років три, там помінялася купа власників... Ті, що виїхали в Німеччину, там теж четверті власники міняються. Та Д. на першому поверсі, що навпроти І., то точно довго вже живе, вона генеральська вдова, приїхала з Ленінграда...» (19Вж).

«Близькі інші»: поляки-сусіди в комунальній квартирі. У спогадах про життя в комунальній квартирі постає образ самотньої жінки-польки, яка доживала віку і з часом її кімнату приєднали сусіди: «Потім одна господиня померла, то ми забрали одну кімнату ... і пізніше ще одна господиня померла, то сусідка взяла одну кімнатку» (2Аж). У фрагменті інтерв'ю нижче детально описаний простір комунальної квартири, перепланування і лише згадано про самотню сусідку, «яка мешкала там дуже давно». Можна тільки здогадуватися, що вона була полькою за національністю (про неї, як польку, згадано в іншому інтерв'ю): «Значить трьохкімнатне мешкання з лазничкою, туалетом, кухнею при чому дві кімнати ... одна була прохідна, а до другої був вхід через кухню. З кухні, там мешкала наша сусідка по комунальній квартирі, яка мешкала там дуже давно. І ми з нею мали тоді, ну я тоді молода людина ... в мене не було часу на розмови, тим більше вона там одна жила, я з нею контактів не мав, там була мама, дві сусідки по кухні. І то ми старалися ... ми зробили з коридору кухню, кухню їй віддали, зате забрали собі лазничку. От така була домовленість, пізніше вона помінялася і мама помінялася, майже в один час помінялися» (5Ач). Як з'ясувалося далі в розмові, з цією самотньою сусідкою тісно спілкувалися: від неї дізналися долю довоєнних жителів, бували в її помешканні. Однак будь-якої додаткової інформації не маємо, крім прізвища. Припустити можна, що мати оповідача не ділилася з ним, молодим і заклопотаним, своїми розмовами зі сусідкою, або ж він сам ними не цікавився. А контакти між двома самотніми жінками та й ще довоєнними львів'янками, очевидно, були тісними з огляду на спільне проживання, походження, самотність.

Цілковите ігнорування інших національностей простежувалося в спогадах жінки, народженої в міжвоєнні роки в одному з прильвівських сіл – на запитання про колишніх власників будинку вона апелювала до того, що особисто їх не застала, а чутками не цікавилася. Склалося враження, що вона взагалі не хотіла говорити вголос про поляків чи євреїв, абстрагувалася від довоєнної і воєнної історії вулиці як чужої, яка її не стосувалася. Втім, навіть окреслення форми звертання до сусідів (пан/пані або на ім'я і по батькові) у спогадах цієї жінки вже свідчило про їхню неоднорідність: «Навпроти жила сім'я ... Ф. [прізвище], пан М. і пані І. жили. В подвір'ї жила Є. А. [ім'я і по батькові], значить, потім ще Б. [прізвище] жили. То фактично ще було три квартири навпроти нас. Ще одна сім'я в підвалі жила, троє дітей у них було... Ну, і за стінкою жила Н. Ф. [ім'я і по батькові], вона і зараз живе. На другому поверсі жили люди, але вони вже всі повмирали. То буквально тих жильців ... Н. Ф., ми її застали ... Л. [ім'я], значить. Пані М., вона трошки пізніше переїхала ... а так більше з таких жильців старих нема» (6Аж).

Народжені в повоєнні роки (друге покоління) вважали комунальну квартиру незрозумілим, хибним і тимчасовим явищем радянського часу. Зазвичай сусідів по комунальній квартирі поіменно не ідентифікували; насамперед згадували національність (поляки), що це були люди похилого віку й після їхньої смерті «приєднали» сусідську кімнату. Спостерігалася закономірність: в інтерв'ю з довоєнними українцями не згадували національної належності самотніх сусідок, на відміну від другого покоління (і місцевих, і приїжджих): «... жила така старенька полька ... і жила з нею така монашка, дві старенькі. Вони були багатими людьми, їх так десь до нас притикнули, потім вони померли і ми присьднали ту кімнату» (1Бж); «Прямо в одній кімнаті жила пані Ч., полька, потім померла і об'єднали кімнату до нас» (10Бч); «Тут три сім'ї жило. Така старенька полька... І ще жили сусіди, які останнім часом вибралися звідси. І так, як в нас була велика сім'я, та старенька померла і нам ту кімнатку приєднали до нашої площі... На кухні було три газові плитки, але та полька не користувалася, вона вже скоріше тут жила, сварилася з тими сусідами» (10Бж).

В інтерв'ю з представницею третього покоління (мати якої була з родини прибулих зі східних регіонів, а батько – українець, переселений з Польщі) у дуже короткій згадці про довоєнних сусідів комунальної квартири прозвучало нерозуміння того, чому всі поляки не виїхали відразу після війни і їх «потім заставили виїхати». Очевидно, що повоєнне виселення поляків розумілося як примусове й тотальне, а ті, хто відразу не виїхав, змушені були зробити це згодом. Виглядає так, що жінка, народжена у 1965 р., вже не застала сусідки-польки і відомості про неї та виселення поляків передані від старшого покоління. Про можливість добровільного виїзду в умовах неадаптації до радянської дійсності й важкого співжиття з сусідами в комунальній квартирі не йшлося. Довоєнні жителі в просторі комунальної квартири сприймалися як тимчасові: «... в боковій кімнаті жив якийсь професор, а там жила полячка, яка ще чомусь не виїхала, але потім її заставили виїхати... Професор, він просто доживав віку, він українець, наскільки я пам'ятаю, бо він доживав, він, по-моєму, так і помер. А полячка просто виїхала...» (18Вж). Іншій же сусідській родині поляків ця жінка накидала українську ідентичність, чим пояснювала її право на відмову від еміграції: «От я знаю, що під час війни жив тільки сусід знизу, пан Б., вони польські українці ... то єдине, що вони, по-моєму, корінні ... але, видно, їх не виселили, бо вони українські поляки» (18Вж).

У двох інтерв'ю з нащадками приїжджих зі східних регіонів полякам приписували видуману тотальну еміграцію ще напередодні Другої світової війни (як і євреям, про що вже йшлося вище): «Поляки виїжджали і залишалось все... Вони ж в [19]39 році майже всі виїхали, хто хотів виїхати, то всі виїхали» (14Бж).

Поляки помітно виділялися серед приїжджих у повоєнні роки, які переважали. В очах мігрантів з Росії і молодших поколінь місцеві поляки були «панамми», «паннами», навіть якщо й займали невисоке соціальне становище: «... бабулька під N (будинком) померла, сусіди зайняли. Вона була панна. Там було шість кімнат на поверсі і кухня, вони потім то порозділювали. ...К., але вона по-польськи по-іншому називалася. ... була сама, дітей не мала, в дитдомі виросла, родичі повмирали, по службах ходила, брат віддав її в дитдом ще за Польщі» (12Бж); «Паня одна польська жила...» (9Аж).

Лише в одному з двадцяти семи інтерв'ю жінка з другого покоління опитаних вказала, що літня полька не користувалася кухнею в комунальній квартирі, у решті ж розмов неозвучена відособленість довоєнних поляків дуже відчувалася. Очевидно,

довоєнне покоління не могло адаптуватися до життя в квартирі, де мешкало кілька сімей, буття яких перетворилося на щоденні маленькі битви; панувала атмосфера постійного браку приватності як фізичної (у представників різних поколінь, що мешкали в одній кімнаті), так і психологічної (комунальна квартира якнайкраще пасувала до заохочуваного владою взаємного нагляду). На спогадах позначилося життя в радянській дійсності. Загальновідомим є викривлення приватної і публічної сфер життя в радянському суспільстві – публічно говорили неправду, а правду обговорювали приватно. Невід'ємними елементами радянських буднів було прискіпливе само-спостереження і самоконтроль. Однак радянське суспільство мало «власне обличчя і власний світ думок» – не було ні «вірнопідданим», ані «мовчазним»¹⁷.

Про співжиття в комунальній квартирі говорили неохоче та здебільшого згадували переділені кухні. Лише окремі оповідачі/чки у своїх спогадах заглиблювалися в сусідські конфлікти: «Тут жив такий не дуже хороший полковник війни. Не хочу говорити... Мали цю кухню спільну. Потім билися, сварилися, навіть, розказувала мені одна двірничка, хтось всипав трукти в борщ. І він [полковник] відділився, була кладовочка. Він поміняв в спальні скляні двері, а ті, що з дощок, сюди поставив. Зробив собі з першої кімнати і кухню, і все. ...в 1967 р. переділили цю кухню, з фанери» (12Бж).

У середовищі другого покоління опитаних на рівні з поляками до нетипових сусідів, які вирізнялися зовнішнім виглядом і способом життя, відносили й українців-старожилів (розповідав мігрант зі західноукраїнського села): «На першому поверсі жила родина, пані Н., такі старші люди... Вони жили ще з передвоєнних часів. У них було своє розуміння і свій уклад. Старий двірник був ... він якось так більш-менш доглядав ту дорогу і що від нього залежало, то він старався робити, такий був надзвичайно порядний чоловік, старої школи. Пані Н., яка співала в хорі на вулиці Руській. Її чоловік був надзвичайно цікавий – звичайний собі швець, але з таким надзвичайно інтелігентним виглядом, борідкою. І особливістю їхньою було те, що в цьому будинку абсолютно був газ, він не признавав газ і тримав собі спеціально дрова і палив собі дровами, і вважав, що це здоровіше» (13Бч).

Поза пам'яттю: «неідентифіковані» сусіди. Довоєнна історія (колишніх власників будинків) більшою чи меншою мірою завжди цікавила сучасних мешканців, особливо молодші покоління. Хоча серед опитаних траплялися і ті, кому про це зовсім не йшлося – вони чули в розмовах, що «тут жив якийсь пан», але для них це були тільки розмови, не підтвержені власними спогадами: «Ну, тут звичайно говорили, що тут жив якийсь пан, тут був його, повністю його будинок, а хто він, то ми вже, звичайно, не можемо знати, бо ми вже не застали нікого, всі жильці фактично вже були вселені після війни... Тут ніхто не лишився до війни. Значить, той будинок був заселений до війни. Не знати, хто тут точно жив, якийсь пан жив, як і у багатьох каменицях» (6Аж).

Мешканців квартир свого будинку не знають, окрім однієї-двох родин, з якими підтримували найтісніші контакти внаслідок проживання поруч або через різні інші обставини. Складається враження, що про сусідів говорили мало або лише позитивне: «Сусіди наверху... Оскільки я музикант, знаю, що там був кларнетист, з яким ми час від часу розмовляли, він був воєнний і служив у воєнній оркестрі

¹⁷ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 гг. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 223.

штабному, прізвища я його не пам'ятаю, пізніше, наскільки я знаю, він помер вже... В сутириних там мешкали, по-моєму, не двірник, там мешкали в сутириних» (5Ач); «... тут жили, але вже помирали або виїхали... Там помирали, їх вже нема. ... була вчителька, вони дали їй хату, вона виїхала. А там даліше я не знаю..., там наверху теж не знаю, чи вони скоріше прийшли, чи пізніше... Я не [контактувала] зі сусідами...» (8Аж). В подальшій розповіді першого оповідача про стан будинку, ремонту, які (не)проводилися, дізнаємося, що «у нас брами... не замикалися на ніч, але поскільки не було дуже багато квартир... Там було вісім квартир і в сутириних двоє мешкало. Зібралися ніби непогані люди» (5Ач).

У спогадах другого покоління опитаних певною мірою відчувався офіційний радянський наратив «дружби народів»¹⁸: згадки про сусідів у радянський період детальніші, але нейтральні й космополітичні; їх нерідко перелічували поіменно, але в підсумку доходили висновку про невідтримання контактів: «Не було так, як в Одесі, що весь двір всіх знає. Такого не було. З деякими сусідами рідко бачилися» (10Бч). Детальний перелік прізвищ та/чи імен сусідів нічого нам не говорив – якими були ці люди, як склалися відносини з ними, якими були їхня національна належність і соціальний статус. Очевидно, що стосунки між людьми не склалися через їхню національну й соціальну різноманітність: «Мало контактували зі сусідами, так “Добрий день” і “До побачення”. ...тут і росіяни були, і євреї, і українці» (10Бж). Ці думки підтверджували представники другого покоління опитаних, які заселили квартири на вулиці в 1970–1980-х роках і дивилися на усталене середовище мешканців зі сторони: «Як на мене, цей будинок був вже у такому занедбаному стані. Ремонтів не робилося. Тут жили люди, не хочу їх ображати, але вони не дбали за помешкання... Тобто я не можу сказати, що цей будинок мене якось привабив. І самі квартири, багато тріщин було, не доглянутих, в кожній кімнаті жила якась інша сім'я. Тут жила одна сім'я, там жила інша сім'я, поруч [квартира справа] одна сім'я, друга, третя, четверта. Чотири сім'ї в спільному коридорі... Там [квартира справа] була комунальна квартира, а тут жило дві сім'ї. В той час не було такої тенденції і бажання привести будинок до якогось належного стану ... якась різна публіка тут жила. Таке враження, що ці люди жили тут тимчасово» (13Бч).

Про занедбаність будинків говорили майже в кожному інтерв'ю. Це відбиток радянської дійсності з її колективізмом, апеляцією до держави в особі будинкового управління (ЖЕКу), яке має займатися впорядкуванням простору поза квартирою. Але позаяк більшість мешканців прибула в повоєнні роки, можна припустити, що це й результат відчуття тимчасовості проживання – житло їм надали, воно не було приватною власністю, тому про чуже мало дбали.

Загальними також є спогади і старшого, і молодшого поколінь про мешканців сусідніх будинків: «... навпроти в будинку та третьому поверсі хороша сім'я жила, на другому в прокуратурі працювали. П. жили, на другому той великий балкон, то теж жив якийсь начальник» (9Аж); «... візуально знаю всіх мешканців вулиці, так приблизно, в якому будинку живуть, а так контактувати, то в нас такого нема» (10Бч); «Взагалі на вулиці багато змінилося мешканців ... обмін зробили, декілька квартир

¹⁸ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР... С. 221–244.

об'єдналося. Навпроти живуть люди, яких ми бачили, коли ми переїхали, і зараз живуть. Ми з ними так “Добрий день” говоримо» (13Бж).

Спогади про сусідів, окрім того, що дуже загальні, то й ще заплутані, радянський період накладається на попередні – австрійський і польський; без уточнень не зрозуміло, про який відрізок часу йдеться: «... На цьому поверсі жив головний суддя міста Львова, а пізніше тут жив директор опери львівської. На превеликий жаль, прізвища назвати я не можу... Я не думаю, що це був хтось з тих директорів, які залишили слід в історії львівської культури. Це була одна квартира, він займав увесь поверх. І в цій кімнаті зліва був його кабінет» (13Бч). Для читачів спогадів, котрі не знають історії Центрально-Східної Європи середини ХХ ст., не зрозуміло, чому йдеться про спорожнілі помешкання, куди поділося довоєнне населення. Як старше, так і молодше покоління опитаних (наприклад, вроджена львів'янка і нащадок приїжджих зі Східної України) просто констатували, що «повийжджали корінні мешканці»: «Цікавий будинок був, дуже гарні були сусіди, я маленька була, пам'ятаю хіба що після війни. Пам'ятаю, що він весь був пустий, той будинок, що ми бігали дітьми і бавилися, ляльки там були...» (2Аж); «Найбільше знали сусідку, яка найближче до нас була ... вони, мабуть, були росіянами, переїхали, мабуть, після війни... І взагалі старожилів тут не було. Так це виглядало, що тут все було заселено після війни або після [19]39 року, коли повийжджали корінні мешканці. Тут було дуже багато сімей, різних і за національністю, і за віком» (13Бж).

У переказах молодших поколінь старожили поставали беззаперечними авторитетами, які знали довоєнну історію. Одна з оповідачок була помилково твердо переконана, що старша сусідка – уродженка Львова й постійно проживала за сучасною адресою. Такі враження могли скластися лише з не дуже відвертих міжсусідських розмов і дофантазування фактів з минулого: «Така пані Н., вона все знає про вулицю, розказувала, як будинки по вулиці будували і чиї вони були. Вона тут родилася, її мама двірничкою робила... На другому поверсі під N [будинок]. Вона може все розказати, хто будував, який будинок скоріше, який пізніше» (12Бж).

Старожили (місцеві й приїжджі) з ностальгією пригадували міжособистісні взаємини в радянський час, коли «люди були бідніші, не мали розкошів, і люди більше любилися, один другого уважав...» (4Аж): «Так, що ми по тій вулиці самі старожили. То все уже повимирали... А я вже в тому будинку з 1960 р. Ми колись тут були як одна сім'я, як село. А тепер вийдеш і “добрий день” нема кому сказати. Все помінялося» (9Аж). Для старших людей цілковита зміна середовища мешканців будинку і вулиці та ще й за нових політичних і економічних умов є важким емоційно-особистісним пережиттям. Друге ж покоління опитаних об'єктивно констатувало ці зміни: «Багато людей на вулиці змінилися. Частина з них виїхала, частина померла, а частина продала» (13Бч). Але лише те покоління, яке переїхало сюди вже дорослими, сформованими людьми. Уродженці вулиці за радянського часу теж мають ностальгію за минулими часами дитинства: «Більше половини вже не знаєш, хто живе навпроти, все міняється... Не так, як раніше. [В якому місці Ви відчуваєте, що Ви вже вдома?] Зараз, напевне, що це помешкання, раніше була вулиця... Один одного знав, це вже був свій район, своє середовище» (9Вч).

Пам'ять і забування: заселення чужих квартир. Відомості про заселення помешкань у повосенні роки загалом замовчувані. Деколи, розповідаючи про свій приватний повсякденний простір, представники другого покоління оповідачів окреслювали

первісне призначення того чи того місця/кімнати, а відповідно згадували довоєнних мешканців (про що їм було відомо з розповідей батьків чи сусідів), однак ніколи не переповідали сімейної історії поселення (1Бж). Приховували інформацію про заселення помешкань у повоєнні роки в тих родинах, у яких про це не варто було говорити вголос. Очевидно, на цю тему, як і на багато історій (до)воєнних років, поширювалося табу. Лише зі спогадів сусідів можна дізнатися, що сім'я двірнички чомусь проживала в добротній квартирі на другому поверсі, з якої згодом зробили комунальну квартиру, а чоловік був репресований радянською владою (12Бж).

Неправдивими виглядають спогади однієї з жінок, яка не знала, як її чоловік отримав помешкання ще до їхнього одруження. Якщо про умови заселення квартири в повоєнні роки ніколи не йшлося в розмовах між подружжям, то це, можливо, було табу або неважливою інформацією, що мало ймовірно: «Я прийшла сюди, він [чоловік, удівець] вже був старший... Він отримав, також був з Польщі ... і так тую хату чи він купив, чи йому надали, ну я не знаю... Кімнату мав і кухню особну, там в куті» (8Аж).

Середовище сучасних мешканців вулиці, які поселилися/народилися тут за радянського часу (до 1990-х років), можна поділити на кілька груп за способами отримання житла. Здебільшого квартири зайняли родичі ще в повоєнні роки або надала держава за місцем праці. Ще одним поширеним шляхом отримання квартири був обмін, про який, щоправда, йшлося лише у п'яти випадках: «До Львова ми приїхали десь у 1958 році, от, жили на вулиці Коперніка. А потім обміняли квартиру, батько був військовий, службовий, і з [19]66 року тут живемо... Я народилася ... Новосибірськ ... мама сибірячка ... тож з Новосибірська, тато білорус ... так вони зустрілись, поженились після війни» (7Бж); «... народилася на Східній Україні в Сумській області, місто Ромни. Жили ми спочатку на Ленінградській вулиці, це район Привокзальної. А у 1980 році ми переїхали сюди, в цей будинок... По обміну і дуже великому обміну, восьмикратний, здається. Дуже складний був обмін. Дуже складний, дуже тяжко було знайти щось таке, щоб нам підходило» (13Бж).

Примусові виселення з помешкань (нехай і ненайкращих) у центрі Львова практикували й у пізній радянський період. Нічого не дізнаємося про примусово виселену попередню мешканку, окрім того, що вона ніби незаконно заселила квартиру: «На ту вулицю ми приїхали в [19]64 році... Ми на першому поверсі проживали. Ну, приїхали на перший поверх, там жили, значить, одна дівчина молода, дві квартири, як-то, знаєте, після війни, вона зайняла, можливо, ту квартиру або як, але чоловік, як кажуть, працював в організації і ті, де квартира відносилася, і нам як по черзі дали... Ту дівчину, десь її дали як одинока, а ми ту квартиру отримали. Жила одинока дівчина ... працювала в Картинній галереї, не мала жодного відношення до тої квартири, яким чином вона там зайняла, не відомо» (6Аж).

Ті, хто згадував про обставини повоєнного заселення квартир, наголошували на правочинності своїх дій чи дій родичів¹⁹. Одна з респонденток, розповідаючи про

¹⁹ Про житлово-побутове повсякдення у Львові другої половини 1940-х років детальніше див.: Боднар Г. Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянзації Львова у другій половині 1940-х років. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta / pod red. K. Karolczaka, Ł. T. Sroki. Kraków, 2014. T. IX: Życie codzienne miasta. S. 413–443.*

заселення родичами однієї й тієї ж квартири в 1939 р. і 1945 р., жодного слова не сказала про долю попередніх мешканців, зрештою, як і про сусідів у комунальній квартирі в радянський час («туда понаселяли»): «Вийшла заміж, прийшла сюди за невістку. Батьки чоловіка прийшли сюди в 1939 р. Моєму чоловікові татові дали це крило, на цьому поверсі в 1939 р., він був воєнним, майор в якомусь там чині. І дали йому тут п'ять, но воно йде по убилі – то велика, менша, менша і ще менша. Потім прийшла радянська влада, уже після війни, 1945 р., їм дали в [19]39, а в них було троє дітей, він був на фронті, а вона евакуювалась в Харків... А вже після війни вернулись, то хата за нею була. Було багато площі, почали ущільнювати. І залишили їй ту кімнату і ту, дві кімнати. А туди понаселяли, і в нас зараз є комуналка» (9Аж).

Люди розповідали про «передане» їм орендоване житло після еміграції власників. Так безпечно пригадувати незаконне заселення можна хіба за умови, що це було масовим явищем: «Мені сусідка розказувала... Її сестра тут зразу жила і віддала її перед війною, вони виїхали в Німеччину. Її сестра вийшла заміж за німця, вони винаймали дві кімнати і кухню... Коли почалася війна, вона каже: “Я навіть не знаю, коли він [власник будинку] звідти поїхав. І мій швагер теж втік”. А вона, Л., прийшла з чоловіком і так тут жили... Як вона тут прийшла, то вона вже того пана не бачила, всі почали втікати» (12Бж).

Однак відчуття неправомірного самовільного заселення повоєнних львівських квартир таки простежувалося ще в другому і третьому поколіннях опитаних. Дві жінки розпочали свої життєві історії з наголошення факту народження в сучасній квартирі та її заселення родичами, коли житла було вдосталь («давали до вибору ... квартиру, вибирав любу...», «поверх був вільний»). Для обох опитаних Львів у повоєнні роки пустував: «Я тут народилася... Після війни [батьки] тут залишилися, тут їх застав кінець війни... Мама була військовим лікарем і тут так і лишилася, відповідно тут їй призначили роботу. [Батьки родом] зі Східної України. Виписували тоді ордери і люди займали хату, хто яку хотів. Поляки виїжджали і залишалось все. Вони ж [поляки] в [19]39 році майже всі виїхали, хто хотів виїхати, то всі виїхали... Давали до вибору ... квартиру, вибирав любу...» (14Бж); «... Народилася я тут, повністю в тій хаті. Батьки мої переселенці: мама з Східної України, тато якраз переселенець з Польщі... А тут в хату вийшло, що моєї баби рідний брат воював, коли вертався з війни. Ну, той поверх був вільний, він його заселив, одружився, привіз дружину ... привіз свою сестру. Ну, і тут оселилися всі... А тут під час війни я не знаю, що було, бо в туалеті було повно паперів забито, прямо писанини. Але так як ми знаємо, то будинок австрійський і виходить... Та родина [сусіди-родичі] до сьогодні кричить, що тут служанка жила, ми як прислуга повинні були їм все життя допомагати за те що, там дядя В. привіз нас» (18Вж). Отож нащадки прибулих зі Сходу не поділили між собою львівської квартири й проживали в конфлікті – родина ініціатора поселення у повоєнному Львові проживала в кращій частині помешкання й сприймала родичів, які до них переїхали й жили в частині для прислуги, їм зобов'язаними.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що усноісторичне дослідження пам'яті про довоєнне єврейське населення Львова засвідчило замовчування Голокосту його очевидцями (найстаршим поколінням опитаних), який не став (за винятком трьох осіб) частиною їхньої біографічної розповіді. Тема Голокосту не функціонувала в родинній пам'яті, як і не передавалася пам'ять про довоєнних євреїв. Навіть у єврейській родині про пережите говорили вже в 1990-х роках, коли було зацікавлення ззовні від

іноземних дослідників. Повоєнне покоління не знало про довоєнних євреїв-львів'ян, у їхній пам'яті довоєнне населення Львова асоціювалося тільки з поляками. Ті, хто не мав живої пам'яті про Голокост (і приїжджі зі східних регіонів, і молодші покоління місцевих), не могли отримати цієї інформації з радянських джерел, а лише з приватних розмов. Однак ніхто з опитаних представників молодших (другого і третього) поколінь не згадав про Голокост, за винятком хіба однієї жінки й то з нечіткими свідченнями – нащадок мішаного шлюбу східнячки і переселенця з Польщі обмовилася, що «Львів був пустий... Тут не було таких, щоб пережили війну, я їх просто не знаю...» (18Вж). Не можемо апелювати до книжково-екскурсійних джерел пам'яті молодших поколінь, як це подає в дослідженні пам'яті мешканців Жовкви А. Вилегала: у Львові, на відміну від малого містечка, ушанування пам'яті жертв Голокосту й туристи-євреї губляться в міському просторі.

У пам'яті сучасних львів'ян повоєнні приїжджі євреї яскраво виділені на тлі решти новоприбулих у повоєнні роки, однак не пов'язані з довоєнними, трактуються як інші, «несправжні». Жителі вулиці центральної частини Львова дуже багато розказували про «радянських» євреїв, які формували привілейовану групу й займали кращі помешкання. Однак говорилося про це без докору; «радянські» євреї – кваліфіковані фахівці й узагалі добрі люди, які, однак, виїжджали за кордон. Загалом про сусідів говорили добре або взагалі нічого; тісніші контакти підтримували з кількома, решта постає як «неідентифікована» більшість.

У (не)спогадах про поляків чітко простежувалася різниця поколінневої пам'яті – старші стримані, менше оперували національними характеристиками, на відміну від нащадків, які почувалися вільніше, не маючи живої пам'яті співжиття в польсько-єврейській більшості, як і приїжджі зі Східної України і Росії. Мало значення й те, чи українсько-польське протистояння відбилося на родинній історії – переселенка з Польщі й нащадок у третьому поколінні з мішаною сім'єю переселених зі Сходу і з Польщі більш різкі при згадках поляків. На загал довоєнні українці замовчували своє нижче соціальне становище в довоєнному Львові. Старожили (місцеві й приїжджі) швидше апелювали до австрійських часів у спогадах про будинки, квартири, а не до людей, які їх заселяли в довоєнні та воєнні роки. Якщо старожили-львів'яни згадували поляків фрагментарно й беземоційно, українці-переселенці з Польщі й селяни – нейтрально-негативно в порівняльному контексті польського та радянського повсякдення, замовчуючи міжнаціональний конфлікт, то прибулі зі східних регіонів трактували себе повноправними нащадками майна довоєнних «предків».

Дослідження засвідчило, наскільки чужою є пам'ять про «інших» – поляків і євреїв у довоєнні роки. На (не)пам'ять впливало те, що в післявоєнні роки поляків, за винятком поодиноких, фізично не існувало, а неавтохтонних євреїв сприймали як «неправдивих», а отже, не ототожнювали з довоєнним єврейським населенням. Окреслений стан колективної пам'яті сучасного суспільства Львова (як і українського загалом) є результатом функціонування різних її джерел трансляції – від приватної родинної до офіційної державної.

Список респондент(ок)ів:

1Аж – українка, народилася 1928 р. у м. Городку Львівської обл., в 1936 р. з родиною переїхала до Львова. За свідченнями іншої респондентки, її мати працювала

двірничкою, а чоловік був репресований радянською владою, відбув заслання у віддалених регіонах СРСР.

1Бж – українка, донька 1Аж, народилася 1953 р. у Львові.

2Аж – українка, народилася 1938 р. у Львові, лікарка. Чоловік – українець, уродженець західноукраїнського села.

2Вж – українка, народилася 1969 р. у Львові, провізорка і перекладачка. Незаміжня. Донька 2Аж.

3Аж – українка, народилася 1935 р. у Львові, юристка. Чоловік – приїжджий зі східних регіонів.

4Аж – українка, народилася 1922 р. у с. Любачівського повіту в Польщі, в 1946 р. переїхала до Львова. Чоловік – українець, переселенець з Польщі.

5Ач – українець, народився 1931 р. у Львові, диригент. Одружений з місцевою українкою.

6Аж – українка, народилася 1935 р. у колишньому селі Яворівського р-ну Львівської обл., всіх мешканців села виселили в 1940 р. і 1947 р. у зв'язку з утворенням Яворівського військового полігону. Чоловік – уродженець Смоленської обл., Росія.

7Аж – росіянка, народилася 1922 р. у м. Барнаул, Росія. У 1958 р. переїхала до Львова через скерування сюди чоловіка на роботу. Чоловік – білорус.

7Бж – росіянка, народилася 1949 р. у м. Новосибірськ, Росія. Працювала інженером-конструктором на львівському заводі «Полярон». Незаміжня. Донька 7Аж.

8Аж – українка, народилася 1925 р. у с. Перемишлянського р-ну Львівської обл., з 1970-х років проживає у Львові, 16 років доглядала дитину в сім'ї радянського чиновника. Чоловік – українець, переселенець з Польщі.

9Аж – росіянка, народилася 1930 р. у Росії, лікарка-педіатр. З 1954 р. проживає у Львові. Чоловік – приїжджий зі східних регіонів.

9Вч – народився 1967 р. у Львові, електромонтер. Син 9Аж.

10Бч – росіянин, народився 1957 р. у м. Приозерськ Ленінградської обл., Росія; слюсар-сантехнік. З 1966 р. проживає у Львові. Дружина – донька приїжджого зі східних регіонів.

10Бж – українка, народилася 1958 р. у Львові, працює черговою в одному з вищих навчальних закладів Львова. Чоловік – росіянин.

11Бж – українка, народилася 1956 р. у м. Стрий Львівської обл., інженер-технолог. Чоловік – уродженець Львова, з сім'ї вихідців зі східних регіонів.

11Бч – народився 1956 р. у Львові. Жінка – українка, уродженка західноукраїнського містечка.

11Вж – українка, народилася 1981 р. у Львові. Донька 11Бж і 11Бч.

12Бж – українка, народилася 1950 р. у с. Дрогобицького р-ну Львівської обл. З 1973 р. проживає у Львові. Працювала робітницею на консервному заводі та швейній фабриці.

13Бч – українець, народився 1949 р. у с. Жидачівського р-ну Львівської обл., оперний співак, професор Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка. Дружина – уродженка Східної України.

13Бж – народилася 1946 р. у м. Ромни Сумської обл., професорка Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка. Чоловік – українець, уродженець західноукраїнського села.

14Бж – народилася 1957 р. у Львові в сім'ї вихідців зі східних регіонів.

15Бж – українка, народилася у с. Старосинявського р-ну Хмельницької обл. Працювала інженером-будівельником. Чоловік – уродженець Хабаровського краю, Росія.

17Вж – українка, народилася 1964 р. у м. Виноградів Закарпатської обл., піаністка.

18Вж – народилася 1965 р. у Львові в сім'ї українця-переселенця з Польщі та уродженки Східної України. Чоловік – українець, уродженець західноукраїнського села.

19Вж – українка, народилася 1972 р. у м. Стрий Львівської обл., лікарка-анастезіолог. Незаміжня.

20Вж – народилася 1978 р. у Львові в сім'ї вихідців зі східних регіонів.

REFERENCES

Amar, T. C. (2011). Different but the Same or the Same but Different? Public Memory of the Second World War in Post-Soviet Lviv. *Journal of Modern European History*, 9, 373–396 [in English].

Assman, Ya. (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaiia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* (M. M. Sokolskfiia, Trans.). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].

Bodnar, H. (2014). Zhytlo yak tiahar i pryvilei: do pytannia pro sposoby radianizatsii Lvova u druhii polovyni 1940-kh rokiv. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta*, IX, 413–443 [in Ukrainian].

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory* (Lewis A. Coser., Ed., Trans.). Chicago; London [in English].

Hrinchenko, H. (2009). Kolektyvna (sotsialna) pamiat: krytyka teorii ta metodu doslidzhennia. *Skhid–Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 13–14, 11–24 [in Ukrainian].

Hryciuk, G. (2000). *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*. Warsaw: Książka i Wiedza [in Polish].

Hrynevych, V. (2005). Mit viiny ta viina mitiv. *Krytyka*, 5 (91), 2–8 [in Ukrainian].

Kysla, Yu. (2009). Konstruiuvannia ukraïnskoi istorychnoi pamiaty v URSR vprodovzh stalinskoho periodu (1930-ti – 1950-ti rr.). In *Mizhkulturnyi dialoh* (Vol. 1, pp. 221–244). Kyiv [in Ukrainian].

Lehmann, R. (2001). *Symbiosis and Ambivalence. Poles and Jews in a Small Galician Town*. Oxford; New York [in English].

Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge [in English].

Makarchuk, S. (2002). Evakuatsiia poliakiv zi Lvova u 1944–1946 rr. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów*, IV, 401–411 [in Ukrainian].

Podolskyi, A. (2009). Ukraïnske suspilstvo i pamiat pro Holokost: sproba analizu deiakykh aspektiv. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (5), 47–59 [in Ukrainian].

Susak, V. (2000). Etnichni ta sotsialni zminy v naseleñni Lvova v 1939–1999 rokakh [Ethnic and social changes in the population of Lviv in 1939–1999] (*Master's Degree thesis*). Lviv [in Ukrainian].

Wylegała, A. (2011). (Ne)pamięć na ruinach. Zahybel yevreiv Zhovkvy u svidomosti suchasnykh meshkantsiv mista. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (10), 9–45 [in Ukrainian].

Wylegała, A. (2014). Polacy w Galicji podczas drugiej wojny światowej: doświadczenie i pamięć. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 4, 47–69 [in Polish].

Wylegała, A. (2014). *Przemieszczenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych»*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].

Zubkova, E. (1999). *Poslevoiennoie sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost. 1945–1953 gg.* Moscow: ROSSPEN [in Russian].

Halyna BODNAR

PhD (History)

Associate Professor at the

M. Hrushevskyyi Department of Contemporary History of Ukraine

I. Franko National University of Lviv,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

**REMEMBRANCE (OR LACK OF IT) OF OTHERS:
THE IMAGES OF THE POLISH AND THE JEWISH NEIGHBORS
IN ORAL REFLECTIONS OF LVIV'S CURRENT INHABITANTS**

This article aims to examine the memory of Lviv's contemporary inhabitants about the city's former Polish and Jewish populations, which were the dominant ones until the middle of the 20th century. It looks at the images of the Pole and the Jew in their stories; what the sources of these are; which recollections do, or do not, operate in family memory, and are, or are not, passed on to future generations. The sources are biographical interviews recorded with inhabitants of O. Bohomoltsia Street in 2008–2009 as part of the project «Lviv in the 20th Century: the History of One Street». The interviews are divided into three groups, based on the generations of the speaker. The interviews were conducted with local Ukrainians (including those originally from Lviv, ones displaced from Poland and others who moved from villages and towns in western Ukraine), as well as Ukrainians and Russians from eastern Ukraine who arrived in the city during the postwar years.

Using oral history to study the memory of Lviv's prewar Jewish populations shows silence about the Holocaust among witnesses of it, namely the oldest generation of respondents. With three exceptions, it did not become part of their biographical account. The theme of the Holocaust does not feature in family memory, just like the memory of the prewar Jews is not passed on. The postwar generation does not know about the prewar Jews of Lviv. They only associate the city's prewar population with Poles. In the memory of Lviv's contemporary inhabitants, Jews who arrived during the postwar years stand out sharply against the backdrop of the others who moved to the city at that time. They were not linked to the prewar Jews. Instead, they were treated as different, as «not genuine». As far as the memory of Poles is concerned, there is a clear generational divide: older respondents were reserved and less inclined to use national characteristics. Their descendants felt freer, as they lacked memory of living within the past Polish-Jewish majority. The same applies to the people who arrived from Eastern Ukraine and Russia. While long-term residents of Lviv mentioned the Poles in a piecemeal and unemotional

way, Ukrainians resettled from Poland and villagers spoke of them in a neutral and negative tone. They compared Polish and Soviet daily life but kept silent about the conflict between nationalities. Meanwhile, settlers from the East considered themselves full heirs to the property of their prewar «ancestors». The collective memory in contemporary Lviv society, and Ukrainian society in general, as outlined in this article, stems from various sources, and is subject to how recollections were passed on to younger generations. These sources and avenues of their transmission range from private family memory to forms of official memorialization of the past.

Keywords: Jews, Poles, neighbors, Lviv in the middle – second half of the 20th century, oral history, memory.

УДК 001.32(477)(092)

<https://doi.org/10.33402/zuz.2021-17-158-181>

Іван ПЕНДЗЕЙ

кандидат історичних наук

доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології

Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>

e-mail: pendzey.ivan@gmail.com

ОСТРАКІЗМ ОЛЕКСАНДРА КАРПЕНКА У ПЕРІОД РОБОТИ В ІНСТИТУТІ СУСПІЛЬНИХ НАУК АКАДЕМІЇ НАУК УРСР У ЛЬВОВІ

З'ясовано концептуальні розбіжності Олександра Карпенка й adeptів комуністичної ідеології щодо характеру революційного руху в Східній Галичині у листопаді 1918 р., проаналізовано породжений на цій основі науковий, ідейно-ідеологічний, партійний та адміністративно-організаційний ostrakizm вченого. Висвітлено відстоювання О. Карпенком своїх новаторських поглядів на революційний процес у Східній Галичині в листопаді 1918 р. та його боротьбу за їхнє утвердження в радянській історіографії. Цькування і переслідування О. Карпенка, зумовлене його переоцінкою характеру революційних подій у Східній Галичині, пов'язано з фундаментальною проблемою переосмислення концептуальних проблем політичної історії України першої чверті ХХ ст., про яку в ті дні дискутували на розширеній вченій раді Інституту історії АН УРСР у Києві, де виступив вчений і був підданий нещадній критиці. На основі першоджерела відтворено протистояння двох діаметрально протилежних непримиренних концепцій характеру революційного руху в Східній Галичині в жовтні-листопаді 1918 р., які виражали і представляли І. Компанієць та О. Карпенко, з'ясовано позицію у дискусії відомого ученого Ф. Шевченка. Подано рішення кількох партійних зборів Інституту суспільних наук, спрямовані на приниження вченого і дискредитацію його ідей. Зроблено розгорнутий аналіз закритих партійних зборів Інституту 5–6 травня 1958 р. та їхніх ухвал. Виявлено певні розходження у тлумаченні Ю. Сливкою і В. Бадяком виступу М. Кравця на зібранні його справжньою роллю в прийнятій зборами компромісній постанові, і відверненні від О. Карпенка партійної розправи. Зазначено поширення його ідей, наукових тверджень і висновків щодо подій у Західній Україні в листопаді 1918 р., виникнення ЗУНР як в Інституті суспільних наук, так і серед громадськості. Привернуто увагу до проблеми наступу Львівського обкому КП України на колектив інституту, його та ЦК компартії України звинувачень директора інституту І. Крип'якевича у незадовільній роботі з кадрами, що, зрештою, призвело до звільнення О. Карпенка з роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР.

Ключові слова: Олександр Карпенко, характер революційного руху в Східній Галичині, національно-демократична революція, ЗУНР, «український буржуазний націоналізм», ostrakizm.

Олександр Карпенко – представник покоління радянських істориків, яке народилося, виховувалося, здобуло освіту за радянської влади, було тілом від тіла народу, разом з ним пережило сталінське лихоліття – голодомор, розкуркулення і примусову колективізацію, масові репресії та депортації, героїчною боротьбою на фронтах Другої світової війни наблизило велику перемогу, і в якого пробудження під впливом війни (особистої участі в ній) почуття патріотизму, національної гідності поєдналося з усвідомленням фарисейства більшовицько-радянської системи, надіями на краще майбутнє народу. О. Карпенко належить до невеликої когорти наукової інтелігенції, яка в післявоєнний час, у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років – після смерті Сталіна, XX з'їзду КПРС та певної демократизації громадсько-політичного життя, – започаткувала з національно-патріотичних засад ґрунтовне вивчення історичного минулого українського народу, по-новому осмислювала й висвітлювала його доленосні етапи, одним з яких було створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Концептуальне бачення О. Карпенка характеру революційного руху на західноукраїнських землях у листопаді 1918 р. як національно-демократичної революції, внаслідок якої і виникла ЗУНР, стало справжнім проривом в історіософському осмисленні суспільно-політичних процесів у Східній Галичині. Відстоюючи історичну правду про Листопадовий зрив 1918 р. на заході України, О. Карпенко зазнав цькування, переслідування та партійно-адміністративних утисків.

Перше переслідування О. Карпенка трапилося, коли він працював в академічних установах Львова – на посаді завідувача відділу філії Бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Львівська національна наукова Бібліотека України імені В. Стефаника) (1949–1952) і відповідального секретаря Інституту суспільних наук АН УРСР (1952–1953). Це фактично було відповіддю на ретельне виконання ним обов'язків адміністратора української установи. Він, зокрема, наполягав на спілкуванні працівників бібліотеки з відвідувачами українською мовою, а сам приходив на роботу в українській вишиванці. Його підопічні, член КПРС і двоє безпартійних, невдоволені його вимогами, подали у первинну парторганізацію АН УРСР заяву-донесення, де повідомляли, що «в червні 1953 р. член КПРС Карпенко, знаходячись в бібліотеці філіалу АН УРСР ... почувши, що співробітниця відділу бібліографії т. Лазеба розмовляє з читачем російською мовою, порадив розмовляти з читачами українською мовою і заявив, що “російською мовою будете розмовляти в Російській федерації”». Подібне зауваження т. Карпенко зробив і Жолкевському, який привітався до нього російською, при цьому сказав, «щоб було це в останнє»¹. Комуніста Карпенка звинуватили «в політично шкідливих висловлюваннях, які об'єктивно були проявами українського буржуазного націоналізму...», що його поведінка «свідчить про нерозуміння ним суті Ленінсько-сталінської національної політики...» і рішенням первинної партійної організації АН УРСР від 19.09.1953 р. відрахували з членів КПРС². Це було його перше зіткнення з партійним офіціозом і тими, хто беззастережно виконував його вимоги.

Олександр Карпенко не вдався до очікуваного від нього «відкритого і чесного визнання своїх помилок», прийнятого в сталінські часи, і не відступив від власної позиції. На його апеляцію Бюро ленінського райкому КП України м. Львова розглянуло

¹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П.-2477. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 124–126.

² Там само. Арк. 31–32.

подану ним заяву 7.10.1953 р. і постановило: «... за політично шкідливі висловлювання і непартійну поведінку при розгляді цього питання на первинній парторганізації ... перевести тов. Карпенко О. Ю. із членів в кандидати КПРС терміном на 1 рік»³. І з цим рішенням Олександр Юхимович не погодився. Бюро Львівського міськкому КП України, розглядаючи апеляцію т. Карпенка на рішення Бюро Ленінського райкому КП України м. Львова від 7 жовтня 1953 р., своїм рішенням від 15 грудня 1953 р. (прот. № 3) Карпенку О. Ю. за політично-шкідливі висловлювання і непартійну поведінку при розгляді його питання на первинній партійній організації оголосило догану із занесенням до облікової картки⁴. О. Карпенко апелював на рішення Бюро Львівського міськкому КП України і просив не виносити йому партійного стягнення. Бюро Львівського обкому КП України, розглянувши персональну справу О. Ю. Карпенка, постановило: «На зміну рішення бюро Львівського міськкому КП України від 15 грудня 1953 р. (прот. № 3), обмежитись обговоренням вчинку т. Карпенко О. Ю. на бюро обкому КП України». Формально було зазначено визнання О. Карпенка про те, що «ця розмова мала місце товариської поради», а також, що «Керівництвом філіалу Академії наук УРСР т. Карпенко характеризується позитивно». Олександр Юхимович вийшов із цієї вкрай несприятливої для нього ситуації з незначними моральними втратами, хоч за висунуте проти нього звинувачення, зокрема «про нерозуміння ним суті Ленінсько-сталінської національної політики», яке мало суто ідеологічний характер, міг поплатитись не тільки місцем праці, але й свободою, як це в недалекому минулому ставалося з тими, хто хоч якось відступав від генеральної лінії партії або суперечив їй словом чи ділом. Не останню роль у прийнятті сприятливого для О. Карпенка рішення бюро обкому зіграла неупереджена оцінка його праці, представлена в характеристиці, поданій його новим керівництвом – дирекцією Інституту суспільних наук АН УРСР і сформульованій, безперечно, під впливом визначного вченого І. Крип'якевича, який очолив філіал Академії наук УРСР в 1953 р.

У стінах цього науково-дослідного закладу відбулося становлення О. Карпенка як дослідника національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 1919–1920 рр., розпочате ще на попередньому місці праці. У 1953 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого звання кандидата історичних наук. В 1955 р. йому присвоєно звання старшого наукового співробітника інституту. Вивчення архівних джерел, зокрема матеріалів ЦК КПЗУ, доступ до яких він отримав за рішенням Секретаря ЦК КПУ І. Назаренка, дозволили йому по-новому підійти до революційного руху в Східній Галичині у жовтні–листопаді 1918 р. і проголошеної Західноукраїнської Народної Республіки. У тезах доповіді, виголошеній на конференції істориків у Львові 1956 р., він заявив: «У результаті героїчної боротьби трудящих мас Західної України, як і всієї Австро-Угорщини, була повалена монархічна влада Габсбургів, в Західній Україні ліквідовано іноземне поневолення, завершена в основному народна, національно-демократична революція»⁵. Однак така оцінка листопадових подій у Східній Галичині, як згодом писав дослідник, «не була сприйнята учасниками конференції і була рішуче засуджена

³ Держархів Львівської обл. Ф. П.-2477. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 124–126.

⁴ Там само. Ф. П.-3. Оп. 5. Спр. 26. Арк. 27–28.

⁵ Карпенко О. Ю. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні в 1918–1923 рр. *Наукова конференція істориків: тези доп. і співдоп.* Львів, 1956. С. 3–4.

як буржуазно-націоналістична»⁶. Його нове концептуальне бачення історичних подій листопада 1918 р. на західноукраїнських землях «було рішуче відкинута»⁷. Положення, викладені в тезах доповіді, він розвинув у статті «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.», опублікованій 1957 р. Вперше в радянській історіографії Листопадовий зрив галичан у 1918 р. був поданий у нерозривному зв'язку з революційними подіями в Австро-Угорщині, збройне повстання 1 листопада 1918 р. дослідник тлумачив як «загальне національне повстання»⁸, що переросло в «буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію»⁹. Проте стаття, як стверджує О. Карпенко, «викликала протест з боку компартійних структур усіх рангів та їхніх ідеологічних служб»¹⁰, «була розцінена як рецидив українського буржуазного націоналізму»¹¹. Так, у «рецензії» «За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні» в газеті «Вільна Україна» за 9 березня 1958 р. її автори, директор Львівського філіалу Центрального музею імені Леніна Б. Дудикевич (колишній член КПЗУ) і завідувач відділу науки і культури Львівського обкому партії В. Маланчук, картали О. Карпенка за ідейно хибні методологічні підходи і наукові твердження, що полягали у переспіві «націоналістичних теорій, які пропагувалися буржуазно-націоналістичним табором» і т. д.¹².

Олександр Карпенко в листі (33 сторінки машинопису) до ЦК КПУ і секретаря Львівського обкому КПУ Ф. Ковалю заявив, що «цілий ряд важливих питань, порушених у “рецензії”, вирішений неправильно, а окремі події просто сфальсифіковано»¹³. На засіданнях відділу Історії України Інституту суспільних наук, де впродовж двох днів велося обговорення його статті в контексті «рецензії», яке мало характер наукової дискусії щодо піднятих у статті питань, О. Карпенко «усе по пунктах відкинув». «Це було зроблено у формі озлоблених, з ображенням цих авторів [«рецензентів» – І. П.]»¹⁴. Один із учасників засідань П. Чуприна дорікнув О. Карпенкові у зверхньому

⁶ Карпенко О. Ю. Утворення Західно-Української Народної Республіки – вікопомний чин українського народу. *Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки*: матеріали (Івано-Франківськ, 1–3 листопада 1993 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 8.

⁷ Доповіді та повідомлення Львівського державного університету. Львів, 1957. Вип. 7. Ч. 2. С. 20.

⁸ Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. *З історії західноукраїнських земель*. Київ, 1957. Вип. 1. С. 84.

⁹ Там само. С. 85.

¹⁰ Карпенко О. Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 27.

¹¹ Карпенко О. Ю. Утворення Західно-Української Народної Республіки... С. 8.

¹² Дудикевич Б., Маланчук В. За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні. *Вільна Україна*. 1958. 9 березня.

¹³ Цит. за: Кобута С., Мицан К. Життя, присвячене служінню науці: до 80-ліття професора О. Ю. Карпенка. *Галичина*: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2001. Ч. 5–6: На пошану професора Олександра Карпенка. С. 26.

¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 29–30; Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента і науковця. *Галичина*: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2001. Ч. 5–6: На пошану професора Олександра Карпенка. С. 46.

ставленні до «колег» по відділу: «Окрім себе він вважав усіх плебеями, які нічого не розуміють в історії»¹⁵. 12 квітня 1958 р. партбюро інституту прийняло рішення розглянути персоналізоване питання О. Карпенка на партзборах, замаскувавши його порядком денним: «Про ідейно-теоретичний рівень публікацій нашого інституту». Позиція партбюро, яка здебільшого впливала з «рецензії», фіксувалась у фразах: Карпенко «випустив у світ плутану, не підтверджену історичними фактами статтю», в ній «проявляється теоретична неміч автора»¹⁶. Саме виходячи з цієї методологічної настанови, закриті партійні збори інституту 5–6 травня 1958 р. з'ясували не тільки наукову, але й ідейно-політичну позицію О. Карпенка. Їхню винятковість, гостроту проблеми підкреслювала присутність і виступи двох завідувачів відділів Львівського обкому КП України В. Маланчука й О. Савчука, а також Б. Дудикевича.

За визначенням Ю. Сливки, «Під час дискусії чітко виявилися два підходи до характеристики подій у Східній Галичині в кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. та оцінки їх О. Карпенком: суто політико-ідеологічний з настирливим намаганням звинуватити автора статті в методологічних помилках і спроби наукового осмислення процесу, який призвів до створення Західно-Української Народної Республіки»¹⁷.

Прибічники першого підходу в основу виступів на зборах поклали висновки, на яких акцентували увагу «рецензенти». Їх фактично перепоїв у доповіді археолог Ю. Захарук. Він твердив, що Карпенко показав ізольовано революційний рух у Галичині від Східної України, прирівняв національно-визвольний і національно-реформаторський рух, змішуючи прагнення мас і буржуазії, перебільшив зв'язки Східної Галичини з іншими частинами Австро-Угорщини та кількість учасників у боротьбі, низка його висновків, зокрема про те, що «створення ЗУНР являло собою революційний акт», не відповідають історичній правді, допустив «багато суперечливих тверджень», дотримувався «негідного методу» використання джерел – користувався оцінками (покликання на роботи Вальтера), які потім були переглянуті, порушив методику цитування і т. д.¹⁸.

Професійні історики П. Чуприна, М. Кравець, Г. Ковальчак, історик-економіст М. Герасименко, літератори П. Малий, С. Щурат та ін. критикували «фальшиві схеми» та «каламбурні концепції» (саме так вони називали підходи О. Карпенка), звернули увагу на виявлені у його статті «справді редакторські огріхи», діаметрально протилежні твердження, спотворені цитати, не «ті» дані на різноманітний фактаж, якого «не побачив» автор, «проігнорував його», тому припустився «помилкових» висновків, оцінив появу ЗУНР як результат «народно-демократичної», «національно-демократичної революції під проводом української буржуазії»¹⁹.

¹⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 30.

¹⁶ Там само. Спр. 51. Арк. 10–12.

¹⁷ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.). *Галичина*. 2001. Ч. 5–6. С. 12.

¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 23–25; Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР про ідейний і науковий рівень публікацій інституту 6 травня 1958 р. *Культурне життя в Україні. Західні землі*. Львів, 2006. Т. 3: 1966–1971. С. 741; Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 46.

¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 29–35, 58–70, 95–106, 107–112; Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 46–47.

Степан Щурат, «як комуніст», висловив своє ставлення «до роботи і концепції т. Карпенка» на особистих враженнях від подій, які відбувалися у Львові 1 листопада 1918 р. (йому тоді було 10 років). Він сказав, що був дуже здивований, коли вперше ознайомився з концепцією т. Карпенка про буржуазно-демократичну революцію в листопаді 1918 р. у Львові. «Я був свідком цих подій... Ніякої революції тут не було вночі на 1 листопада. Населення, яке вранці прокинулось, побачило, що на Львівській ратуші, замість прапора австрійської монархії, висить прапор української буржуазії. Дивувались і все. Так проходила ця буржуазно-демократична революція в ніч на 1 листопада 1918 р., яка нібито повинна була бути такою, як революція 1905 р. або 1917 р. у Росії. Нічого подібного тут не було в той час... Не може бути й мови про буржуазно-демократичну революцію у Львові, в Західній Україні, в 1918 р.»²⁰. Він твердив, що «т. Карпенко створив собі певну схему на основі матеріалу, що його вивчав. Щоб довести правдивість своєї схеми, він почав підбирати для цього факти і підібрав, підтасовуючи їх так, щоб вони були вигідні для його роботи і для його концепції»²¹. За його переконанням, «Всякий суспільний рух ми оцінюємо з точки зору інтересів міжнародного пролетаріату. Якщо він приносить користь пролетаріату, він є прогресивним. Рух, який тут відбувається, в час, коли на Сході формувалася радянська держава, цей рух був реакційний, і тут нічого шукати прогресивності в подіях 1918 р.»²².

З таким самим політико-ідеологічним кліше ополчився проти ідей О. Карпенка і П. Малий. «Загальне враження, яке я виніс з матеріалів, які мені відомі. Революційний рух розгорнувся на Західній Україні під впливом подій на Україні в жовтні 1918 р., але це не був рух, який виніс на своїх хвилях ЗУНР. А саме ця точка зору покладена в основу концепції т. Карпенка [він твердив що ЗУНР виникла під впливом Жовтневої революції – І. П.]. Тут кажуть, що оригінальна концепція. Нічого оригінального нема...»²³.

Богдан Дудикевич поклав провину на Олександра Карпенка за те, що він у своїй статті розвинув концепцію, «що буржуазія очолювала» («Це є суть цього питання»), і тим самим ідеалізує роль української буржуазії у листопадових подіях 1918 р. Теза, що буржуазія підтримувала революційний рух проти імперіалізму «є основна шкідлива концепція», «основна помилка т. Карпенка»²⁴. Він наголошував, що «т. Карпенко в своїх матеріалах не приводить ні одного факту, який би характеризував з негативного боку українську буржуазію, її зрадницьку роль в національно-визвольній боротьбі». «Всі зусилля української буржуазії, – твердив він, – були спрямовані на придушення революційного руху в Західній Україні», «нічого прогресивного в її діях не було»²⁵.

Валентин Маланчук, претендуючи на показну об'єктивність, виділив дві сторони в обговорюваній проблемі: дискусійні питання і ті, які не можуть «піддаватись будь-якій дискусії». Над питаннями, як-от подана у статті О. Карпенка оцінка подій 1 листопада 1918 р., «чи була це національно-демократична революція, чи був це офіцерський путч, чи був це переворот, в результаті якого влада перейшла з рук однієї групи буржуазії до

²⁰ Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 745.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само. С. 746.

²⁴ Там само. С. 741–742.

²⁵ Там само. С. 742.

рук іншої групи буржуазії», як і щодо «народної революції» «повинні працювати всі інші історики». Іншими положеннями статті були ті, які «ми повинні рішуче відкинути», які не можуть «піддаватись будь-якій дискусії», «які не можуть не викликати заперечення і засуду». Це, по-перше, «апологетизація і ідеалізація західноукраїнської буржуазії»²⁶, «і те, що т. Карпенко прямо пропагує окремі націоналістичні теорії, висунуті захисниками ЗУНР»²⁷.

Старший науковий співробітник інституту Олексій Дей зробив закид В. Маланчуку. На його твердження, що «інтелігенція» – «це представники контрреволюційної західноукраїнської буржуазії, які нічого спільного не мали з інтересами пролетаріату...», заперечив: «Не можна ж всю інтелігенцію кинути в табір контрреволюційної буржуазії». Водночас О. Дей не погодився і з О. Карпенком: «Але говорити, що інтелігенція, зокрема дрібно буржуазія, очолила революційну боротьбу, не можна...»²⁸.

Олександр Карпенко протистояв Валентині Маланчуку. На його твердження, що він не взяв до уваги «партійний документ ... виступ т. Мануїльського на нараді вчителів західних областей», «де він сказав, що українська буржуазія ніколи не була революційною, ніколи не була захисником інтересів народних мас», О. Карпенко заперечив: «Це не партійний документ»²⁹. На репліку науковця: «Це документ, схвалений ЦК нашої партії», він сказав: «Мені це не відомо було»³⁰. «Мені здається, – наголосив В. Маланчук, – що комуністу-історик не варто так оперувати документами, як це робить т. Карпенко. Незрозуміло з чого виходив т. Карпенко, коли повністю опублікував Декларацію Національної Ради»³¹. «Це справжня націоналістична листівка і вводити її в наукові дослідження більш ніж недоцільно... Таке цитування не робить честі т. Карпенку»³². Він також доводив, що «оцінка цих подій з боку КПЗУ» «по питанню дрібної буржуазії, по питанню зокрема діяльності ЗУНР і листопадового перевороту» «була помилковою». Її автори – представники групи Васильківа-Турянського, яка «скотилась на націоналістичні позиції». «З цих оцінок виходила і група Бараби-Косара. Бараба і Косар нині реабілітовані, однак їх реабілітація не означає реабілітації їх політичних помилок – хибного повороту до ОУН, який група здійснила, випустивши в 1933 р. листівку про листопадові події, на яку покликається т. Карпенко, листівки, в якій ставиться знак рівності між Жовтневою революцією і листопадним переворотом у Львові»³³. Стаття О. Карпенка, резюмував В. Маланчук, «містить цілий ряд неправильних положень і не може не нанести шкоди історичній науці»³⁴. Ще один, вельми цікавий висновок, зазначає В. Бадяк, проголосив партійний ідеолог про те, що путч (захоплення влади 1 листопада 1918 р. стрільцями під керівництвом сотника Д. Вітовського у Львові) він визначив таким, який власне придушив «революцію»³⁵.

²⁶ Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 742.

²⁷ Там само. С. 743.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. С. 79.

³² Там само.

³³ Там само. С. 744.

³⁴ Там само.

³⁵ Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 47.

Олександр Карпенко, крім полеміки з Валентином Маланчуком, двічі виступав і в підсумковому слові таки визнавав, «що в статті є ряд помилок», «можливо, були допущені помилки», та намагався довести правоту своєї позиції, пояснюючи «плутанину», яка з'явилась у нього, тим, «що я начитався літератури КПЗУ, документів керівних органів партії, а в документах ЦК КПЗУ ця справа висвітлена якраз так, як і в нашій статті». Він підкреслив: «Ніколи і ніде я не ставив питання про переоцінку ЗУНР, про це є у мене спеціальна стаття про боротьбу трудящих мас проти ЗУНР»³⁶; «... ясне питання про ЗУНР я ніколи не ставив під сумнів. Однак, з сьогоднішньої дискусії я зовсім не роблю висновків, що потрібно кинути цю народну масу – трудівників, селян, робітників, їх революційну боротьбу в табір контрреволюції. Я вважаю, що треба глибше вивчати участь народних мас, показувати народні маси, відділяючи їх більш різко від буржуазії... Виступи товаришів були в основному правильними, всі корисні зауваження я врахую і за допомогою колективу, зокрема відділу історії, це питання ми правильно висвітлимо, дамо йому належну оцінку і всі недоліки, які були допущені в статті, частково по-молодості, а частково із-за незнання матеріалів, будуть виправлені»³⁷. Визнаючи недоліки, допущені в статті «по молодості», через незнання матеріалу, обіцяючи всі корисні зауваження врахувати, О. Карпенко «рецензію» як «правильну» категорично відхилив. При обговоренні проєкту рішення зборів О. Карпенко запевнив: «Майже з більшістю положень рецензентів я не погоджуюсь. Про це я написав довідку»³⁸. У відповідь на репліку В. Маланчука «Тоді ... з чим погодився т. Карпенко» науковець заявив: «Те, що говорилося на зборах – це одне, а у рецензії написане зовсім інше. З вашим виступом можна рахуватися. Ряд питань можна вважати дискусійними, а з рецензією я погодитися не можу»³⁹.

Унаслідок обговорення збори прийняли постанову на основі пропозицій О. Дея. На запитання головуючого М. Кравця «Які будуть доповнення, зміни до проєкту резолюції?» О. Дей, покликаючись на слова «т. Савчука, що ми зібрались не для того, щоб “пришивати ярлики”», запропонував з проєкту резолюції «викреслити таке речення, де говориться про буржуазно-націоналістичну концепцію, про політичну реабілітацію буржуазії і т. д.»⁴⁰. В іншому основоположному питанні: визначенні думки партійних зборів щодо Дудикевича і Маланчука, О. Дей запропонував обмежитись щодо рішення «Партійні збори визнають основні положення рецензії тт. Маланчука і Дудикевича правильними» констатацією правильності публікації самої рецензії. «Треба записати, – сказав він, – так: партійні збори вважають, що газета “Вільна Україна” зробила правильно, надрукувавши рецензію тт. Дудикевича і Маланчука, яка звернула увагу на недоброякісність статті тов. Карпенка»⁴¹.

Ухвала закритих партійних зборів Інституту суспільних наук – підсумковий документ їхньої роботи – мала компромісний характер. Створення ЗУНР трактувалось

³⁶ Карпенко О. Боротьба робітничого класу Східної Галичини проти влади української буржуазії під час існування ЗУНР. *З історії західноукраїнських земель*. Київ, 1958. С. 69–86.

³⁷ Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 748–749.

³⁸ Там само. С. 749.

³⁹ Там само. С. 749–750.

⁴⁰ Там само. С. 749.

⁴¹ Там само. С. 750.

відповідно до «рецензії» на статтю О. Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.», «в якій автор, недостатньо глибоко вивчивши питання, дає хибне трактування важливих явищ революційного руху в Західній Україні восени 1918 р.

Тов. Карпенко не спромігся правильно виділити і висвітлити роль і значення кожного класу в суспільстві Галичини після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, а особливо в період насадження Антантою буржуазно-ліберальних урядів в країнах Центральної і Східної Європи для придушення революційного руху робітників і селян.

Неправильним є трактування тов. Карпенком ролі “Військового комітету” в подіях листопада 1918 р., класове спрямування дій якого ототожнюється ним з класовим спрямуванням дій революційних робітників і селян.

Як показує глибоке вивчення питань революційного руху в Галичині, дії військової організації буржуазно-націоналістичної Української Національної ради не тільки не мали нічого спільного з революційними прагненнями робітників і селян, а були спрямовані на придушення революційного руху.

Створення ЗУНР, здійснене при допомозі військової організації українських буржуазних націоналістів, було спрямоване не тільки проти революційного руху у Східній Галичині, а й на всій Україні в період боротьби українського народу під керівництвом Комуністичної партії проти австро-німецьких окупантів, за відновлення Радянської влади. Ідеалізація т. Карпенком дій військової організації контрреволюційної Української Національної Ради, визначення подій початку листопада 1918 року як загальнонаціонального повстання нічого спільного з історичною правдою не мають⁴².

Але в ухвалі зборів не містилось висунутих О. Карпенку звинувачень у методологічних помилках «про буржуазно-націоналістичні концепції, про політичну реабілітацію буржуазії і ін.», а також оцінок, що компрометували весь галицький революційний рух кінця жовтня-початку листопада 1918 р., тож не були визнані «основні положення рецензії правильними». За порадою О. Дея в рішенні збори заявили про схвалення публікації газетою «Вільна Україна» рецензії Дудикевича і Маланчука, де вказали на недоброякісність статті О. Карпенка⁴³.

Те, що в ухвалі зборів не відображена принципова позиція обкому партії, не схвалено критики концепції О. Карпенка Б. Дудикевичем і В. Маланчуком, зміст самої рецензії дають підстави кваліфікувати висловлені в ній положення не просто як певний відступ від генеральної лінії огульної критики О. Карпенка, а й як її фіаско на партзборах. По суті, саме це констатувала довідка партійної комісії при Львівському обкомі КП України, підготовлена до розгляду персональної справи О. Карпенка на засіданні бюро обкому партії 17 червня 1972 р. У ній зазначено: «... партійні збори не дали принципіальної, партійної оцінки антипартійному виступу Карпенка у цій статті⁴⁴, і погодилися з тим, що сам Карпенко в ході дискусії в основному визнав свої

⁴² Держархів Львівської обл. Персональна справа О. Ю. Карпенка. Арк.13; Постанова зборів партійної організації Інституту суспільних наук Академії наук УРСР від 6 травня 1958 р. *Культурне життя в Україні. Західні землі*. Львів, 2006. Т. 3: 1966–1971. С. 750–751.

⁴³ Там само. С. 751.

⁴⁴ Карпенко О. До питання про характер революційного руху...

помилки»⁴⁵. Компромісні положення постанови зборів фактично свідчили, що більша частина їхніх учасників насправді перебувала у, так би мовити, негласній опозиції до партійно-ідеологічного трактування характеру революційного руху у жовтні–листопаді 1918 р. у Східній Галичині і виникнення ЗУНР, звинувачень О. Карпенка в методологічних помилках.

Приховуючи поразку на зборах суто політико-ідеологічного підходу у трактуванні подій, прихильників звинувачень О. Карпенка в методологічних помилках, у партійній ухвалі на догоду ортодоксії, видаючи бажане за дійсне, було введено запевнення, що «ні один комуніст інституту не підтримав помилкової, політично шкідливої концепції О. Ю. Карпенка, а сам тов. Карпенко в ході дискусії, в основному, визнав свої помилки»⁴⁶. Замовчувалося те, що, як твердить Ю. Сливка, «на зборах переважало намагання більшості учасників спрямувати обговорення статті О. Карпенка у русло наукової дискусії»⁴⁷. Фактично на зборах на основі поданої О. Карпенком характеристики подій у Східній Галичині в кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. були спроби переосмислити процес, який спричинив утворення ЗУНР, що об'єктивно вело до політичної переоцінки ролі Західноукраїнської держави в українській історії. Вона, на думку деяких співробітників інституту, була на часі. Про це прямо сказав у своєму виступі С. Щурат, запитавши: «Який же резонанс має ця стаття, хоча б в нашому інституті? В розмові з товаришами я чув, що товариші висловлювали таку думку. Зараз стоїть питання про перегляд оцінки гетьманату на Україні, а значить, очевидно, треба ставити питання про перегляд оцінки петлюрівщини. Один з істориків мені сказав згаряча: а може і пора. Це повинно нас насторожити, якщо в нашому середовищі не тільки дискусійні виступають настрої, а й настрої іншого характеру. То, очевидно, вони можуть виникати поза нашим інститутом»⁴⁸.

Провідником ідеї обговорення статті О. Карпенка в руслі наукової дискусії і тим самим наближення до істини в обговорюваному питанні, був, на нашу думку, директор Інституту суспільних наук професор І. Крип'якевич. Як безпартійний, він брав участь у зборах на правах запрошеного і рішуче відкинув твердження, ніби в листопаді 1918 р. у Східній Галичині не було масового руху, народної революції. «Мені тоді вже було 30 років і я мушу сказати, що цей рух того часу залишив у моїй пам'яті надзвичайно велике враження. Це було щось надзвичайне, що в один день повстали маси. Так воно виглядало у Львові»⁴⁹.

Знаний історик, торкнувшись важливих проблем революції – ролі буржуазії і народних мас, високо оцінив спроби О. Карпенка по-новому висвітлити листопадові події 1918 р. у Східній Галичині. Він зауважив, «що т. Карпенко все ж таки підняв це питання, мав відвагу взятись за нього» і повідомив присутніх, що «наш колектив

⁴⁵ Із довідки партійної комісії при Львівському обкомі КП України, підготовленої до розгляду персональної справи О. Ю. Карпенка на засіданні бюро обкому партії 17 травня 1972 р. *Галичина*. 2001. Ч. 5–6. С. 66; Держархів Львівської обл. Персональна справа О. Ю. Карпенка. Арк. 12–18.

⁴⁶ Постанова зборів партійної організації... С. 751.

⁴⁷ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка... С. 13.

⁴⁸ Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 746.

⁴⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 114; Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 747.

дійшов до такого переконання, що ми поки-що не можемо вирішити», що в цьому питанні «є дискусійним, а що треба відкинути». «Я хотів би, щоб товариші, які конкретно працюють над цим питанням, зібрали відповідні матеріали ... дотепер немає згоди, як назвати цей рух з листопаду і далі 1918 р – революційним чи національно-визвольним ... і в цьому великому русі, який тоді був, є два потоки – є потік народний, і потік, очолений експлуататорським класом і буржуазією»⁵⁰.

Водночас досвідчений науковець і відповідальний керівник нагадав, як правильно досліджувати архіви, поліційні матеріали, наголосив на недопустимості «скорочення цитат або їх “доповнення”», бо «це методи, якими не можна користуватися», що «треба чесно працювати як історик і доходити до історичної правди». Він також застеріг від спрощеного оперування теоретичними проблемами за усталеною схемою. «Ще, – підкреслив він, – нам потрібна критика, яка б доходила до глибини питання. Рецензія Дудикевича і Маланчука гостра, можливо, що вона не в усьому має рацію», вони «самі про це кажуть, але тільки в такий спосіб можемо досягнути того, щоб поставити наші завдання на вищій рівень, щоб додати історичну правду»⁵¹.

На нашу думку, необхідність глибокого наукового вивчення процесів, які привели до створення ЗУНР і її оцінки, відстоював також М. Кравець, співдоповідач від партбюро. Попри критичні зауваження, він у своєму виступі наголосив, що переоцінка характеру революційних подій у Східній Галичині, подана О. Карпенком, не є, так би мовити, суто львівським явищем, що вона має всеукраїнський зріз, оскільки є складовою фундаментального переосмислення концептуальних проблем політичної історії України першої чверті ХХ ст., що якраз у ті дні дискутувалася на вченій раді Інституту історії в Києві. «Це питання, – говорив він, – також цікавить київських істориків. Правда, там в центрі уваги питання про боротьбистів, але порушується і питання, яке ми сьогодні детально розглядали. Там дискусія по цьому питанню ще не закінчена, а ведеться вона на вченій раді Інституту історії»⁵². Серед трьох товаришів, які, за його словами, поки що висловили свої думки, він виділив авторитетного вченого Федора Павловича Шевченка. «Тов. Шевченко, – підкреслив він, – наводить такий аргумент, що треба вивчати аргументацію товариша Карпенка і нову постановку питання. В основному він підтримав т. Карпенка, бо він заявив, що рецензія тт. Дудикевича і Маланчука невірна...»⁵³. Цей фрагмент з виступу на партзборах М. Кравця без тіні сумніву відображено у статті Ю. Сливки⁵⁴, а також у статті В. Бадяка: «відомий історик Ф. Шевченко, як повідомили під час зборів з Києва, “підтримує” його, а рецензію Дудикевича і Маланчука вважає “невірною”»⁵⁵.

Але чи справді саме в таких висловлюваннях (так відверто й однозначно) на підтримку О. Карпенка став Ф. Шевченко? Що у словах М. Кравця (цитованому матеріалі)

⁵⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 113–117; Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 746–747.

⁵¹ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 113–117; Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 747; Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 47.

⁵² Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 744.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка... С. 13.

⁵⁵ Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 47.

правда, а що, можливо, суттєво перебільшено? Чи не було зроблено цього навмисно, щоб показати нікчемність звинувачень О. Карпенка і підтримати його у протистоянні з партійно-ідеологічною ортодоксією? Чи могли ці відомості бути плодом узагальнень самого доповідача, що виникли на основі інформації, отриманої ним про засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР з Києва і виступ Ф. Шевченка. Чи не міг виявитись джерелом такої інформації сам О. Карпенко, який був учасником вченої ради Інституту історії АН УРСР і виступив у дискусії з обговорюваного питання?

Вчена рада Інституту історії АН УРСР у Києві з участю істориків науково-дослідних і вищих навчальних закладів республіки мала проаналізувати розробку проблематики впливу «Великого жовтня» на революційний процес в Україні, однак перетворилась на майданчик партійно-ідеологічної розправи з тими, хто відстоював національно-демократичні підходи до вивчення проблем історії України, зокрема революційного руху на західноукраїнських землях. Це поважне зібрання провідних вчених, проведене з певним часовим інтервалом в чотирьох засіданнях, 25 квітня 1958 р. заслухало основну доповідь доктора історичних наук професора М. Супруненка на тему «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» і співдоповідь кандидата історичних наук І. Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня».

Іван Компанієць у доповіді відстоював погляди на революційний рух у Східній Галичині, які він виклав у монографії, виконаній на ідейно-політичних та методологічних засадах більшовизму: «виникнення ЗУНР – результат контрреволюційних дій української буржуазії, революційний рух у Східній Галичині розвивався тільки в контексті впливу ідей Жовтневої революції [більшовицького перевороту 1917 р. у Петрограді – *І. П.*]; галичани боролися за соціальне та національне визволення тільки під зорею Радянської влади, за встановлення у краї тільки влади Рад; немає жодних підстав говорити про національно-демократичну революцію в Західній Україні і т. д., і т. п.»⁵⁶. Керуючись усталеними ідейно-ідеологічними настановами, І. Компанієць піддав брутальній критиці, з його точки зору, хибні положення, «висунуті у статті О. Ю. Карпенка “До питання про характер революційного руху в Східній Галичині”»⁵⁷: «... твердження О. Ю. Карпенка, про те, що в Східній Галичині в листопаді 1918 р. відбулась окрема “національно-демократична” революція і що так звана ЗУНР утворилася не в результаті контрреволюційних дій української буржуазії, а як наслідок революційного руху народних мас, що О. Ю. Карпенко не дав чіткої і правильної характеристики розстановці класових сил. Зокрема, він включив і буржуазію і пролетаріат в одне “загальнонаціональне повстання”, що по суті веде до відродження буржуазно-націоналістичної “теорії” єдиного потоку»⁵⁸.

Олександр Карпенко, який виступив на наступному засіданні вченої ради 28 квітня 1958 р., де почалось обговорення доповіді і співдоповіді, «приділив увагу деяким мало розробленим проблемам історії західноукраїнських земель. Він говорив про те,

⁵⁶ Див.: Компанієць І. Революційний рух в Галичині, Буковині та на Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.). Київ, 1957.

⁵⁷ З історії західноукраїнських земель. Київ, 1957. Вип. I.

⁵⁸ Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня. *Український історичний журнал*. 1958. № 5. С. 229.

що Велика Жовтнева соціалістична революція викликала революційне піднесення трудящих західноукраїнських земель, навів факти боротьби українських трудящих проти Австро-Угорської монархії, відзначив, що саме пролетаріат був провідною силою цього революційного руху, що українське населення Галичини, Буковини і Закарпаття внесло свій вклад в повалення тюрми народів Австро-Угорської імперії. Революційна боротьба в Східній Галичині розглядається ним як складова частина революції в Австро-Угорщині. Посилаючись на оцінку, вміщену в документах КПЗУ, О. Ю. Карпенко робить висновок, що в листопадових подіях 1918 р. мав місце не путч, а масовий народний рух – національно-демократична революція, результатом якої було створення ЗУНР»⁵⁹.

У виступі Ф. Шевченка, який взяв слово після О. Карпенка, потрібно зазначити, не було жодних політичних оцінок, йшлося про суто науковий бік проблеми. Ф. Шевченко «відзначив успіхи в справі вивчення історії західноукраїнських земель», виділив «недоліки, які необхідно подолати», констатував «відсутність історичного підходу до ряду явищ», наголосив: «В окремих роботах не можна провести чіткої грані між подіями, що відбувались внаслідок внутрішніх закономірностей даної країни, і подіями, що відбувались під безпосереднім впливом Жовтня», адже «революційні події на Буковині і в Галичині подаються у відриві від подій, які відбувались в інших частинах Австро-Угорщини», «На сьогоднішній день ще відчувається недостатнє вивчення історії національно визвольного руху на Україні, особливо на західноукраїнських землях», а «Для вивчення історії західноукраїнських земель велике значення мають постанови ЦК КПЗУ, в яких дається правильна оцінка класової суті подій і в 1918 р.»⁶⁰.

І якщо роздумувати, на чиему ж боці був Ф. Шевченко, то треба сказати: він фактично підтримав О. Карпенка, який для обґрунтування своєї концепції революційних подій у Східній Галичині залучив нові архівні матеріали, зокрема й фонди КПЗУ. І водночас негласно критикував І. Компанійця, у працях якого, наприклад, у згаданій монографії, не було нових джерел, революційний рух на західноукраїнських землях розглядався без будь-якої прив'язки до революційних подій в Австро-Угорщині, а оцінки боротьби трудящих не виходили за прийняті політико-ідеологічні штампи, базовані на сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)». Свою позицію Ф. Шевченко підтвердив у листі до І. Крип'якевича (кінець квітня 1958 р.), у якому інформував про обговорення в Інституті історії публікацій до 40-річчя жовтневої революції, де жорсткій критиці була піддана позиція професора М. Супруненка. Він намагався об'єктивно висвітлити діяльність національної течії українського комуністичного руху (партії боротьбистів) в революційних подіях в Україні 1918–1920 рр. Його опоненти, щоб не допустити переоцінки сталінської трактовки історичного процесу в Україні, подавали її як спробу «рев'ювати партійну марксистську оцінку» цих подій, жорстко розкритикували підходи М. Супруненка і О. Карпенка⁶¹. У листі Ф. Шевченко зазначив: «Дісталось з боку одного критика [І. Компанійця – І. П.] Олександрю Юхимовичу. Та я чогось впевнений, що все це не критика, а якийсь

⁵⁹ Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР... С. 230.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. С. 228–233.

намул. Тут не стільки науки, як чогось особливого примішалося до критики. Такої думки й інші товариші»⁶².

Виступ Ф. Шевченка, в якому він підтримав погляди О. Карпенка на революційний рух у Східній Галичині у листопаді 1918 р., був тільки відлунням зіткнення і протистояння двох діаметрально протилежних непримиренних концепцій характеру революційного руху в Східній Галичині у жовтні-листопаді 1918 р., які виражали на розширеній вченій раді Інституту історії АН УРСР І. Компанієць та О. Карпенко. І якщо погляди, які представляв науковець, крім Ф. Шевченка, ніхто не насмілювався підтримати відкрито (навіть він зробив це у завуальованій формі), то їх основного критика підтримала ціла когорта однодумців.

На засіданні вченої ради 7 травня В. Л. Варецький під час аналізу літератури, яка вийшла в західноукраїнських областях, «як недолік деяких праць, назвав висвітлення історії західноукраїнських земель у певному відриві від соціалістичного процесу в Радянському Союзі. Виступаючий вважає, що не можна розглядати листопадові події 1918 р. в Східній Галичині як перемогу народної революції»⁶³. А. Д. Ярошенко (Інститут історії партії ЦК КП України) «В своєму виступі критикував положення О. Ю. Карпенка щодо прогресивної участі української буржуазії західноукраїнських земель в подіях 1918–1919 рр., виступив проти спроб поставити в один ряд революційно-визвольну боротьбу трудящих мас і націоналістичні дії української буржуазії»⁶⁴. «О. Ф. Єрмоленко відзначив, що деякі історики Львова і Києва почали відроджувати невірні теорії ідеалізації ЗУНР, які необхідно рішуче викоринити»⁶⁵.

У заключному слові на засіданні вченої ради 20 травня І. Компанієць продовжив критику поглядів О. Карпенка. «І. І. Компанієць говорив про неможливість змішування революційного руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу української буржуазії, які проходили одночасно. Погляди О. Ю. Карпенка, на його думку, мають антинауковий характер, але можна сподіватись, що молодий, здібний науковець зрозуміє свої помилки і створить корисні наукові праці»⁶⁶.

Голова вченої ради, директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко підтримав цю критику, наголосивши: «неправильні трактування є також у висвітленні історії західноукраїнських земель, на що звернули увагу співдоповідач і виступаючі»⁶⁷. У підсумку негатив, висловлений учасниками зібрання при обговоренні співдоповіді, був акумульований у висновку: «Вчена рада відзначила наявність істотних помилок і в окремих працях з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом Великого Жовтня. Це проявилось в згадуваній статті О. Ю. Карпенка, в якій не показана контрреволюційність західноукраїнської

⁶² Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка... С. 13.

⁶³ Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР... С. 231.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. С. 232.

⁶⁷ Там само. С. 233.

націоналістичної буржуазії під час утворення так званої Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), а також хибно твердиться, що нібито ЗУНР була створена в результаті революційної боротьби народних мас»⁶⁸.

Документально не встановлено, чи був О. Карпенко учасником усіх чотирьох засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР, як і того, чи саме від нього в Інституті суспільних наук напередодні партійних зборів 5–6 травня 1958 р. була поширена інформація про зміст дискусії в Києві, чи правдиве твердження, що під час зборів М. Кравець отримав інформацію про роботу вченої ради Інституту історії і виступ Ф. Шевченка. Матеріали розширеного засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР, які спеціально у зв'язку з цим подані і проаналізовані вище, не виявляють у виступі Ф. Шевченка тверджень, які містились у виступі М. Кравця на закритих партійних зборах Інституту суспільних наук у Львові з покликанням на нього, «що треба вивчати аргументацію товариша Карпенка і нову постановку питання», «що рецензія тт. Дудикевича і Маланчука невірна...», що він «підтримує» О. Карпенка. Раз їх немає в єдиному джерелі – публікації Ю. М. Гамрецького, присвяченій роботі вченої ради Інституту історії АН УРСР, то напрошується висновок: вони, не підтверджені документально, приписані Ф. Шевченку. До речі, названі М. Кравцем прізвища вчених – Вовчанського і Слуцького, які «виступили на той час», у цих матеріалах теж не значаться. Крім того, на час зборів 5–6 травня 1958 р. вчена рада не засідала. Дискусія, розпочата 28 квітня, була продовжена тільки 7 травня, тобто коли збори закінчились. Беззаперечним є й інше: оманливі в деталях висловлювання М. Кравця, по суті, відображали позицію Ф. Шевченка, висловлену під час дискусії на другому засіданні вченої ради інституту 28 квітня 1958 р. і підтверджену в цитованому листі до І. Крип'якевича. Так чи так, хай які були джерела походження неформальних висловлювань М. Кравця на партійних зборах, сказані співдоповідачем, представником партбюро, зрештою, головою зборів, вони свідчать, на нашу думку, не тільки про фактичну підтримку О. Карпенка, але й незгоду з критикою його в «рецензії» і з самою «рецензією».

Ця ж позиція виявилась і під час розгляду іншого важливого питання – формулювання думки зборів щодо «рецензії». Роль М. Кравця і тут була вирішальною. Констатацією того, що «т. Карпенко визнав свої помилки», йому вдалося перевести увагу зборів на саму рецензію. Тільки-но він це зробив, як відразу пролунало: «Якщо говорити про рецензію, то на неї можна навести ще більше критики»⁶⁹. Так виявилось, що лінія обласного партійного керівництва насправді наштовхується на приховане несприйняття. Негласна підтримка О. Карпенка і солідарність з ним, виступ М. Кравця та висловлена претензія щодо якості «рецензії», підтримана зборами, додали Олександру Юхимовичу впевненості, допомогли вистояти перед брутальним наступом на основі його наукового бачення характеру революційного руху в Східній Галичині. Проте і після зборів критика концепцій О. Карпенка не припинилась. І. Компанієць у статті «Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях», опублікованій в органі ЦК КП України (!) газеті «Радянська Україна» за

⁶⁸ Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР... С. 233.

⁶⁹ Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 749.

10 вересня 1958 р., виділив цілу низку «недоліків», нібито допущених О. Карпенком у статті. Зокрема те, що він подає путч буржуазії за «революцію»⁷⁰.

Олександр Юхимович, якого позбавили можливості відповісти у пресі на звинувачення опонентів, став на свій захист у спеціально підготовленому документі – листі-відгуку (на 27 сторінках машинопису), надісланому секретарю ЦК КП України С. В. Червоненку. Відстоюючи право на існування свого, відмінного від загальноприйнятого бачення революційного руху у Східній Галичині, він покликався на приклад неоднозначної оцінки в радянській історіографії характеру Листопадової революції в Німеччині 1918 р. «Але я ніде не читав, – писав він, – щоб когось з них звинувачували у збоченнях, у відході від марксизму-ленінізму і т. п. гріхах. Навпаки, всі вони одержали всеоюзну трибуну для висловлення своїх поглядів»⁷¹. О. Карпенко нагадав партійному керівникові його виступ в актовому залі Львівського університету. «Ви, Степане Васильовичу ... закликали сміливо, по-новому ставити наукові проблеми в галузі суспільних наук, розвиваючи історичну науку. Якраз цим і керувався я, коли брався за дослідження впливу Жовтневої революції на революційний рух у Східній Галичині, за дослідження листопадових подій»⁷². О. Карпенко просив секретаря ЦК КПУ «вникнути в суть справи і допомогти відстояти історичну правду». «Степане Васильовичу! Я Вас прошу дозволити мені виступити зі статтею на сторінках республіканської преси. Я Вас прошу припинити травлю і переслідування, так грубо і інтенсивно розпочаті не без відома деяких партійних керівників»⁷³. «Досліджуючи вищезгадану проблему я вважав, що роблю відповідальну і почесну справу, бо основна мета дослідження – відвоювання з арсеналу українських буржуазних націоналістів революційних традицій народу, відтворення історичної правди. І хоч сьогодні проти мене, – констатував О. Карпенко, – ведеться широка методично добре організована кампанія, хоч до цієї кампанії докладають свої руки не тільки “учені”, але і деякі партійні керівники, я глибоко переконаний, що основна ідея, яку я відстоюю, що український народ брав активну участь в революції в Австро-Угорщині, є правильна, і пройде певний відрізок часу, і всі змушені будуть це визнати. Я гордий тим, що виявився продовжувачем боротьби Компартії проти різного роду націоналістів і шовіністів в питанні оцінки листопадових подій»⁷⁴. Невпевнений, що підняті ним проблеми будуть позитивно вирішувати або його інформуватимуть про це (підставою такої недовіри було те, що на свій лист від 22 червня 1958 р. він не отримує відповіді), О. Карпенко просив: «Степане Васильовичу! Якщо питання, поставлені в даному листі, в силу ряду обставин, не можуть бути Вами позитивно

⁷⁰ Компанієць І. Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях. *Радянська Україна*. 1958. 10 вересня. (Детальніше див.: Пендзей І. В. Олександр Карпенко – дослідник ЗУНР. *Галичина*. 2014. Ч. 25–26: До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. С. 349). Усіх «критиків» перевершив В. Маланчук у брошурі «Історія однієї зради» (Маланчук В. Історія однієї зради. Львів, 1958).

⁷¹ Із листа О. Ю. Карпенка секретарю ЦК КП України С. В. Червоненку з приводу статті І. Компанійця в газеті «Радянська Україна» 23 вересня 1958 р. *Галичина*. 2001. Ч. 5–6. С. 60.

⁷² Там само. С. 59.

⁷³ Там само. С. 60.

⁷⁴ Там само.

вирішені, прошу Вас передати його на розгляд Президії ЦК КП України і дану заяву вважати заявою до Президії ЦК КП України»⁷⁵.

Проте переслідування О. Карпенка не тільки не припинились, а навпаки посилились і набули все більш загрозливого для нього характеру. Як наслідок, його монографії: «Жовтнева революція і революційний процес в західноукраїнських землях (1917–1920 рр.)», 26 др. арк., (працю ще в 1957 р. прийняв до друку Держполітвидав УРСР) і «Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель (1917–1920 рр.)», 20 др. арк., так і не були опубліковані. Його прізвище як упорядника та відповідального редактора вилучили з підготовленого за його участю і рекомендованого до друку вченою радою Львівського облархіву управління другого тому збірника документів «Під прапором Жовтня (1921–1928 рр.)». Йому не тільки не давали можливості виступити у пресі з відповіддю на «критику», але й відмовили у проханні поїхати в Москву для виголошення в АН СРСР доповіді з дискусійного питання і одержання кваліфікованої консультації спеціалістів; під різними приводами затримували його наукове відрядження в польські архіви, де зберігалися цінні матеріали з досліджуваної ним проблеми тощо⁷⁶.

Явне роздратування партійних чиновників викликало підтвердження О. Карпенком своїх поглядів на характер революційного руху у Східній Галичині в листопаді 1918 р. під час зустрічі з польським істориком Валентиною Найдус на нараді істориків у Львівському університеті в січні 1959 р. Партбюро інституту, яке негайно зібралось, оцінило цей виступ як «неправильну поведінку» і констатувало: Карпенко стоїть на «помилкових» «старих позиціях»⁷⁷. Закриті партзбори 29 січня 1959 р., які формально зібралися заслухати звіт О. Карпенка «про виконання тематичної роботи», звинуватили його, що «не виконав» планової роботи, водночас працював над позаплановою, не повідомивши про це відділ, «не відмовився від старих помилок», допускає нові похибки, поводиться «амбітно», «хитрує», не реагує на критику та ін.⁷⁸; «що тов. Карпенко в своїй статті в газеті «Львовская правда» виступив дуже поверхово, «себе не обідив» і що це, фактично, не був «самокритичний виступ», а також, що «Відділ науки ЦК вважає, що тов. Карпенко зробив ще дуже мало, щоб виправити свої помилки»⁷⁹. Хоч у його творчому доробку, як зазначалось, були дві монографії, участь у підготовці двох збірників документів, науковця пропонували за несумлінне ставлення до своїх прямих обов'язків «серйозно попередити»⁸⁰. Ухвалили «попередити», все «доробити», «виправити», «не допускати помилок»⁸¹.

Львівський обком партії та ЦК КП України, які фактично вимагали від О. Карпенка відмовитися від власної концепції, публічно осудити свої «політично невірні підходи», невдоволені його непоступливістю, посилили нападки. У довідці про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР, підготовленій у лютому 1959 р. для бюро обкому

⁷⁵ Із листа О. Ю. Карпенка... С. 60.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 9–10.

⁷⁸ Там само. Спр. 56. Арк. 7, 9–12.

⁷⁹ Там само. Спр. 52. Арк. 7.

⁸⁰ Там само. Арк. 6–7, 9–12.

⁸¹ Там само. Спр. 56. Арк. 18–20.

партії завідувачем відділу науки і культури В. Маланчуком, прізвище О. Карпенка в негативному ракурсі згадувалось шість разів⁸². У ній зазначалося: «Старший науковий співробітник відділу історії О. Ю. Карпенко у своїй статті “До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р.” трактував листопадовий переворот 1918 р. у Львові, як “загальнонаціональне повстання”, намагався характеризувати його як “буржуазно-демократичну революцію”, факт створення контрреволюційної ЗУНР як “прогресивне” явище, ідеалізував західноукраїнську дрібну буржуазію, розглядав революційний рух західноукраїнських трудящих ізольовано від революційного руху трудящих України. Більше того, навіть після рішення партійних зборів інституту і виступів партійної преси Карпенко продовжує відстоювати більшість своїх шкідливих позицій»⁸³.

Юрій Кондуфор, завідувач відділу науки і культури ЦК КП України, у доповідній записці про діяльність інтелігенції Львівської області від 23 квітня 1959 р. зазначав, що О. Карпенко у статті «До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р.» «допустив серйозні методологічні і фактичні помилки. Процес в Галичині розглядає поза революційних подій в Росії», а «спроба переконати читача, що створення так званої Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) – законмірне явище, облілює деяких націоналістів-діячів»⁸⁴.

Партійні органи непокоїло не тільки рішення відстоювання О. Карпенком власної концепції революційного руху у Східній Галичині, небажання публічно засудити свої «політично невірні підходи», але й те, що його ідеї, наукові твердження і висновки щодо подій у Західній Україні в листопаді 1918 р., виникнення ЗУНР викликали підвищений інтерес і за стінами установи, у якій він працював. До прикладу, збірник наукових праць львівських вчених за 1957 р. накладом 1 500 примірників, у якому була надрукована проблемна стаття О. Карпенка, швидко розкупили. Особливий інтерес серед інтелігенції викликала опублікована О. Карпенком «Декларація Національної ради». Партійну ортодоксію особливо турбувало, що характер обговорення концепції О. Карпенка на інститутських партійних зборах 5–6 травня 1958 р., як і рукопису його монографій «Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях у 1917–1920 рр.» та «Міжнародний імперіалізм – організатор окупації західноукраїнських земель (1918–1920 рр.)» у відділі історії України, засвідчив: «ідейно-хібні погляди Карпенка у цих питаннях не є самотніми». Зерна «буржуазного об’єктивізму», посіяні О. Карпенком на ниві досліджуваної проблеми, проросли повноцінним колосом у творчості його побратимів. «Є. Яцкевич та Ю. Сливка у своїх рецензіях (1957 р.) [на його роботи – *І. П.*], – зазначив В. Маланчук у довідці

⁸² Там само. Арк. 2–6; Довідка відділу науки і культури Львівського обкому КП України про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР 27 лютого 1959 р. *Культурне життя в Україні: західні землі*. Львів, 1996. Т. 2: (1953–1966). С. 364–370.

⁸³ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 4; Довідка відділу науки і культури Львівського обкому КП України... С. 367; Із довідки відділу науки і культури Львівського обкому КП України про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР 21 лютого 1959 р. *Галичина*. 2001. Ч. 5–6. С. 61.

⁸⁴ Доповідна записка завідувача відділу науки і культури ЦК КП України про діяльність інтелігенції Львівської області 23 квітня 1959 р. *Культурне життя в Україні: західні землі*. Т. 2: (1953–1966). С. 385.

обкому партії, – розвиваючи “теорії” Карпенка, пішли ще далі по шляху апологетики української буржуазії. Ю. Сливка, наприклад, пише: “Оскільки ми признаємо, що українська буржуазія очолювала революційно-визвольну боротьбу трудящих, то ми повинні інакше підійти до оцінки внутрішньої і зовнішньої політики ЗУНР, яка мобілізувала внутрішні і зовнішні сили на боротьбу з іноземним агресором. Отже, ми повинні говорити не про зрадницьку політику уряду ЗУНР, а тільки про окремі помилки в політиці української буржуазії, оскільки в цілому вона очолила революційно-визвольну боротьбу”⁸⁵. У постанові Бюро Львівського обкому КП України про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР від 27 лютого 1959 р., складений на основі «довідки», опальних співробітників звинуватили в ідейних помилках, ревізії марксистської оцінки суспільно-політичних явищ в Західній Україні, трактуванні їх «з буржуазно-націоналістичних позицій» (роботи О. Карпенка, М. Мороза, рецензії Ю. Сливки, Є. Яцкевича тощо)⁸⁶.

Крім критики О. Карпенка і його сподвижників, Львівський обком КП України вдався до фронтального наступу на колектив Інституту суспільних наук. Так, В. Маланчук у «довідці» зазначав, «що керівництво інституту і парторганізації, знаючи про хибні позиції авторів рецензії, до останнього часу замовчують їх і не надають належної політичної оцінки...»⁸⁷. Недостатній контроль керівництва та парторганізації інституту за науковою роботою своїх працівників підкреслювався й у постанові Бюро Львівського обкому КП України від 27 лютого 1959 р.⁸⁸. У цьому вбачали причину, що «окремі працівники інституту ... страждають буржуазно-об’єктивістичним підходом до оцінки тих чи інших явищ і подій». Відтак Бюро Львівського обкому КП України заклиало давати політичну оцінку подібним випадкам та переглянути кадровий склад інституту⁸⁹.

Секретар Львівського обкому партії Ф. Коваль на закритих партійних зборах в Інституті суспільних наук 10 березня 1959 р. так само вимагав давати політичну оцінку подібним випадкам та придивитись до кадрового складу інституту, рекомендував «переглянути тематику досліджень» відповідно до вимог XXI з’їзду КПРС, видавати «високоідейні роботи», «позбутися людей, які неспроможні це робити»⁹⁰. Заввідділу В. Маланчук «радив» координувати розробку теми боротьби з українським буржуазним націоналізмом з іншими відділами, опанувувати ідейний рівень, складні теоретичні питання, дотримуватись «партійної дисципліни», порядності, а Ю. Сливці – не замовчувати «своїх помилок»⁹¹. В ухвалі зборів, де стисло викладено основні положення обкомівської постанови, вказано на «помилки

⁸⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 4; Із довідки відділу науки і культури... С. 61; Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 2: (1953–1966). С. 367–368.

⁸⁶ Культурне життя в Україні... Т. 2. С. 370–371.

⁸⁷ Із довідки відділу науки і культури... С. 61.

⁸⁸ Постанова Бюро Львівського обкому КП України про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР 27 лютого 1959 р. *Культурне життя в Україні: західні землі*. Т. 2: (1953–1966). С. 371.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 48–49, 50–51.

⁹¹ Там само. Арк. 52–53.

в доборі кадрів»⁹², ухвалено належно на них відреагувати й надалі таких помилок не допускати⁹³.

Юрій Кондуфор, завідувач відділу науки і культури ЦК компартії України у доповідній записці про діяльність інтелігенції Львівської області від 23 квітня 1959 р. відзначав, що: «Не задовільною є справа з підбором, роботою з кадрами. Директор Інституту суспільних наук АН УРСР Крип'якевич взяв на роботу Нудьгу, Дашкевича і М. Мороза, які повернулися після покарання, і які не становлять наукової цінності. Але під різним приводом не приймають людей, рекомендованих партійними органами»⁹⁴.

Дирекція Інституту суспільних наук, взявши до уваги критику своєї діяльності, для виконання рішення партійних зборів інституту від 5–6 травня 1958 р. доручила групі науковців (М. Герасименко, М. Кравець, Г. Ковальчак) виступити з науковою статтею, присвяченою аналізу концепції О. Карпенка. Опублікована у березневому номері Українського історичного журналу, вона нібито «спростовували» «хибну концепцію О. Карпенка»⁹⁵.

Ідейно-теоретична критика «товаришів» по партії і роботі в інституті, чергові звинувачення в методологічних помилках, висловлені у цій статті, поєднувалися з жорстким партійним переслідуванням О. Карпенка. На партзборах 14 вересня 1959 р., як і на всіх інших зібраннях, науковця знову згадано в негативному сенсі: «чимало недоопрацював», «слабо озброєний марксистською методологією, некритично використав джерела», тому «громадськість засудила» його антинаукові концепції у висвітленні подій 1918 р. Хиби методологічного характеру допустив у статті «До питання про виникнення і організаційне оформлення КПЗУ»⁹⁶. Фактично від О. Карпенка вимагали відмовитись від власної концепції, публічно засудити свої «політично невірні підходи». Однак відвернутися від вистражданого у творчих муках і обгрунтованого солідною джерельною базою бачення подій 1918 р. О. Карпенко не зміг, не зумів «повністю покаятися» або «відмовитися від помилок»⁹⁷.

Зазнавши повної невдачі у спробах приборкати самотнього вченого шляхом морально-політичного тиску і переслідувань, партійна ортодоксія використала свою останню перевагу: визначати долі людські не за професійними якостями їхніх носіїв, а за виконанням партійних інструкцій і настанов, адміністративних рішень. Дирекція та партбюро Інституту суспільних наук, покликаючись на невиконання О. Карпенком тематичного плану і непартійну поведінку, змушені були дати негативну характеристику, а конкурсна комісія інституту, яка обговорювала питання про заміщення штатних посад старших наукових співробітників відділу історії України, не рекомендувала його на заміщення штатної посади старшого наукового співробітника цього відділу. Вчена рада 30 вересня 1959 р. підтримала конкурсну комісію і на підставі її

⁹² Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 54–56.

⁹³ Там само. Арк. 18–20.

⁹⁴ Доповідна записка завідувача відділу науки і культури ЦК КП України... С. 388.

⁹⁵ Герасименко М., Кравець М., Ковальчак І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. *Український історичний журнал*. 1959. № 3. С. 85–94. Детальний аналіз цієї статті див.: Пендзей І. В. О. Ю. Карпенко і радянська історіографія ЗУНР. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 137–158.

⁹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 115–119.

⁹⁷ Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 48.

висновку не переобрала О. Карпенка на посаду старшого наукового співробітника відділу⁹⁸. О. Карпенко «допустив серйозні помилки методологічного характеру, які гостро критикувалися в пресі і науковою громадськістю», «незважаючи на визнання своїх помилок раніше, він знову висвітлює події в Східній Галичині початку листопада 1918 р. з антинаукових позицій», а «помилки методологічного характеру допущені і в статті “До питання про виникнення і організаційне оформлення КПСГ (1919–1923 рр.)”»⁹⁹. Тобто аналізували не об’єктивну оцінку суспільно-політичних явищ у Східній Галичині, подану О. Карпенком, а ідейно-політичні та ідеологічні «помилки». Крім того, опального вченого позбавили можливості виїзду за кордон, права участі в наукових конференціях у Польщі (Жешуві) та НДР (Берліні), на які його запросили, і можливості безпосереднього спілкування з зарубіжними вченими. Він надовго став «невиїзним». На думку О. Карпенка, прискорило рішення про його звільнення «те, що у Відні на фестивалі група українських емігрантів (Стахів та ін.) у розмові зі Львівською делегацією цікавилась ним і позитивно оцінила його статті, незважаючи на окремі його “більшовицькі помилки”»¹⁰⁰. Звітно-виборні партзбори 8 жовтня 1959 р. всю провину за прийняте вченою радою рішення поклали на О. Карпенка. У доповіді секретаря парторганізації М. Івасюти зазначалось: «Партбюро, дирекція, відділ історії робили чимало, щоб Карпенко став на правильний шлях у своїй роботі як науковець і, перш за все, як комуніст. Але нема позитивних результатів. Обіцяв на партзборах подати новий варіант тематичної роботи з розгорнутою критикою своїх помилок, але не зробив ... Карпенко по суті продовжує відстоювати свої помилкові позиції ... протиставив себе відділу»¹⁰¹. В інших виступах було вловлено натяки «жалю», що «так трапилося», але в «прикрій ситуації» винний насамперед Карпенко, бо «не прислухався до порад», «критики»¹⁰². Директор інституту І. Крип’якевич не поспішав із звільненням з роботи О. Карпенка. За його порадою Олександр Юхимович звернувся до ЦК КПРС та в президію АН УРСР. Остання своєю постановою, покликаючись на порушення положення про конкурси, відмінила рішення про звільнення. Однак на вимогу В. Маланчука він все-таки був звільнений з роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР. Така була жорстока реальність і розплата за ідейно-політичні, ідеологічні та методологічні «помилки» в науковій роботі вченого.

REFERENCES

Badiak, V. (2001). Oleksandr Karpenko ochyma studenta i naukovtsia. *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 46 [in Ukrainian].

⁹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. П-575. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 161–162.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 137.

¹⁰¹ Там само. Арк. 161–162.

¹⁰² Там само. Арк. 138, 140–141; Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента... С. 49.

Dopovidi ta povidomlennia Lvivskoho derzhavnogo universytetu. (1957), 7 (2), 20 [in Ukrainian].

Dopovidna zapyska zaviduvacha viddilu nauky i kultury TsK KP Ukrainy pro diialnist intelihentsii Lvivskoi oblasti 23 kvitnia 1959 r. (1996). In *Kulturne zhyttia v Ukraini: zakhidni zemli. Dokumenty i materialy* (Vol. 2, p. 385). Lviv [in Ukrainian].

Dovidka viddilu nauky i kultury Lvivskoho obkomu KP Ukrainy pro robotu Instytutu suspilnykh nauk AN URSR 27 liutoho 1959 r. (1996). In *Kulturne zhyttia v Ukraini: zakhidni zemli. Dokumenty i materialy* (Vol. 2, pp. 364–370). Lviv [in Ukrainian].

Dudykevych, B., & Malanchuk, V. (1958, Berezen 9). Za obiektyvne vysvitlennia istorichnogo protsesu v Zakhidnii Ukraini. *Vilna Ukraina* [in Ukrainian].

Hamretskiy, Yu. M. (1958). Obhovorennia v Instytuti istorii AN URSR prats, yaki vyshly do 40-richchia Velykoho Zhovtnia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 229 [in Ukrainian].

Herasyenko, M., Kravets, M., & Kovalchak, I. (1959). Do pytannia pro kharakter podii u Skhidnii Halychyni na pochatku lystopada 1918 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 85–94 [in Ukrainian].

Iz dovidky partiinoi komisii pry Lvivskomu obkomi KP Ukrainy, pidhotovlenoi do rozghliadu personalnoi spravy O. Yu. Karpenka na zasidanni biuro obkomu partii 17 travnia 1972 r. (2001). *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 66 [in Ukrainian].

Iz dovidky viddilu nauky i kultury Lvivskoho obkomu KP Ukrainy pro robotu Instytutu suspilnykh nauk AN URSR 21 liutoho 1959 r. (2001). *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 61 [in Ukrainian].

Iz lysta O. Yu. Karpenka sekretariu CK KP Ukrainy S. V. Chervonenku z pryvodu statti I. Kompaniitsia v hazeti «Radianska Ukraina» 23 veresnia 1958 r. (2001). *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 61 [in Ukrainian].

Iz stenohramy partiinykh zboriv Instytutu suspilnykh nauk AN URSR pro ideinyi i naukovyi riven publikatsii instytutu 6 travnia 1958 r. (2006). In *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli* (Vol. 3, p. 741). Lviv [in Ukrainian].

Karpenko, O. (1958). Borotba robitnychoho klasu Skhidnoi Halychyny proty vlady ukrainskoi burzhuzii pid chas isnuvannia ZUNR. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 69–86 [in Ukrainian].

Karpenko, O. Yu. (1956). Vplyv Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii na pidnesennia revoliutsiinoho rukhu v Zakhidnii Ukraini v 1918–1923 rr. Abstracts of the Scientific Conference of Historians. (pp. 3–4). Lviv [in Ukrainian].

Karpenko, O. Yu. (1957). Do pytannia pro kharakter revoliutsiinoho rukhu v Skhidnii Halychyni v 1918 r. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 1, 84 [in Ukrainian].

Karpenko, O. Yu. (1993). Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 27 [in Ukrainian].

Karpenko, O. Yu. (1993). Utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky – vikopomnyi chyn ukrainskoho narodu. Proceedings of the International Scientific Conference dedicated to 75 Anniversary of West Ukrainian People's Republic. (p. 8), Ivano-Frankivsk, 1–3 lystopada 1993. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Kobuta, S., & Mytsan, K. (2001). Zhyttia, prysviachene sluzhinniu nautsi: do 80-littia profesora O. Yu. Karpenka. *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 26 [in Ukrainian].

Kompaniiets, I. (1957). *Revoliutsiinyi rukh v Halychyni, Bukovyni ta na Zakarpatti pid vplyvom idei Velykoho Zhovtnia (1917–1920 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].

Kompaniiets, I. (1958, Veresen 10). Pravdyvo vysvitliuvaty istoriiu revoliutsiinoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh. *Radianska Ukraina* [in Ukrainian].

Malanchuk, V. (1958). *Istoriia odniiei zrady*. Lviv [in Ukrainian].

Pendzei, I. V. (2014). Oleksandr Karpenko – doslidnyk ZUNR. *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Do 95-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*, 25–26, 349 [in Ukrainian].

Pendzei, I. V. (2015). O. Yu. Karpenko i radianska istoriohrafia ZUNR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 137–158 [in Ukrainian].

Postanova Biuro Lvivskoho obkomu KP Ukrainy pro robotu Instytutu suspilnykh nauk AN URSSR 27 liutoho 1959 r. (1996). *Kulturne zhyttia v Ukraini: zakhidni zemli* (Vol. 2, p. 371). Lviv [in Ukrainian].

Postanova zboriv partiinoi orhanizatsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk URSSR vid 6 travnia 1958 r. (2006). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli* (Vol. 3, pp. 750–751). Lviv [in Ukrainian].

Slyvka, Yu. (2001). Lvivskiy period naukovo-pedahohichnoi diialnosti Oleksandra Karpenka (1949–1978 rr.). *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys: Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 12 [in Ukrainian].

«Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel». (1957), 1 [in Ukrainian].

Ivan PENDZEI

PhD (History)

Associate Professor at the Department of World History

Institute of History and Political Science

V. Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>

e-mail: pendzey.ivan@gmail.com

OSTRACISM OF OLEKSANDR KARPENKO DURING HIS WORK IN THE INSTITUTE OF SCIENCES OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF UKRSSR IN LVIV

The article explains the conceptual differences in views between O. Karpenko and adepts of communist ideology regarding the revolutionary movement in Eastern Halychyna in November 1918 and generated, based on them, scientific, ideological, party, and administrative-organizational ostracism of the scientist. He bravely defended his innovative views on the revolutionary process in Eastern Halychyna in November 1918, and struggled for their establishment in Soviet historiography. Bulling and persecution of O. Karpenko, caused by his reassessment of the nature of revolutionary events in Eastern Halychyna, is associated with the fundamental problem of rethinking the conceptual problems of the political history of Ukraine in the first quarter of the 20th century, which in those days were discussed at the expanded Academic Council of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in Kyiv, where he spoke and was subjected to merciless criticism. Based on the primary source, reproduced confrontation of two opposed concepts of the revolutionary movement in Eastern Halychyna

in October–November 1918, which were expressed and represented by I. Kompaniets and O. Karpenko, the position in the discussion of the famous scientist F. Shevchenko also clarified. The decisions of several party meetings of the Institute of Social Sciences aimed at humiliating the scientist and discrediting his ideas were presented. Analysis of the closed party meetings of the Institute of May 5–6, 1958, and their decisions are made in detail. There were certain differences between the interpretation of M. Kravets' speech at the meeting by Yu. Slyvka and V. Badiak, and of his actual role in the compromise resolution adopted by the meeting, and the rejection of the party massacre from O. Karpenko. The spread of his ideas, scientific statements, and conclusions on events in Western Ukraine in November 1918, and the emergence of ZUNR, both in the Institute of Social Sciences and among the public, is shown. Attention was paid to the issue of the attack of the Lviv Regional Committee of the Communist Party of Ukraine on the staff of the Institute, his and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine accusations of the Director of the I. Krypiakevych Institute in unsatisfactory work with personnel, which eventually led to firing O. Karpenko from his job at the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

Keywords: Oleksandr Karpenko, the character of the revolutionary movement in Eastern Halychyna, national-democratic revolution, ZUNR, «Ukrainian bourgeois nationalism», ostracism.

УДК 328(477.8)"1947"

<https://doi.org/10.33402/zuz.2021-17-182-190>

Олександра СТАСЮК

доктор історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР 1947 РОКУ

Висвітлено особливості проведення перших виборів до місцевих Рад у західних областях УРСР в повоєнний період. Звернено увагу на пропагандистське забезпечення виборчої кампанії, а також інші ідеологічні заходи режиму, спрямовані на успішне проведення виборів. Обґрунтовано нову тактику місцевої влади, яка з метою уникнення суспільних заворушень значно знизила тиск на виборців, не змушуючи їх масово голосувати. З'ясовано, що потрібні результати голосування забезпечували владі наділені негласними повноваженнями чиновники, які фіксували потрібні показники. Вказано на підвищення електоральної активності громадян порівняно з виборами до Верховних Рад СРСР (1946) та УРСР (1947), що було наслідком утвердження радянської влади в регіоні, а також потребою людей інтегруватися до силоміць нав'язаної політичної системи. Водночас зауважено зниження інтересу до виборчих кампаній не лише на суспільному рівні, але й з боку організаторів через замовний характер процесу та заздалегідь визначені результати голосування. На практиці це оберталось численними помилками й недотягненнями в роботі виконкомів і членів виборчих дільниць, що додатково дискредитувало радянську виборчу систему в очах місцевого населення. Наголошено на подальшому критичному ставленні більшості населення західноукраїнських областей до демократії радянського зразка, що знаходило відображення у явних та прихованих формах протесту під час підготовки та проведенні виборів.

Ключові слова: вибори, СРСР, УРСР, місцеві ради.

У грудні 1947 р. представники режиму нарешті наважилися на проведення виборів до місцевих органів влади, які довгий час відкладали, незважаючи на те, що останні вибори до місцевих Рад в УРСР відбулися в грудні 1939 р. (у західних областях – у грудні 1940 р.). Організація виборів до місцевих органів влади була значно складнішим та трудомісткішим завданням для представників режиму, ніж вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР. Проблема полягала не лише у значно ширшій структурованості виборчих округів, потребі задіяти величезну кількість людей для їхнього обслуговування, більшому обсязі виборчої документації, а й у характері стосунків між кандидатами в депутати та виборцями, а відповідно – населенням і владою. Якщо з висуваннями до ВР СРСР і УРСР більшість громадян не були знайомі, а високий суспільно-політичний

статус цих осіб здебільшого стримував критичні виступи на їхню адресу, то кандидати в депутати до обласних, районних, а особливо сільських та селищних Рад були добре знаними членами місцевих громад і не раз ставали об'єктом критики на передвиборчих зборах. Так вибори до місцевих органів влади викликали значно більший резонанс у суспільстві, що потребувало відповідної реакції з боку представників режиму.

Для практичного керівництва роботою з підготовки виборів до місцевих Рад у жовтні 1947 р. рішенням ПБ ЦК КП(б)У утворено комісію Політбюро ЦК КП(б)У під головуванням М. Гречухи у складі Л. Мельникова, К. Литвина, А. Єпішева, М. Бажана, В. Нижника, А. Колибанова, М. Мітрохіна та Т. Агашкової. Водночас в апараті Президії ВР УРСР створено оперативну групу під керівництвом П. Лукіна, члени якої закріплювалися за певними областями з метою збору інформації та консультування членів облвиконкомів з питань проведення виборів і розв'язання суперечливих моментів, яких виникало на місцях чимало. Щодня підсумовану членами оперативної групи інформацію про перебіг виборчої кампанії в республіці надавали вищому керівництву партії та уряду, що забезпечувало швидке реагування на виявлені недоліки та своєчасне доведення до облвиконкомів вказівок ЦК КП(б)У. У другій половині жовтня 1947 р. за рішенням ЦК КП(б)У на допомогу обкомам в організації передвиборчих заходів було відряджено 27 осіб – працівників апарату Президії Верховної Ради УРСР та низки центральних республіканських організацій, а наприкінці грудня – 235 слухачів республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У та сотні активістів, які «надали місцевим органам влади вагому допомогу у розгортанні ідейно-масової роботи на виборчих дільницях та безпосередньо у проведенні голосування»¹. Активну діяльність під час виборів розгорнуло утворене 1947 р. Всесоюзне товариство з розповсюдження наукових та політичних знань, пізніше перейменоване в товариство «Знання». Зокрема, під час виборчої кампанії до місцевих органів влади у грудні 1947 р. до читання лекцій з тематики ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в Українській РСР залучили 475 найкращих лекторів і доповідачів².

Провідним лейтмотивом агітації під час виборчих кампаній залишалися гасла про демократичність радянської політичної системи, турботу партії і уряду про потреби трудящих та всезагальну підтримку владних ініціатив народом. Однак жорсткий адміністративний тиск на населення, численні побутові проблеми (відсутність житла, одягу, продуктів харчування та засобів гігієни тощо), які роками не вирішувалися, знижували інтерес громадян до радянських політичних акцій та ускладнювали місцевій владі роботу з їхньої організації. Усвідомивши, що на хвилі популізму вирішити проблему не вдасться, влада напередодні виборів влаштувала кілька продуманих піар-кампаній. Зокрема, у грудні 1947 р. (буквально за тиждень до виборів) скасовано карткову систему і впорядковано державне ціноутворення на продовольчі та промислові товари. І хоча нові фіксовані ціни виявилися значно вищими від довоєнних комерційних, а скасуванням карткової системи влада фактично знімала з себе відповідальність за гарантоване

¹ Отчет о подготовке и проведении выборов в областные, окружные, районные, городские, районные в городах, сельские и поселковые Советы депутатов трудящихся по Украинской ССР. 21 декабря 1947 г. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 21.

² Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся Украинской РСР за 6 ноября 1947 г. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 53, 72.

постачання населення товарами і продуктами харчування, правду приховали за завісою потужної пропагандистської кампанії про «успіхи радянської економіки та колгоспного ладу, які забезпечили швидку та ефективну відбудову країни»³. Належного ідеологічного супроводу надали також грошовій реформі, що мала виразний конфіскаційний характер, адже наявні грошові накопичення населенню обмінювали у співвідношенні 1:10. Влада безсоромно грабувала своїх громадян також за допомогою щорічних примусових державних позик. Проте багато людей добровільно жертвували гроші державі, адже участь у таких акціях представники режиму широко трактували як вияв патріотизму, високої громадянської свідомості та любові до радянської Батьківщини.

Аби зацікавити населення виборчим процесом, сталінське керівництво намагалося оптимізувати роботу представницької гілки влади та підвищити інтерес населення до роботи Рад. У республіці проведено звітну кампанію депутатів та членів виконкомів місцевих Рад перед виборцями під гаслами «зміцнити радянську законність і державну дисципліну в роботі радянських та господарських органів»⁴, розширити зв'язок Рад з масами, залучити новий широкий актив трудящих до роботи Рад. Проте оптимізацію проводили дуже обережно, адже зростання політичної та громадянської активності людей було як бажаним, так і небезпечним явищем для представників режиму, оскільки могло спровокувати відбір кандидатів у владу поза партійним контролем.

У західних областях влада продовжувала дотримуватися нової виборчої тактики, випробуваної у лютому 1947 р. під час виборів до ВР УРСР, яка забезпечила їй відносний спокій населення, а водночас – потрібні результати. Зважаючи на нові обставини, чиновники в загальнореспубліканських звітах уже не виділяли ситуацію з виборами у західному регіоні як таку, що потребує особливої уваги, а розглядали її нарівні з іншими областями УРСР, підкреслюючи корисні для режиму зміни в настроях західних українців. Зокрема, в інформації першого секретаря Львівського обкому КП(б) І. Грушецького від 18 серпня 1947 р. про настрої в середовищі місцевої інтелігенції зазначалося: «Основна маса місцевої інтелігенції міцно стоїть на позиціях активної участі в громадсько-політичному житті області і міста, впевнено і усвідомлено переходить на позиції радянського світогляду»⁵.

Підготовка виборів до місцевих органів влади в організаційно-технічному аспекті повторювала основні етапи організації виборів до ВР СРСР і УРСР. Відрізнялися лише терміни реалізації виборчих процедур, які були дещо стислішими. Утворення виборчих округів, формування складу виборчих комісій, укладання списків виборців, виготовлення виборчої документації тощо, зважаючи на попередній досвід, уже були доведені владою до автоматизму. Попри це, у роботі виконкомів траплялися численні недотягнення, пов'язані з недбальством чи некомпетентністю відповідальних осіб, адже шаблонне проведення виборчих процедур та заздалегідь визначені результати голосування знижували увагу відповідальних осіб до проведення виборів. Так, під

³ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти» 1945–1991. 2-изд., испр. и доп. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. С. 17–18.

⁴ Довідка про перебіг підготовки до виборів обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 17. Арк. 51.

⁵ Інформація Львівського обкому КП(б)У ЦК КП(б)У про інтелігенцію Львівщини та контингент вступуючих у львівські вузи. *Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / за ред. Ю. Сливки*. Київ: «Наукова думка», 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 438.

час виборів до місцевих рад другого скликання, згідно з новим «Положенням про вибори в обласні, міські, сільські та селищні Ради депутатів трудящих», затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР 9 жовтня 1947 р. змінено норми утворення виборчих округів по виборах в обласні та міські Ради депутатів трудящих, що значно збільшило їхню кількість. Однак далеко не всі виконкоми вчасно зреагували на ці зміни, внаслідок чого в кількох областях формування округів відбулося з відхиленням від виборчих норм, передбачених «Положенням про вибори...». Такі факти зафіксовані у Ровенській, Сталінській, Тернопільській, Дрогобицькій, Вінницькій та інших областях⁶, де було значно занижено кількість округів. Владі довелося спішно виправляти ситуацію, внаслідок чого у кількох районах Сталінської, Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей утворення виборчих округів та публікація інформації про це в пресі були здійснені зі запізненням.

Чимало порушень зафіксовано під час утворення виборчих комісій. Так, у Червоноармійському р-ні Ровенської обл. склад районної виборчої комісії затверджений не рішенням облвиконкому, як цього вимагає «Положення...», а рішенням виконкому райради, опублікованим у районній газеті⁷. Намагаючись сформувати кишеньковий склад комісії з метою забезпечити себе від будь-яких несподіванок під час підрахунку голосів, чиновники призначали до їхнього складу передовсім перевірених людей. Зокрема, зі загальної кількості членів обласних виборчих комісій (305 осіб), створених у листопаді 1947 р., майже половина – 152 (49,8 %) були членами і кандидатами у члени КП(б)У, 22 (7,2 %) – членами ВЛКСМ. У західних областях роботу виборчих комісій додатково контролювали за рахунок активістів, відряджених з інших регіонів республіки. Так, у західних областях (Ізмаїльській та Закарпатській) виборчі комісії майже наполовину склалися з приїжджих (47,7 %), яким традиційно відводили керівні ролі⁸. У складі обласної виборчої комісії в Тернопільській обл. не виявилось жодного місцевого мешканця⁹, а до складу окружних виборчих комісій увійшло лише 32 % місцевих¹⁰.

Владі до дня виборів не вдалося належним чином налагодити зв'язок центру з округами. У зв'язку з цим секретар Президії ВР УРСР В. Нижник 4 листопада 1947 р. розкритикував звіт уповноваженого Міністерства зв'язку УРСР по виборах, надісланий до Президії ВР УРСР, за порушення термінів виконання робіт, необґрунтовані фінансові вимоги, відверті інсинуації з метою приховування своєї бездіяльності¹¹.

⁶ Отчет о подготовке и проведении выборов в областные, окружные, районные, городские, районные в городах, сельские и поселковые Советы... Арк. 24–26.

⁷ Справка о ходе подготовки к выборам в областные, окружные, районные, городские, сельские и поселковые Советы депутатов трудящихся. 1947 г. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 17. Арк. 60.

⁸ Отчет о подговке и проведении выборов в областные, окружные, районные, городские, районные в городах, сельские и поселковые Советы... Арк. 21.

⁹ Справка о качественном составе городской избирательной комиссии по выборам в городской совет депутатов трудящихся. г. Тернополь. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1888. Арк. 4.

¹⁰ Там само.

¹¹ Докладная записка о мероприятиях по обеспечению средствами связи избирательной кампании по выборам в местные Советы депутатов трудящихся Украинской ССР, пред-

Однак справа так і не зрушилася з місця. Під час урядової перевірки 16 грудня 1947 р. упродовж усього дня не було зв'язку з Херсоном, Миколаєвом, Луцьком, Ровно, Запоріжжям, однієї години – з Сумами. Під час розмови з Тернополем був незадовільний звук, а зв'язок з Ужгородом постійно переривався. Щоби встановити зв'язок зі Львовом, Станіславом та Дрогобичем, зв'язківці витратили понад чотири години. Наступного дня і 18 грудня зв'язок функціонував іще гірше¹².

На проведення виборів влада виділила 23 272 000 руб. (зокрема для західних областей – 5 786 000 руб.)¹³, у зв'язку з чим дещо покращилася матеріальна база виборчих дільниць. Майже всі вони розташовувалися у пристосованих приміщеннях і мали відповідне устаткування. Випадки розташування виборчих дільниць у приватних помешканнях зафіксовані лише в Дубенському та Корецькому р-нах Ровенської обл.¹⁴. Проте у віддалених від райцентрів районах все ще траплялися виборчі дільниці, на яких бракувало найнеобхіднішого, адже частину майна використовували не за призначенням, іншу – розкрадали. Так, у Херсонській обл. безслідно зникла партія паперу (620 кг), призначена для виборчих комісій, і станом на лютий 1948 р. владі так і не вдалося з'ясувати, куди вона поділася¹⁵. Оснащення багатьох виборчих дільниць затримувалося через об'єктивні причини, адже 12–15 % з них розміщувалися у школах та інших навчальних закладах, де тривало навчання, тому виборчі кабінети та меблі планували там поставити за 2–3 дні до виборів¹⁶.

Особливо складним етапом підготовки виборів до місцевих органів влади в західних областях виявилася організація і проведення передвиборчих зборів з висування кандидатів у депутати. Партійцям не завжди вдавалося зібрати кворум, адже такі заходи місцеві сприймали як надокучливу формальність. Так, мешканка с. Матейки Цуманського р-ну Волинської обл. М. Демчук, обрана кандидатом на районні передвиборчі збори у листопаді 1947 р., казала: «Ми їдемо не зі своєї волі, а нас насильно везуть на ці збори, над нами всі мешканці села сміються»¹⁷. З метою знизити протестні настрої населення влада намагалася максимально політизувати вказану процедуру, масово висуваючи до складу обласних, окружних і районних Рад кандидатуру Й. Сталіна та його найближчих соратників. Лише у Львівській обл. кандидатура Й. Сталіна до складу обласної та районних Рад була виставлена на передвиборчих зборах 964 рази, Молотова – 888, Кагановича – 835, Хрущова – 829¹⁸. Незважаючи на це, чимало провладних

ставлення Уполномоченным Министерства связи УССР. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 17. Арк. 1–4.

¹² Доповідна записка. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 17. Арк. 8–9.

¹³ Розподіл коштів на проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 17. Арк. 39.

¹⁴ Доповідна записка про підготовку та проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих від 17 грудня 1950 р. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 249. Арк. 53–54.

¹⁵ Отчет о подготовке и проведении выборов в областные, окружные, районные, городские, районные в городах, сельские и поселковые Советы... Арк. 15.

¹⁶ Про готовність дільничних виборчих комісій до проведення виборів. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 17. Арк. 25.

¹⁷ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 35.

¹⁸ Отчет о подготовке и проведении выборов в областные, окружные, районные, городские, районные в городах, сельские и поселковые Советы... Арк. 43.

кандидатур зазнали нищівної критики з боку виборців і були відхилені як не гідні представляти інтереси громад. Причиною відхилення найчастіше ставали непрофесійність, кар'єризм, бездіяльність, низький моральний рівень висуванця. Зокрема, по Українській РСР серед кандидатів до райрад та міськрад було відхилено 15 осіб, а до сільських Рад – 172 особи, тож владі довелося шукати альтернативу 187 кандидатам¹⁹. Лише в Тернопільській обл. було 42 випадки відхилення кандидатів до сільських Рад (у Підгаєцькому р-ні – 11, Білобожницькому – 8, Підволочиському – 6, Копиченському – 5 тощо). У Волинській обл. громадяни відхилили 15 зареєстрованих кандидатів до сільських Рад, 2 – до міських та 3 – до районних²⁰.

Активно протестували проти висунутих партійцями кандидатів у владу мешканці інших областей УРСР. Так, 14 листопада 1947 р. на зборах працівників колгоспу ім. Сталіна Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. селяни відкинули кандидатуру районного прокурора Польського, а натомість запропонували місцевого голову колгоспу²¹. Збори робітників та службовців Даріївської МТС на Херсонщині висунули свою кандидатуру з середовища кращих трактористів, замість кандидатури, запропонованої райкомом КП(б)У²². Непоодинокими були випадки відхилення кандидатів через релігійні переконання. Зокрема, громадянка Лях у Броварському р-ні Київської обл. була знята з реєстрації кандидатів у депутати райради через те, що вийшла заміж і вінчалася в церкві²³.

Чимало людей самі відмовлялися балотуватися до органів влади: одні не бачили перспектив у депутатській діяльності за наявної управлінської системи, інші – через страх опинитися під прицілом спецслужб, які ретельно перевіряли біографії висуванців. Адже випадків, коли кандидатуру знімали з виборчих перегонів через «хиби», виявлені в біографії кандидата (непролетарське походження, співпраця з нацистами під час Другої світової війни, проживання родичів за кордоном, зв'язки з повстанцями тощо), траплялося чимало. Зокрема, в листопаді 1947 р. у с. Білки Іршавського округу на Закарпатті було знято з реєстрації представника заможної частини селян, якого оголосили кулаком²⁴. У с. Вибранівка Копиченського р-ну Тернопільської обл. кандидатуру Є. Кортило відхилили через антирадянські висловлювання, а кандидата в депутати Радехівської райради Львівської обл. Н. С. Лаврик – за зв'язок з «бандою»²⁵.

Загалом по республіці відмовилися від обрання до сільських Рад 136 осіб, з них понад половину – у західних областях. До прикладу, у Львівській обл. зафіксовано 44 випадки, Ровенській – 30, Закарпатській – 18, Львівській – 16²⁶, що було пов'язано з діяльністю підпілля ОУН. Так, 19 листопада 1947 р. у Станіславській обл. по Коломийському сільському виборчому округу № 50 «залякана бандерівцями» колгоспниця

¹⁹ Там само. Арк. 43, 52.

²⁰ Там само. Арк. 54.

²¹ Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов... Арк. 80.

²² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 122.

²³ Там само.

²⁴ Там само. Арк. 71.

²⁵ Отчет о подготовке и проведении выборов в областные, окружные, районные, городские, районные в городах, сельские и поселковые Советы... Арк. 52.

²⁶ Там само. Арк. 55.

Ганна Василівна Сисок в останній момент відмовилася балотуватися до райради, чим затримала процедуру реєстрації кандидатів у депутати на кілька днів²⁷. Інколи з цих же причин висуванець відмовлявся балотуватися уже після реєстрації, як це сталося в Нижньо-Устрицькому р-ні Дрогобицької обл.²⁸.

У грудні 1947 р. «добровільно» голосуючих було значно більше, ніж під час попередніх виборів. Люди пояснювали свою позицію тим, що більшовики все одно проведуть вибори за власним сценарієм, і не хотіли наражатися на репресії. Інші приходили на виборчі дільниці з наміром викреслити висуванця або зіпсувати бюлетень²⁹. Повстанська звітність у цей період все ще фіксує випадки масового бойкоту виборів. Зокрема, у с. Колоколин Рогатинського р-ну Станіславської (тепер – Івано-Франківської) обл. прийшли на виборчу дільницю і проголосували лише 25 мешканців, переважно члени сільського активу, яких притримали представники влади у виборчому приміщенні ще звечора. Решта – відмовилися, незважаючи на те, що енкаведисти обійшли з урною кожену хату³⁰. Подібна ситуація зафіксована у селах Григорів, Мурів, Підмихайлівці, Вільхова, Бахманка, Воскресінці, Васючин, Радванів та інших цього ж району³¹. У с. Нагірне (до 1945 р. – Пакість) Мостиського р-ну Дрогобицької обл. (тепер Львівська обл.) на 10 год не було віддано жодного голосу, хоча уповноважений по виборах повідомив у район, що проголосувало 170 виборців³². Однак у міру того, як система себе утверджувала, протестні голоси слабшали. Особливо апатичні настрої демонструвало стероризоване репресіями західноукраїнське суспільство. Якщо під час виборів до місцевих рад у західних областях УРСР 1940 р. не отримали необхідної кількості голосів кандидати по 68 виборчих округах до сільських рад і по одному виборчому округові по виборах до міської Ради депутатів трудящих, то під час виборів до місцевих рад другого скликання (1947) тут не було забалотовано жодного кандидата (водночас по Українській РСР забалотовано 11 депутатів до сільських рад). Під час аналогічних виборів третього скликання (17 грудня 1950 р.) таких прецедентів у республіці нараховувалося тільки п'ять, з яких лише один – у західному регіоні (Ровенська обл.)³³.

Отже, підготовка та проведення виборчих кампаній до ВР СРСР, УРСР та місцевих органів влади у 1946–1947 рр. з огляду на повоєнні труднощі виявилися для влади непростим завданням на всій території Української РСР. Проте особливо складна ситуація була в західних областях, де населення виявляло вороже ставлення не лише до «радянської демократії», а й до сталінського режиму загалом. Вибори тут відбувалися на тлі жорсткого протистояння влади й населення, що унеможливило їхній нормальний перебіг. Документи фіксують численні випадки небажання західних

²⁷ Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов... Арк. 95.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 113.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 73. Арк. 73.

³⁰ Звіт про перебіг виборів до місцевих Рад у грудні 1947 р. у Рогатинському районі (Станіславщина). ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 160.

³¹ Там само. Арк. 160–178.

³² Протокол про хід виборів до обласних, районних та сільських Рад в дні 21. XII. 1947 р. Круkenицький район. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 276. Т. 39. Арк. 183.

³³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 90. Арк. 3.

українців співпрацювати з владою у справі організації та проведення виборів з ідеологічних міркувань, що виявлялося у формі ігнорування передвиборчих заходів, відмови від голосування, відвертого шкідництва та саботажу. За таких обставин порушення представниками режиму законодавчих принципів механізму проведення виборів стало неминучим, що додатково провокувало протестні виступи населення.

Незважаючи на майже повний бойкот виборів населенням регіону під час усіх вказаних виборчих кампаній, офіційні результати засвідчили «блискучу перемогу блоку комуністів і безпартійних», що насправді стало наслідком масових фальсифікацій під час підрахунків голосів, таємно санкціонованих панівною верхівкою. У будь-якому демократичному суспільстві такі вибори вважалися б недійсними. Однак представники режиму не лише заявили про їхню повну легітимність, а й оголосили про майже 100-відсоткову підтримку влади населенням, сфальсифікувавши результати голосування. Використовуючи ідеологічний, фізичний, військовий, адміністративний та морально-психологічний тиск на населення, влада придушила громадянську активність західноукраїнського суспільства, яка була достатньо високою порівняно з громадянською свідомістю українців східних, центральних та південних територій, знищивши в його середовищі зародки громадянського суспільства. Ступінь фальсифікації виборів в УРСР, як і Радянському Союзу загалом, сьогодні оцінити майже неможливо з огляду на відсутність матеріалів будь-яких громадських опитувань у радянські часи. Однак про наявність широких протестних настроїв у регіоні можна судити на основі матеріалів спецслужб, націоналістичного підпілля та спогадів очевидців подій, які зафіксували сотні антирадянських дій і висловлювань із боку місцевого населення, спрямованих на зрив виборів. Водночас партійно-радянська і повстанська звітність на кінець 1947 р. свідчать про певне збільшення лояльності населення щодо урядових виборчих кампаній, проте ставлення західних українців до демократії радянського зразка залишалось критичним, що знайшло вияв під час виборчих кампаній 1950–1953 рр.

REFERENCES

Informatsiia Lvivskoho obkomu KP(b)U TsK KP(b)U pro intelihentsiiu Lvivshchyny ta kontynhent vstupaiuchykh u lvivski vuzy. (1995). In Slyvka Yu. (Ed.), *Kulturne zhyttia v Ukraini: Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy* (Vol. 1, p. 438). Kyiv: «Naukova dumka» [in Ukrainian].

Pykhoaia, R. H. (2000). *Sovetskyi Soiuz: istoriia vlasti 1945–1991* (2nd ed.). Novosibirsk: Sibirskii khronograf [in Russian].

Oleksandra STASIUK

Doctor of Historical Sciences

Senior Research Fellow Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

ELECTIONS TO LOCAL COUNCILS IN THE WESTERN REGIONS OF THE UKRSSR IN 1947

The features of the first elections to local councils in the western regions of the UkrSSR in the postwar period are highlighted. Attention is paid to the propaganda support of the election campaign, as well as other ideological measures of the regime aimed at the successful conduct of the election. New tactics of local authorities are substantiated, which in order to avoid mass riots have significantly reduced the pressure on voters without forcing them to vote en masse. The required results of the vote were provided to the authorities by officials with unspoken powers, who recorded the required indicators. The increase in the electoral activity of citizens in comparison with the elections to the Supreme Soviets of the USSR (1946) and the UkrSSR (1947) is indicated. It is emphasized that this was a consequence of the establishment of Soviet power in the region, as well as the need for people to integrate into the forces of the imposed political system. At the same time, there was a decrease in interest in election campaigns not only at the public level, but also on the part of the organizers of the process due to the custom nature of the process and pre-determined voting results. In practice, this resulted in numerous mistakes and shortcomings in the work of executive committees and members of polling stations, which further discredited the Soviet electoral system in the eyes of the local population. Emphasis was placed on the further critical attitude of the majority of the population of the western Ukrainian regions to the Soviet-style democracy, which was manifested in overt and covert forms of protest during the preparation and conduct of elections.

Keywords: elections, the USSR, the UkrSSR, local councils.

Ewa GRIN-PISZCZEK

Doctor, kustosz w Archiwum Państwowym w Przemyślu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2239-7796>

Ewa GRIN-PISZCZEK

Doctor, Conservator at the State Archives in Przemyśl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2239-7796>
e-mail: orly183@interia.pl

[Rec.]: Janusz Polaczek, *Przemyśl – jego dzieje i sztuka*, Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK, Przemyśl 2020.

Janusz Polaczek to autor wielu opracowań dotyczących historii i architektury Przemyśla¹. Najnowsza publikacja jego autorstwa to *Przemyśl – jego dzieje i sztuka*, wydana przez Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK. Opinie wydawnicze tej pracy wydali: prof. dr hab. Jerzy Motylewicz oraz dr hab. Jolanta Kamińska-Kwak. Na początkowych stronach opublikowano Słowo wstępne Prezydenta Miasta Przemyśla Wojciecha Bakuna oraz notę redakcyjną. Z niej dowiadujemy się, że opracowanie *jest próbą przystępnego dla ogółu czytelników ukazania aktualnego stanu wiedzy na temat historii Przemyśla, zwłaszcza w aspekcie dziedzictwa kulturowego i dziejów artystycznych*. Ponadto zaznaczono, że zastosowano odwołania do literatury naukowej, podając niekiedy rozbieżne i intrygujące tezy badaczy dotyczące dziejów Przemyśla. Takie założenie może budzić wątpliwości – kto ma być odbiorcą publikacji? Bowiern dla ogółu czytelników tekst opatrzony długimi i skomplikowanymi przypisami naukowymi może nie być przystępny. Zapewne z tego powodu przypisy zostały zgromadzone pod tekstem, na odrębnych stronach.

Całość tekstu jest podzielona na następujące części: Przemyśl – jego dzieje i sztuka; Od grodu do ośrodka miejskiego; Złota epoka w dziejach miasta; Kryzys; Gniazdo Orłąt Przemyskich; Przemyśl po II wojnie światowej; Dziedzictwo kulturowe Przemyśla i jego okolic a perspektywy rozwoju miasta (S. 7–49). Na stronach 49–56 znajdują się przypisy do tekstu; natomiast strony 57–100 stanowi Album ilustracji. Na końcowych, niepaginowanych

¹ Pałac Lubomirskich w Przemyślu / oprac.: Z. Wiglusz, J. Polaczek. Przemyśl, 2002. 34 s.; Zamek w Przemyślu / oprac.: J. Polaczek, Z. Wiglusz, S. Czekanowski. Przemyśl, 2005. 32 s.; Ryszkiewicz A., Polaczek J. Mikołaj Tereński: malarz przemyski epoki późnego baroku. Przemyśl, 2006; Polaczek J. Zamek w Przemyślu: od siedziby władzy państwowej do centrum kultury. Przemyśl, 2008; Polaczek J. Przemyskie kamienice: funkcje i sekrety budownictwa mieszczańskiego w Przemyślu. Przemyśl, 2011; Polaczek J. Zamek zwany kazimierzowskim w Przemyślu. Przemyśl, 2014.

stronach zamieszczono rozkładaną część albumową przedstawiającą m.in. panoramę miasta Przemyśla wraz z opisem obiektów.

W obszernym podrozdziale *Od grodu do ośrodka miejskiego* autor szczegółowo omawia hipotezy dotyczące początków grodu nad Sanem. W końcowej jego części przedstawia informacje na temat porządku urbanistycznego miasta lokowanego na prawie magdeburskim (rynek oraz ratusz), a także wczesnośredniowiecznych kamiennych budowli – cerkwi Wołodara i rotundy-palatium na wzgórzu zamkowym oraz rotundy pw. św. Mikołaja pod prezbiterium obecnej katedry)².

Kolejny rozdział zatytułowano *Złota epoka w dziejach miasta*, za którą uważany jest przez Autora, w rozumieniu stylu architektonicznego i trendu w kulturze i sztuce, okres renesansu. W pierwszej kolejności omówione zostały rozbudowy i przebudowy zamku starościńskiego, modernizacja fortyfikacji miejskich, budowa ratusza oraz zabudowa mieszczańska, tj. kamienice. Szczególną uwagę autor poświęca budynkowi, który obecnie pełni funkcję siedziby władz samorządowych miasta. Historię dotyczącą jego przebudowy i modernizacji autor opisuje aż do końca XIX wieku, tym samym wybiegając poza granice chronologiczne rozdziału. Znalazła się też tu informacja o budowie renesansowej synagogi oraz cerkwi katedralnej.

Następny dział zatytułowany *Kryzys* rozpoczyna się stwierdzeniem, że prawdziwa recesja ujawniła się w Przemyślu w XVIII stuleciu, lecz była już wyraźnie widoczna w wieku XVII.

Symptomami kryzysu w dziejach miasta były: zmniejszająca się liczba mieszkańców, ubożenie społeczeństwa, proces zmniejszania się majątków będących wcześniej w posiadaniu mieszczan. Autor w opozycji do regresu i upadku majątności mieszczańskiej stawia rozwój architektury sakralnej. W wieku XVII w Przemyślu wybudowano bowiem siedem kościołów, natomiast w następnym stuleciu powstało ich aż 13. Po wymienieniu i opisanie kilku z nich J. Polaczek przechodzi do szczególnie ważnych w historii Przemyśla dat – roku 1788 i 1789. Wówczas miasto zostało sprzedane przez rząd austriacki hrabiemu Ignacemu Cetnerowi z Bakończyc. Oznaczało to faktyczną degradację Przemyśla do poziomu majątku ziemskiego. Następnie autor rozpoczyna opis XIX-wiecznych inwestycji władz austriackich w Przemyślu i jego okolicach, pozostając jednak dalej w rozdziale zatytułowanym «Kryzys». Opis rosnącej pozycji miasta pozwala przypuszczać, że w tekście wyraźnie zabrakło rozdzielenia opisów wieku XVII–XVIII i XIX wieku w dziejach miasta. Przedstawienie bowiem dziewiętnastowiecznych inwestycji wydaje się być całkowitym zaprzeczeniem kryzysu w dziejach nadsańskiego grodu.

Największą inwestycją władz zaborczych była budowa potężnej twierdzy wokół Przemyśla, która *dla prowincjonalnego, nieco już zapyziałego, miasta okazała się wszelako błogosławieństwem*. Wraz z jej powstaniem zaczęła rozbudowywać się infrastruktura miasta, związana z wytyczeniem przebiegających przez miasto linii kolejowych – Karola Ludwika z Wiednia do Lwowa czy linii łupkowskiej, prowadzącej z Dobromila i na Węgry. W Przemyślu powstały okazały budynek dworca kolejowego oraz reprezentacyjne budynki mieszczące banki i hotele. Zbudowano także obiekty konieczne z punktu widzenia logistyki wojskowej (koszary, place ćwiczeń, siedziby gremiów oficerskich), jak również zaplecze

² Brak tu jednak informacji o kościele św. Piotra, będącego prawdopodobnie najstarszym kościołem średniowiecznym w Przemyślu, od 1375 r. pełniącego funkcję katedry. Jego pozostałości w 2015 r. zostały odkryte przez archeologów. Kościół jest widoczny na sztuchu w dziele G. Brauna i F. Hogenberga. *Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber sextus*, wyd. Kolonia 1618.

dla kadry oficerskiej w tym wille, hotele, kasyna, restauracje, itp. W związku z rosnącą pozycją strategiczną Przemysła liczba jego mieszkańców na przełomie XIX i XX wieku znacznie powiększyła się z ok. 15 000 w roku 1870 do ponad 54 000 w roku 1910. Następnie Autor w kilku zaledwie zdaniach opisuje rolę Twierdzy Przemysł w działaniach wojennych w latach 1914–1918.

Gniazdo Orłąt Przemyskich to tytuł kolejnego rozdziału, w którego początkowych akapitach znajdziemy informacje na temat patriotycznych inicjatyw w drugiej połowie XIX wieku (celebracje, upamiętnienia w postaci budowy pomników) oraz stowarzyszeń (m.in. Towarzystwo Muzyczne, Towarzystwo Dramatyczne). Autor wspomina także o związkach Józefa Piłsudskiego z Przemysłem, w tym jego domniemanej wizycie w mieście w 1913 roku.

Polaczek pisze także o polskich, jak i ukraińskich dążeniach niepodległościowych oraz o roli stowarzyszeń kulturalno-oświatowych w umacnianiu świadomości narodowej Ukraińców. Wyrazem tego było m.in. powstanie budynków, takich jak Narodnyj Dim czy gmach greckokatolickiego seminarium duchownego i pałacu biskupów greckokatolickich. Następnie autor skupia się na opisie wydarzeń listopada 1918 roku, kiedy w mieście doszło do walko polsko-ukraińskich. Wówczas narodziła się legenda Orłąt Przemyskich – młodych ochotników, biorących udział w walkach w Przemysłu i okolicach. Za jej apogeum można uznać moment odsłonięcia pomnika Orłąt Przemyskich w listopadzie 1938 roku.

Autor podkreśla rolę Przemysła jako miasta garnizonowego w okresie międzywojennym. Analizując tekst zamieszczony w publikacji można jednak dostrzec wyraźną dysproporcję pomiędzy objętością części dotyczące dziejów średniowiecza, której poświęcono S. 8–15 (7 stron) a fragmentem opisującym dzieje i rozwój Przemysła w latach 1918–1939 (jeden akapit na s. 38, ograniczający się do wymienienia jednostek wojskowych stacjonujących w Przemysłu). Tymczasem w tym okresie w mieście dokonano szeregu inwestycji, trwale zmieniających wygląd miasta. Zostały one szczegółowo opisane przez M. Daleckiego³.

W Przemysłu od 28 IX 1939 do 22 VI 1941 r. przebiegała granica pomiędzy okupantem niemieckim a Związkiem Radzieckim. Dzieliła ona miasto na część niemiecką – Deutsch Przemysl oraz prawobrzeżną część sowiecką. Sowietci w rejonie Przemysła zlokalizowali jeden z węzłów tzw. linii Mołotowa, będącej systemem bunkrów i fortyfikacji polowych. Następnie autor w kilku zdaniach pisze o działaniach II wojny światowej, podkreślając, że w Przemysłu 22 VI 1941 rozpoczęły się działania Fall Barbarossa, a hitlerowska nawała zaznaczyła się całkowitą zagładą społeczności żydowskiej oraz pomników jej kultury.

Następny krótki podrozdział zatytułowany jest *Przemysł po II wojnie światowej*. W nim zawarto dzieje Przemysła od 1945 roku, skupiając się na opisie zniszczeń wojennych. Drugą część rozdziałiku stanowi krytyczne podsumowanie inwestycji budowlanych w mieście, które zdaniem autora stały się *niemałym uszczerbkiem dla urody Przemysła, w jego pejzażu architektonicznym – stwarzając swego rodzaju dysonans względem reszty historycznej zabudowy miasta*.

Kolejny rozdział to *Dziedzictwo kulturowe Przemysła i jego okolic a perspektywy rozwoju miasta*. Punktem zwrotnym jest rok 1989, kiedy rozpoczęły się procesy transformacyjne w całej Polsce, w tym i w Przemysłu. Autor wspomina o inwestycjach miasta, mających na celu uczynić go atrakcyjnym dla turystów i mieszkańców, a więc: wyciągu krzeselkowym, ułatwieniu dostępu do fortów Twierdzy Przemysł, tzw. Projekcie 8813 (opieka nad jednym

³ Dalecki M. Rozwój przestrzenno-urbanistyczny Przemysła. *Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka*. Przemysł, 1999. S. 31–66.

z fotów Linii Mołotowa). Opis działań mających na celu oraz uatrakcyjnienie oferty turystycznej miasta poprzez wyeksponowanie pozostałości Twierdzy Przemyśl wydaje się być tu niewystarczający. Wszak miasto i stowarzyszenia od kilkunastu lat prowadzą działania mające na celu propagowanie wiedzy o Twierdzy Przemyśl oraz podejmują działania w celu ich rewitalizacji, itp. Przykładem tego są inicjatywy, m.in. Związku Gmin Fortecznych.

Niemale znaczenie i wkład w rozwój turystyki, a także pamięci w mieście mają miejsca i obiekty kultu. J. Polaczek wymienia kilka z nich: Matka Boska zwana Jackową, barokowa kaplica Fredrów z relikwiami Krzyża Świętego i św. Józefa Pelczara w katedrze rzymskokatolickiej (na S. 44 – błędnie nazywana kaplicą Fredry), obraz Matki Bożej i wizerunek Chrystusa Miłosiernego w kościele oo. franciszkanów, sanktuarium Męki Pańskiej w Kalwarii Paclawskiej, kościół Matki Bożej Zbaraskiej w Prałkowcach, kościół pw. św. Trójcy w Babcicach. Opisane są więc nie tylko miejsca w samym mieście, ale i jego okolicach, co nie jest spójne z tytułem publikacji.

Autor uwadze poleca także przemyskie nekropolie, a także wymienia przemyskie instytucje i stowarzyszenia działające na polu kulturalnym i naukowym. Podkreśla fakt uznania zespołu staromiejskiego Przemyśla oraz Twierdzy Przemyśl za Pomniki Historii (10 XII 2018). Część tekstowa zawiera reprodukcje materiałów z oryginalnych źródeł ikonograficznych, np. malowideł ściennych z kościoła oo. franciszkanów z końca XVII wieku, przedstawiających męczeństwo przemyskich zakonników podczas najazdu wołoskiego w 1498 roku, cudu św. Wincentego z 1657 roku oraz obrazów ze zbiorów Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Zamieszczono również wizualizacje i rekonstrukcje różnych obiektów (np. zespołu rotundy – palatium na terenie grodu przemyskiego) i fotografie archiwalne (np. z okresu II wojny światowej) oraz współczesne (figury Matki Boskiej Jackowej czy kaplicy Fredrów w katedrze przemyskiej). Ubogacenie tekstu bogatym materiałem ikonograficznym to duża zaleta wydawnictwa. Dobra jakość oraz wykorzystanie mniej znanych fotografii i materiałów źródłowych podnoszą jego walory.

Część tekstowa zawiera także reprodukcje obrazów o tematyce historycznej autorstwa Mariana Jerzego Fidy⁴, zwanego «przemyskim Matejką», specjalizującego się w malowaniu obrazów z przeszłości Przemyśla, poczynając od obrazu pt. Lechicki i Mieszkowy Gród Przemyski (S. 8) na przedstawieniu defilady na przemyskim rynku w okresie II RP kończąc (S. 38). Zamieszczono również wizualizacje i rekonstrukcje różnych obiektów (np. zespołu rotundy – palatium na terenie grodu przemyskiego) i fotografie archiwalne (np. z okresu II wojny światowej) oraz współczesne (figury Matki Boskiej Jackowej czy kaplicy Fredrów w katedrze przemyskiej).

Uwagę należy też poświęcić treści przypisów. Niektóre z nich są bardzo szczegółowe i cytują źródła, np. przytoczono tutaj w obszernych fragmentach przywilej Józefa II z 1789 roku (zresztą wydany drukiem)⁵, natomiast zawarto jedynie krótką informację dotyczącą hipotez na temat lokacji miasta odsyłając do odpowiedniej literatury.

W zamierzeniu autora publikacja jest *krótką opowieścią o tradycji historycznej, kulturowej i artystycznej dawnego Przemyśla*. Tak jest w rzeczywistości, ponieważ, niektóre wątki i opisy wydarzeń, zjawisk, procesów kulturowych i historycznych oraz budowli zostały

⁴ Zob.: Fida M. J. Moja opowieść o Przemyślu i ziemi przemyskiej. Przemyśl, 2016 (gdzie zamieszczono reprodukcje obrazów Fidy).

⁵ Dyplom cesarza Józefa II z 1789 roku przywracający miastu Przemyśl samorząd / oprac. Z. Konieczny. Przemyśl, 1990.

opisane bardzo pobieżnie lub zostały pominięte. Być może tytuł sugerujący przedstawienie zarysu tej tematyki oraz informacji, że książka dotyczy również dziejów architektury i budownictwa w Przemysłu byłyby bardziej odpowiedni.

Atutem wydawnictwa są liczne reprodukcje i fotografie, które czynią całość publikacji na poły wydawnictwem albumowym. Taki tytuł ma część mieszcząca się na S. 57–100 (Album ilustracji), zawierająca widoki poszczególnych obiektów. Po stronach zawierających przypisy, w publikacji zamieszczono część albumową składającą się z widoków poszczególnych obiektów wraz krótkimi opisami. Otwiera je opis i fotografie zamku kazimierzowskiego, następnie widoki i opisy obiektów sakralnych położonych w centrum miasta. Stosunkowo obszerny opis poświęcono katedrze rzymskokatolickiej i jej otoczeniu (dzwonnica, dawna szkoła katedralna). Szkoda, że wśród fotografii nie znalazło się ujęcie widoku odrestaurowanych i udostępnionych podziemi katedry oraz tzw. dworku Orzechowskiego (o którym zresztą autor nie wspomina w opisie). Dalej czytelnik może zapoznać się z fotografiami pozostałości murów miejskich oraz zabudowy rynku. Następnie zamieszczono obiekty znajdujące się na dawnych przedmieściach Lwowskim i Wilcze, choć wśród nich znalazł się również widok budynku pałacu biskupów grekokatolickich i Narodnego Dimu. Zaraz potem opublikowano widoki miasta znad Sanu, a za nimi budynków znajdujących się na Zasaniu. Kolejną część stanowią widoki kamienic i kamieniczek prezentujących w swojej budowie historyzm i mających cechy secesyjne. W tej części zamieszczono i informację oraz widoki klasztoru dominikanów i bonifratrów, położonych w centrum. Co dziwne, brak tutaj, a w części tekstowej także nie znalazły się informacje dotyczące klasztoru dominikanek, obecnej siedziby Przemyskiej Biblioteki Publicznej przy ul. Grodzkiej z reprezentacyjną salą, w której odbywają się śluby oraz imprezy kulturalne. Nie została także przez autora zawarta choćby wzmianka o tzw. Bramie Rycerskiej, powstałej w 1901 roku jako element generalnej przebudowy i adaptacji dawnego klasztoru dominikanek. Po remoncie przeprowadzonym w latach 2012–2013 znów świeci ona dawnym blaskiem⁶.

Brak też widoków z tzw. przemyskiego corso, tj. reprezentacyjnych ulic Kazimierza Wielkiego i Franciszkańskiej. W zabudowie tych ulic znajdują się też piękne (częściowo odrestaurowane) kamienice – wskazane więc byłoby uwzględnienie ich w publikacji.

Następne w kolejności zaprezentowany został Pomnik Orłąt Przemyskich oraz nagrobki obrońców Przemysła z 1918 roku. *Na obrzeżach miasta* – taki podpis widnieje obok widoków przedstawiających zabudowania dawnych koszar austriackich (tu wkraść się błąd literowy), widok na ulicę Tatarską oraz Winną Górę. Kolejne fotografie w części albumowej ukazują obiekty znajdujące się w okolicach Przemysła – zamek w Krasieczynie, klasztor franciszkanów w Kalwarii Pałacowskiej, arboretum oraz Zakład Fizjografii w Boleszycach, widok fortu «San Rideau» wraz z krótką notką o innych fortach znajdujących się w okolicy i godnych zwiedzenia, wieżę pancerną fortu «Borek» w Siedliskach, widok radzieckiego bunkra – kaponierę 8813.

Budynki w centrum miasta, które powstały już w XXI wieku to: gmach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej oraz galeria «Sanowa». Część albumową zamykają pejzaż miasta oraz widok listopadowej mgły nad Sanem. Końcowe strony to tzw. rozkładówka, na której zamieszczono panoramę miasta z zaznaczeniem punktowym jej najważniejszych obiektów. Na jej zewnętrznej stronie znajdują się głównie ujęcia panoramy miasta z lotu ptaka.

⁶ Kot B., Olędzka M., Sęk S. Zespół architektoniczny przy ul. Grodzkiej 8. Historia, rewaloryzacja, badania. *Renowacje i Zabytki*. 2014. Nr 2 (50). S. 92–100.

Publikacja została wydana w formacie B4, w oprawie miękkiej. Wielka szkoda, bo tak bogato ilustrowane, wydane na dobrej jakości kredowym papierze wydawnictwo zyskałoby jeszcze poprzez zastosowanie twardej oprawy. Na okładce przedniej i tylnej mamy widoki wybranych przemyskich zabytków, a także widok dziedzińca krasiczyńskiego zamku.

Pomimo wykazania niektórych uchybień publikację należy polecić osobom zainteresowanym sztuką, historią i architekturą nadszańskiego grodu. Miejmy nadzieję, że zachęci ona do ich poznawania i dalszego zgłębiania.

REFERENCES

Dalecki, M. (1999). Rozwój przestrzenno-urbanistyczny Przemyśla. In *Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka* (pp. 31–66). Przemyśl [in Polish].

Fida, M. J. (2016). *Moja opowieść o Przemyśle i ziemi przemyskiej*. Przemyśl [in Polish].

Konieczny, Z. (Ed.). (1990). *Dyplom cesarza Józefa II z 1789 roku przywracający miastu Przemyśl samorząd*. Przemyśl [in Polish].

Kot, B., Olędzka, M., & Sęk, S. (2014). Zespół architektoniczny przy ul. Grodzkiej 8. Historia, rewaloryzacja, badania. *Renowacje i Zabytki*, 2 (50), 92–100 [in Polish].

Polaczek, J. (2008). *Zamek w Przemyśle: od siedziby władzy państwowej do centrum kultury*. Przemyśl [in Polish].

Polaczek, J. (2011). *Przemyskie kamienice: funkcje i sekrety budownictwa mieszczańskiego w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

Polaczek, J. (2014). *Zamek zwany kazimierzowskim w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

Polaczek, J., Wigłusz, Z., & Czekanowski, S. (Eds.). (2005). *Zamek w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

Ryszkiewicz, A., & Polaczek, J. (2006). *Mikołaj Tereński: malarz przemyski epoki późnego baroku*. Przemyśl [in Polish].

Wigłusz, Z., & Polaczek, J. (Eds.). (2002). *Pałac Lubomirskich w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

ЙОГО НАУКОВЕ ПОДВИЖНИЦТВО (кілька уваг до постаті Феодосія Стебля)

Назва статті повністю окреслює наукову діяльність Феодосія Івановича. Адже тільки за останні десятиліття число його публікацій становить понад сотню позицій, серед яких три книги, шість розділів у колективних монографіях, а решта – статті у найрізноманітніших виданнях.

Подвижницька наукова праця Феодосія Стебля – сьогодні відомого українського історика, добре знаного й поза межами Батьківщини, розпочалася в інституті 64 роки тому. Саме за результатами конкурсу він був затверджений 5 листопада 1957 р. Відділом суспільних наук АН УРСР на посаді молодшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. Директором інституту і керівником відділу був тоді академік Іван Петрович Крип'якевич, а співробітниками – Євген Яцкевич, Степан Білецький, Микола Кравець, Олександр Карпенко, Володимир Грабовецький, Юрій Сливка, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич.

На той час тематика досліджень відділу охоплювала різні періоди історії України. Так, у розробці проблем середньовіччя вагомий внесок належить академікові І. Крип'якевичу (праці з історії Галицько-Волинської держави і Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького), С. Білецькому у вивченні соціально-економічних відносин у Львові в XVII ст., В. Грабовецькому – про народні рухи на Прикарпатті в XVI–XVIII ст., Я. Ісаєвичу – про братства, розвиток культури і друкарства в Україні. Період нової доби досліджували М. Герасименко і М. Кравець, займаючись історією аграрних відносин і селянського руху в Галичині у XIX ст., а проблеми новітньої історії, зокрема українське питання як геополітичний чинник, національно-визвольний рух на західноукраїнських землях вивчали О. Карпенко, М. Кравець, Ю. Сливка. Потрібно підкреслити, що відділ тривалий час був одним з найповажніших осередків історичного українознавства в Україні, а праці його співробітників не втратили наукової вартості й дотепер.

Оскільки інститут, зокрема й відділ історії України, постійно піддавався критиці партійних органів за недостатню розробку тематики «соціалістичного» періоду, Феодосій Іванович в силу обставин змушений був вивчати питання «буремного сьогодення», як-от «Історіографію соціалістичного будівництва в Українській РСР». Зрозуміло, що історіографія цього питання була дуже незначною і містила праці невисокого наукового рівня, тому за порадою старших колег Ф. Стеблій обмежився тільки публікацією бібліографії цієї проблеми. Згодом він уже займався цікавішою темою про розвиток вищої освіти на західноукраїнських землях, зібравши надзвичайно цінні матеріали про Український таємний університет на початку 20-х років XX ст. у Львові, про роботу Івана Крип'якевича та інших науковців у Львівському відділі історії України 1940-х років. Однак головну увагу історик зосереджував на дослідженні становища галицького селянства та його участі в суспільно-політичних

рухах 30–40-х років XIX ст. Згодом ці його студії оформилися в кандидатську дисертацію «Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст.», яку він успішно захистив 1961 р. в Інституті історії АН УРСР. Цього ж року під такою самою назвою була опублікована його монографія.

Власне, попередній науковий доробок Ф. І. Стебля став підґрунтям для написання на високому фаховому рівні низки підрозділів до фундаментальних колективних видань з історії України. Тут варто згадати колективну монографію «Торжество історичної справедливості», до якої Феодосій Стеблій написав і відредагував окремі розділи. Свого часу це була найґрунтовніша праця, присвячена соборності українських земель, співпраці галичан і наддніпрянців, висвітлювала процес консолідації української нації у її стремлінні до своєї незалежності. Навіть з обережними висловлюваннями, написана з патріотичних позицій монографія стала об'єктом критичних випадів з боку окремих викладачів Львівського університету, надто ревнивих поборників радянського режиму. Авторський колектив звинуватили в націоналістичних відхиленнях, зокрема й Феодосія Івановича.

Потрібно нагадати, що таку негативну, пасквільну рецензію на згадану монографію написав Василь Осечинський, тодішній завідувач кафедри історії СРСР Львівського державного університету. Зрозуміло, що він був тільки пішаком на шахівниці, партію ж розігрували значніші «гросмейстери». Очевидно, передусім тим критиканам розходилося у тому, щоб очернити колектив інституту, накинути на нього ще раз ярлик «українського буржуазного націоналізму». Найбільше їм пекло, це я знаю зі слів професора Миколи Миколайовича Кравця, що згадану монографію могли висунути на Державну премію України. А як це так: якісь там «местние» пхаються за такою високою нагородою! Крім того, мала місце особиста неприязнь «вірних лєнінців» до окремих авторів через їхній великий науковий доробок, тобто суто людська недобра заздрість.

Коротко про окремі зауваження рецензента: «Не подано розгорнутої характеристики ролі російського народу у національно-визвольній війні 1648–1654 рр., зв'язки з Росією подаються однобоко» і т.д., і т.п. Рецензент звинувачував авторів ще й у тому, що вони писали, цитую: «Зі вступом російської армії у Галичину у 1914–1915 рр. мали прояви державного шовінізму з боку царського уряду» (на думку ж рецензента, російська армія в Галичині діяла як «благодетель», «визволитель українського народу»), а де ж «Росія – тюрма народів». Та хіба ув'язнення митрополита Шептицького, вивезення сотень священників УГКЦ, руйнація товариств «Просвіта», «Рідна Школа», НТШ, прилюдне спалення книг українською мовою, які були надруковані за межами московської імперії, хіба це не було переконливим свідченням політики геноциду царського режиму проти українського народу у роки Першої світової війни?

На розширеному засіданні вченої ради інституту під час обговорення рецензії Осечинського виступили майже всі автори монографії, серед них і Феодосій Стеблій.

Однак це не вплинуло на наукові дослідження ученого, який написав також окремі підрозділи до багатотомних видань з історії селянства України, історії України, «Історії Львова» (1984), тритомника «Історії Львова» (2007), «Революції 1848–1849 рр. у Європі і Україні» (1973). Крім фундаментальних досліджень, Феодосій Іванович доклав чимало зусиль для забезпечення високого рівня видання «Історії міст і сіл УРСР. Львівська область». У 1960-х роках він керував групою авторів, які писали нариси про міста і села Радехівського р-ну, сам був автором низки статей. На початку

1970-х років на інститут було покладене завдання стати головним центром у перевиданні «Історії міст і сіл УРСР. Львівська область» російською мовою і на плечі Ф. Стебля, вже тоді заступника директора з наукової роботи, фактично лягла вся відповідальність за реалізацію цього видання.

Він автор численних наукових статей і коротких енциклопедичних статей-розвідок. Варто згадати й збірник документів і матеріалів про селянство Східної Галичини у 1772–1849 рр., в якому розкрито картину соціально-економічного становища й національно-політичного життя тогочасного галицького села, а також підкреслити, що саме на зламі непростих для українського народу 1960–1970-х років Феодосій Іванович здобув собі заслужене визнання серед наукових кіл України та поза її межами.

Поряд з дослідженнями історії селянства науковець завжди вивчав національну думку галицьких українців в контексті націотворчих процесів народів Центрально-Східної Європи. Він по-новому висвітлив діяльність першої української легальної політичної організації – Головної Руської Ради, показав її як продовжувача державницьких традицій українського народу, висвітлив надання нею культурно-освітньому рухові галицьких українців політичного спрямування, розкрив підтримку українського руху представниками інших національностей. Потрібно згадати його працю про унікальну пам'ятку української політичної думки «Слово перестороги» Василя Подолинського, опубліковану окремою книжкою та в англomовному «Журналі українських студій» (Канада). Він розкрив значення пам'ятки, в якій вперше в Галичині чітко сформульовано ідеал майбутньої України – рівної та вільної серед вільних демократичних держав, підкреслив початковий етап формування концепції Русі-України як самостійної політичної сили в колі європейських держав і народів. Варті уваги також його наукові розвідки про видання і поширення творів І. Котляревського, Т. Шевченка в Галичині тощо.

Очевидно, чи не найголовнішим зацікавленням історика останнього часу стали проблеми національного відродження у Галичині ХІХ ст. У цьому йому допомогли два ювілеї: 175-річчя від дня народження речника західноукраїнського національного відродження Маркіяна Шашкевича (1986) і 150-річчя виходу в світ «Русалки Дністрової» (1987). Власне кажучи, Феодосій Стеблій сам був одним з організаторів широкого відзначення цих дат – першої Шашкевичівської конференції у с. Білий Камінь на Золочівщині і Міжнародного симпозіуму з нагоди 150-ліття видання «Русалки Дністрової». Відтоді й започаткувалися Шашкевичівські читання, створено Шашкевичівську комісію з представників різних наукових центрів, яка продовжила працю Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі під керівництвом доктора Михайла Марунчака. Керівним ядром Шашкевичівської комісії стали працівники нашого інституту Василь Горинь, Микола Ільницький, Богдан Якимович, а Феодосій Стеблій – неформальним лідером і душею заходів, що нею проводяться. Свідченням наполегливої роботи комісії є випуски збірників праць «Шашкевичіана».

За редакцією Феодосія Стебля видані збірники, присвячені товариству «Просвіта», митрополитові Михайлові Левицькому, академікові Іванові Крип'якевичу, а також аналітичні огляди історіографічної спадщини Михайла Грушевського, Івана Франка, Володимира Гнатюка та серії біографічних розвідок про видатних і незаслужено забутих дослідників історії української Галичини – Івана Кривецького, Івана Карпинця, літературознавця Михайла Тершаковця. На сьогодні можемо впевнено сказати, що в науковому доробку Ф. Стебля є понад 400 праць. Варто підкреслити й участь вченого

у багатьох міжнародних конференціях та форумах, на яких виступав з доповідями з різних проблем своїх досліджень з історії Галичини. Географія їхнього проведення досить широка: Львів, Київ, Варшава, Відень, Зеггауберг, Новий Сад, Пряшів, Перемишль, Щецін.

Звісно, не можна не згадати й науково-організаційної роботи Феодосія Івановича Стебля. Він займав керівні посади в інституті: з 1974 р. до 1989 р. – заступник директора інституту з наукової роботи, й одночасно з 1974 р. – завідувач відділу історії України, з групи співробітників якого у 1979 р. сформовано відділ історії соціалістичного будівництва (тепер – відділ новітньої історії), а 1983 р. з групи працівників утворено відділ історико-культурних пам'яток (тепер – відділ історії середніх віків). У той же час у зв'язку з черговою реорганізацією та зміною структури інституту профіль відділу було звужено і під тиском партійних верховодів традиційну назву «відділ історії України» замінено на «відділ суспільно-політичних рухів». У роки незалежності через реорганізацію Інституту суспільних наук в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ця назва трансформувалася у «відділ нової історії України». Новий відділ, очолюваний Феодосієм Івановичем аж до 2015 р., й надалі продовжував славні традиції своїх попередників, досліджуючи громадсько-політичне й національно-культурне життя в західних землях України у всеукраїнському й загальноєвропейському контекстах ХІХ ст. Відрадною у житті відділу було відновлення серійних випусків збірника «З історії західноукраїнських земель», який видавали в інституті у 1957–1963 рр., всього вісім книг. Деякий час відділом нової історії України керував Остап Середа, а з 2016 р. – його очолила Ірина Орлевич.

У 1981–1982 рр. та 1989–1990 рр. виконував обов'язки директора інституту. Працюючи на керівних посадах, Ф. Стеблій доклав чимало зусиль для забезпечення належного рівня наукових досліджень, а в радянський час протистояв політиці партійних функціонерів, які прагнули підмінити справжню наукову діяльність колективу інституту пропагандистськими працями. Феодосій Іванович справді є одним із будівничих інституту, вносить свій неоціненний вклад у розвиток його фундаментальних досліджень, піднімаючи їх на високий щабель української науки.

Мені довелося протягом 12 років пліч-о-пліч працювати з Феодосієм Івановичем – він заступник з науки, я – вчений секретар інституту. Потрібно зазначити: Феодосій Іванович – толерантна, добра й чуйна людина, він з надзвичайною, я б сказав, обережністю і повагою ставиться до людей, не дай Боже, щоб когось образити.

Феодосій Іванович доброзичливий, тактовний, розсудливий чоловік, якому притаманні невичерпна енергія, оптимізм, вірність клятві Кліо та науковим ідеалам.

Іван Патер

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

ФЕОДОСІЙ ІВАНОВИЧ СТЕБЛІЙ: ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ ІСТОРІЇ

Феодосій Іванович Стеблій родом із Брідщини, зі с. Суходоли теперішнього Бродівського р-ну Львівської обл. Народився 21 жовтня 1931 р., тож його дитинство припало на останні роки довоєнної Польщі. Зміна політичних режимів на західноукраїнських землях змушувала змінювати школи. До першого класу ходив ще в міжвоєнній Польській державі, а навчання у другому й третьому відбувалося вже в радянській школі (1939–1941). Четвертий клас – період німецької окупації.

П'ятий клас провчився у школі села Пониква при радянській владі. У шостому навчався там само, але закінчити його не вдалося, бо війна підійшла надто близько – через село проліг фронт. І нарешті 7–10 класи навчався в Ясенівській середній школі. Окрім здобування загальноосвітніх знань, виявляв хист до співу, музики, театрального мистецтва. Зокрема, був активним учасником вистав шкільного театру. У 1949 р. почав виступати з церковним хором. У хорі Ясенівської школи виконував Шевченків «Заповіт» на музику Михайла Вербицького. Спільно зі струнним оркестром концертував по різних селах.

Нелегкі, трагічні були ті роки в історії західноукраїнського села і всього українського народу. В 1940-х роках масові вивози селян у Сибір стали засобом тотального залякування суспільства. У 1948-му суходільців під конвоєм зігнали на збори, де проголосили, всупереч волі присутніх, створення колгоспу. Збройні акції УПА, діяльність у селі підпілля ОУН тривали кілька років. Попри підтримку переважної більшості суходільців підпілля (Феодосій, як і його шкільні товариші розклеювали листочки), відверті форми боротьби стали врешті-решт неможливими. Як видно з розповідей Феодосія Івановича Стеблія про його вчителів і наставників, українська школа в ті роки зберігала чимало зі сформованих впродовж попередньої доби традицій національно-освітнього руху. Багато вчителів прищеплювали учням любов до рідної землі, до її культури, зокрема пісні.

Після одержання шкільного атестата Ф. Стеблій скерували на курси вчителів 1–4 класів разом із групою випускників однієї з львівських шкіл. Аби не втрачати часу, юнак паралельно вступає на історичний факультет Львівського університету – на заочний відділ при додатковому наборі 1949 р. Завершивши курси, отримав призначення на педагогічну роботу в семирічну школу с. Раковець тодішнього Щирецького, а тепер Пустомитівського р-ну, де мав викладати історію. Там працював два роки

(1949–1951). Був викладачем різних предметів: крім історії, проводив уроки з хімії, природознавства й навіть фізкультури. Тут знову проявилась любов до мистецтва – з колегами організував драматичний гурток. Ставили п'єсу «Мартин Боруля», де Ф. Стеблій виконував ролі музиканта й писаря.

У тогочасні якраз почали створювати комсомольські організації. Розгублений під тиском таких обставин юнак поїхав за порадою додому, до батьків. На його схвильоване: «Мене тягнуть в комсомол! Що маю робити?», тато відповів: «Ми з мамою вже старші люди, нам уже нічого не страшно, а ти молодий, починаєш життя, дивись, якщо вже нема ради, то вступай в той комсомол, але єдине, що я тебе прошу: щоб проти Бога, проти церкви – ніколи». Син усе життя пам'ятав ті батькові слова.

Та не встиг він стати комсомольцем, як у селі створили партійну організацію. Уже й не їздив додому питати, лиш виконував батьківську настанову.

Успішно відбувши перший і другий курс заочних студій в університеті, перейшов на стаціонар. Це сталося за сприяння Якова Товстухи – відомого викладача, який попросив ректора Євгена Лазаренка перевести перспективного студента на денну форму. Попри наполегливе опанування фаху, Стеблій залишався активним у громадському житті: був керівником факультетського хору, редактором стінгазети факультету та членом його комсомольського бюро (відповідав за культуру). Після навчання одержав диплом з відзнакою.

Зацікавлення історією з'явилося ще в дитинстві. Коли був у четвертому класі, вчителька Євгенія Мазурик послала малого школяра до отця Івана Науміва: той, мовляв, має гарні книжечки й охоче даватиме їх читати. Це були книжки на історичну тематику (князі, козаки, Сагайдачний...). «Певно, тоді й зародилося оте перше зернятко подальшого інтересу до нашого минулого», – через роки зазначав Ф. Стеблій.

Далі, коли вчився на історичному факультеті, мав справу з фаховими викладачами. Володимир Горбатюк, якого потім не раз критикували за політичну заангажованість, подавав історію України добре. На кафедрі історії південних і західних слов'ян відбувалася спеціалізація, якою керував Дмитро Леонідович Похилевич – чудовий професор, а старший викладач Володимир Борис всіяко допомагав студентам.

У 1951 р. Феодосій Іванович одружився з учителькою Софією Миколаївною Сарабахною, батьківська хата якої в селі Вербіжі пізніше стала літньою оселею родини.

В аспірантуру вступив 1954 р. на кафедру історії СРСР за спеціалізацією «історія України». Його керівником був професор Григорій Гербільський, який запропонував тему для дослідження «Селянське питання в публіцистиці Галичини». Для належного заглиблення в цю тему треба було вивчити історію селянства, його становище, специфіку селянського руху. Тож майбутній учений пішов до історичного архіву, де опанував готику, почавши читати документи, друковані цим шрифтом (навіть тепер не так уже й багато науковців це вміють), і на основі відчитаних джерел написав кандидатську дисертацію.

Випускник аспірантури Ф. Стеблій був скерований на посаду викладача історії Комуністичної партії у Львівський політехнічний інститут. Проте така перспектива була йому зовсім не до душі. Несподівано проблему вирішив добрий знайомий – Володимир Грабовецький, який уже кілька років працював в Інституті суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) і порадив подати

документи на конкурс молодшого наукового співробітника інституту. З 1957 р. Феодосій Іванович працює в Інституті українознавства.

Майже відразу директор, академік Іван Крип'якевич, поставив умову – обрати для дослідження якусь проблему радянської доби, оскільки установу (і Крип'якевича зокрема) критикували за недостатню увагу до тогочасних процесів. Так Феодосій Іванович став дослідником радянського періоду, зосередившись на історії вищої освіти в західних областях України. Опублікував декілька статей. Та невдовзі молодий учений повернувся до своєї попередньої проблематики – історії селянства. У 1961 р. в Інституті історії в Києві Ф. Стеблій успішно захистив дисертацію «Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст.». Цього ж року її було опубліковано окремою монографією у видавництві Академії наук.

Оприлюднив низку наукових розвідок, допомагав у виданні «Історії селянства Української РСР» (1967), підготував збірник документів «Класова боротьба селянства Східної Галичини» (1974), долучився до едиції збірників «Селянський рух на Україні» у двох випусках (1978, 1985) та «Історії Української РСР» (1982–1983), став автором розділу в сучасному двотомнику «Історія українського селянства» (2006). Автор розділів монографії «Горжество історичної справедливості» (1968), яка, попри ідеологічну заангажованість, є цінним джерелом про минуле західноукраїнських земель.

Науково-організаційні справи і громадські доручення відривали від творчої праці, але вона для Ф. Стеблія залишалася основним сенсом життя. За словами самого Феодосія Івановича, остаточно визначитися в наукових зацікавленнях йому допомогли два ювілеї: 175-річчя від дня народження речника західноукраїнського національного відродження Маркіяна Шашкевича (1986) і 150-річчя виходу в світ знаменитої «Русалки Дністрової» (1987). Власне кажучи, він і був одним із організаторів широкого відзначення цих дат, яке стало можливим в умовах лібералізації політичного режиму. Пом'якшення цензурного контролю відкривало тоді шлях для об'єктивнішого висвітлення питань, у тлумаченні яких недовомки і «білі плями» були спричинені саме вимогами партійних ідеологів та підпорядкованої їм цензури. Свій ентузіазм дослідник передав і колегам з Інституту суспільних наук. Він сформував й очолив авторський колектив монографії «Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України» (1987; Ф. Стеблій – відповідальний редактор і співавтор), а також джерельне видання «Русалка Дністрова» (1989).

За час праці Феодосія Івановича в інституті директорами були Іван Крип'якевич, Мирослав Олексюк, Володимир Чугайов, Михайло Брик, Ярослав Ісаєвич, Микола Литвин, Ігор Соляр. За керівництва Чугайова і Брика був їхнім заступником. Загалом на посаді завідувача відділу історії України (тепер – нової історії України) пропрацював близько 40 років.

Перед виборами нового очільника інституту в 1989 р. Стеблієві першому запропонували взяти участь у конкурсі. Проте він ніколи не мав бажання очолювати установу й на запитання М. Брика з цього приводу відповів: «Ні-ні, не хочу. Мені достатньо вже більше 15 років бути заступником директора і псувати папери» (цілі шафи тоді містили стоси складених паперів, що їх потім вчений секретар інституту Василь Горинь здавав на макулатуру). Ф. Стеблій завідував відділом до 2013 р.

Із закордонними вченими й науковими осередками у Феодосія Івановича завжди були тривкі контакти. Він виступав із доповідями під час наукових конференцій у Новому Саді (1977), Пряшеві (1991), Відні (1992), Траттені (1992),

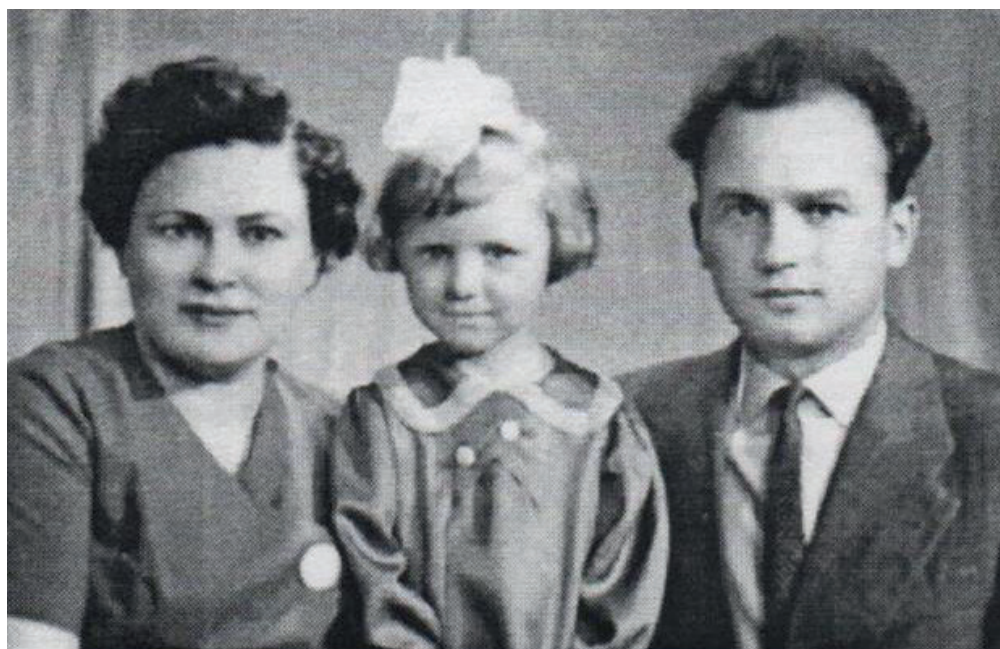
У дитячому садку (останній ряд, третій зліва). 1938 р.

Весілля Феодосія Стебля та Софії Сарабахи. 1951 р.

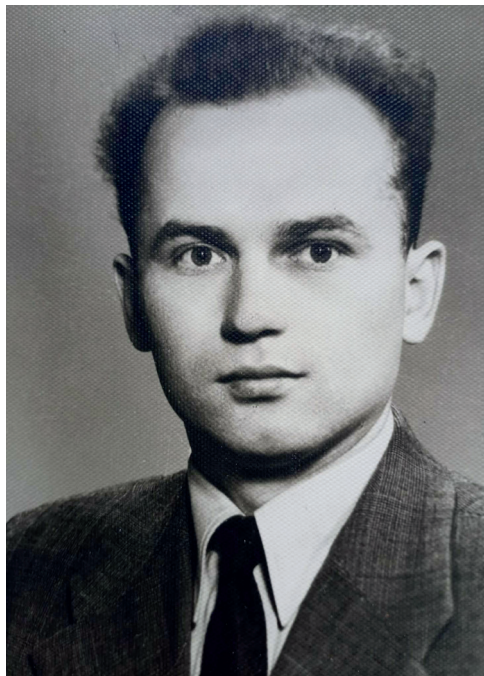
З дружиною Софією

З дружиною Софією та дочкою Галиною. 1960 р.

Дружина Софія

Феодосій Стеблій

Феодосій Стеблій (посередині)

Феодосій Іванович з дружиною

З колегами у відділі нової історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зліва направо: Богдан Якимович, Остап Середа, Феодосій Стеблій, Ірина Орлевич, Володимир Пашук, Петро Шкраб'юк. 2001 р.

Феодосій Стеблій під час презентації нових видань із шашкевичезнавства. 2008 р.

Феодосій Стеблій

Із співробітниками відділу та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зліва направо: Наталя Колб, Ірина Орлевич, Володимир Пашук, Богдан Якимович, Леонтій Войтович, Феодосій Стеблій, сидить: Петро Шкраб'юк

Учасники шашкевичівського свята в селі Деревня Жовківського району Львівської області. Зліва направо: І. Дутковська, Василь Горинь, Галина Корнєєва, Феодосій Стеблій, Богдан Якимович, Микола Ільницький. 25 вересня 2011 р.

Конференція «Львівська Ставропігія та український Львів» (Львівський музей історії релігії). Зліва направо: Андрій Фелонюк, Ірина Замостяник, Феодосій Стеблій, Володимир Александрович, Ірина Орлевич, Олександр Седляр, Наталя Колб, Ірина Боцько. 2016 р.

Відділ нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зліва направо: Павло Артимішин, Марта Ониськів, Роман Голик, Ірина Орлевич, Феодосій Стеблій, Наталя Колб, Назар Кісь, Наталя Мисак, Володимир Пашук. 2021 р.

Міжнародна конференція «Релігійно-культурні процеси в країнах Центрально-східної Європи: випробування війною» (Львівський музей історії релігії). Зліва направо: Ганна Дидик-Меуш, Феодосій Стеблій, Наталя Колб, Артур Іжєвський, Ліліана Гентош, Оксана Гладій. 2018 р.

Із співробітницею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Людмилою Батрак

Із співробітницями відділу нової історії України Наталією Колб та Наталією Мисак

Із співробітницями відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зліва на право: Марта Ониськів, Ірина Орлевич, Феодосій Стеблій, Наталія Колб, Наталія Мисак. 2021 р.

Перемишлі (1992, 1994, 2000, 2002), Кракові (1995), Щеціні (1998), Варшаві (2002), Вюрцбурзі (2002). У Будапешті провадив архівні пошуки документів про «Русалку Дністрову» (1984), до Франції їздив на екскурсію (1971).

У Львові спілкувався з іноземними колегами переважно на конференціях та на дружніх зустрічах в інституті, зосібна з Е. Деаком, Г. Витрженсом, А. Морічем (Австрія), Е. Нідергаузером (Угорщина), Н. Валашковою (Чехія), Ю. Бачею, Л. Гараксимом, В. Матулою, М. Мольнаром, М. Мушинкою (Словаччина), С. Заброварним, С. Козаком, Я. Козиком, В. Мокрим, С. Стемпенем (Польща), І. Бережницьким, М. Богачевською-Хом'як, Л. Винаром, Г. Грабовцем, Я. Пеленським, О. Прицаком, І.-П. Химкою (США), В. Веригною, М. Марунчаком, Я. Розумним (Канада), С. Саракманом (Великобританія) та ін.

Завдяки невтомній діяльності Феодосія Стеблія відділ нової історії України став головним осередком координування міжнародних досліджень з історичного шашкевичезнавства. В інституті діє позаструктурна Шашкевичівська комісія. Її члени – Феодосій Стеблій, Микола Ільницький, Василь Горинь, Петро Шкраб'юк, Богдан Якимович – упорядкували п'ять тематичних збірників «Шашкевичіана», видають «Бібліотеку Шашкевичіани». Феодосій Іванович виступив організатором Шашкевичівських читань у Львові (1991, 1994), Дрогобичі (1989), Івано-Франківську (1994), Бережанах і Бучачі (1998).

Постійна співпраця з різними науковими середовищами сприяла публікації результатів досліджень знаного історика у фахових виданнях за кордоном (у Польщі, Сербії, Словаччині, Угорщині, США).

Окрім уже названих книг, Ф. Стеблій брав участь у підготовці таких видань, як «Львів: історичні нариси» (1996), «Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси» (1998), «Броди і Брідщина» (1998), «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві» (2001, 2016), «Предтеча “Руської Трійці”» (2003), «Історія Львова» (2007; відповідальний за другий том цього тритомника), «“Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України» (2010), «Митрополит Михайло Левицький та його доба» (2010), «Галичина на перехрестях історії» (2011). Був також упорядником збірників «Маркіян Шашкевич – провісник незалежності соборної України» (2011), «Шашкевичіана Івана Крип'якевича» (2012), «З творчої спадщини композитора-піснетворця Ярослава Батенчука» (2015). Автор історико-культурного нарису «Шашкевичів край Золочівщина» (2007).

Із найновішого доробку варто згадати й упорядковану вченим збірку статей українських науковців «Тарас Шевченко і Галичина» (2014) та «Шевченкознавчі студії» – 13 праць Ф. Стеблія; збірник «Тарас Шевченко: галицький вимір» (2014), де історик є співавтором. А ще ж були й численні публікації в наукових збірниках та енциклопедичних виданнях про діячів Української Греко-Католицької Церкви – чотирьох митрополитів: Михайла Левицького, Спиридона Литвиновича, Антонія Ангеловича, Григорія Якимовича; двох єпископів: Івана Снігурського, Михайла Куземського; шістьох каноніків: Венедикта Левицького, Михайла Гарасевича, Григорія Гинилевича, Івана Лаврівського, Григорія Шашкевича, Івана Могильницького, і 23 священників, серед яких автор гімну України Михайло Вербицький, діячі «Руської трійці» Іван Вагилевич, Яків Головацький і Маркіян Шашкевич, автор «Слова перестороги» Василь Подолинський. Цей цикл доповнює книжка «Перемишль і Перемиська земля протягом віків», яка була впорядкована за участю Феодосія Стеблія і до якої ввійшли його статті про перемишльський культурно-освітній осередок (зокрема про видатних діячів Василя

Подолінського, Івана Карпинця, Михайла Вербицького і перемишльську Руську раду 1848 р.).

Феодосій Іванович – надзвичайно фаховий історик, вимогливий до себе та колег і водночас доброзичливий. Вмілий та досвідчений керівник, якому завжди вдавалося залагодити будь-які конфліктні ситуації, залишаючись при цьому спокійним і врівноваженим. Високий авторитет серед співробітників цього непересічного інтелектуала завжди спонукав їх до наукової роботи, саморозвитку та дисципліни.

*Ірина Орлевич
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів*

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Ірина КОЛЕСНИК. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ
СТОЛІТТЯ: ВАРИАНТИ ПРОЧИТАННЯ (до 90-річчя Феодосія Стебля)*
Стеблій vs Сарбей 3
- Леонід ЗАШКІЛЬНЯК. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ГАЛИЧИНІ
У ХІХ СТОЛІТТІ: ЕТАПИ МОДЕРНІЗАЦІЇ* 23
- Роман ГОЛИК. ЗБРОЯ І ВІРА: ВІЙНА ТА РЕЛІГІЯ В КУЛЬТУРНІЙ
ПАМ'ЯТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ* 40
- Євген НАХЛІК. ФРАНКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО ЯК ГАЛИЦЬКОГО ФОЛЬКЛОРИСТА,
ІСТОРИКА ТА МОСКВООФІЛА* 68
- Роман КУШПЕТА. ОБРАЗ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ
НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ
В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ* 90
- Вікторія ВОЛОШЕНКО. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ
У КОМУНІКАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ДІЯЧІВ
«СПРАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОПУЛЯРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ»*. 102
- Володимир ПАШУК. «РУСЬКА ТРІЙЦЯ» У ВИДАННЯХ «ПРОСВІТИ».
ПОСТАТІ ТА ЇХНЕ ТРАКТУВАННЯ* 119
- Галина БОДНАР. (НЕ)ПАМ'ЯТЬ ПРО ІНШИХ:
ОБРАЗИ ПОЛЯКА ТА ЄВРЕЯ ЯК СУСІДІВ
В УСНИХ МІРКУВАННЯХ СУЧАСНИХ ЛЬВІВ'ЯН* 134
- Іван ПЕНДЗЕЙ. ОСТРАКІЗМ ОЛЕКСАНДРА КАРПЕНКА
У ПЕРІОД РОБОТИ В ІНСТИТУТІ СУСПІЛЬНИХ НАУК
АКАДЕМІЇ НАУК УРСР У ЛЬВОВІ* 158
- Олександра СТАСЮК. ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР 1947 РОКУ* 182

РЕЦЕНЗІЇ

- Ewa GRIN-PISZCZEK. [Rec.]: Janusz Polaczek, Przemysł – jego dzieje i sztuka,
Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK, Przemysł 2020* 191

ЮВІЛЯРИ

- Іван ПАТЕР. ЙОГО НАУКОВЕ ПОДВИЖНИЦТВО
(кілька уваг до постаті Феодосія Стебля)*. 197
- Ірина ОРЛЕВИЧ. ФЕОДОСІЙ ІВАНОВИЧ СТЕБЛІЙ:
ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ ІСТОРІЇ*. 201

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 17. 216 с.

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Коректор
Оксана Гладій

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Редактор анотацій англійською мовою
Поліна Наговська

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4, тел.: 270-14-18

Підписано до друку 23.12.2021. Формат 70×100/16.
Обл. друк. арк. 21,71. Друк офсетний